

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: *Gróh Gáspár*

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: *Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter,
Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton*

Olvasószerkesztő: *Pápai Luca*

Szerkesztő: *S. Király Béla, Stamler Ábel*

Online szerkesztő: *Horváth István*

Tördelés: *Dombi Viktória*

ÚJ FOLYAM XXIX.

2020/11–12. SZÁM

GRÓH GÁSPÁR	<i>Elnök úr kilencven éves lenne... – Mádl Ferenc emlékezete</i>	3
BREUER KLÁRA	<i>A kitelepítés mint a kommunista társadalomkísérlet komplex eszköze</i>	6
CSÓTI GYÖRGY– WÁGNER TAMÁS ZOLTÁN	<i>A 2020. évi romániai helyhatósági választások magyar szempontból</i>	17
TAXNER-TÓTH ERNŐ	<i>A történelem csapdái – Avagy keressük Fillér László rejtélyes életének titkait</i>	21
MISKOLCZY AMBRUS	<i>A régi magyarországi szabadkőművesség kozmpolitizmus és nacionalizmus között – 2. rész</i>	31
JEAN RENAUD	<i>Ész és barbárság: a felvilágosodás ellen (S. Király Béla fordítása)</i>	42
S. KIRÁLY BÉLA	<i>Méregzöld félhold francia trikolórban</i>	50
SZALÓ PÉTER	<i>Az ember lábnyma</i>	58
BÓDY PÁL	<i>Közelítések a közösség-szolidaritás eszméjéhez</i>	65
RÁDI SÁNDOR ZSOLT	<i>A 70-kedő Bábszínház</i>	79

BÍRÓ SÁNDOR	<i>Az erdélyi magyar sajtó helyzete száz évvel ezelőtt, Trianon után</i>	91
-------------	--	----

KÖRKÉP

NAGYMIHÁLY ZOLTÁN	<i>Portré helyett tükör</i>	94
BERETZKY ÁGNES	<i>„A szög miatt a patkó elveszett” – Jeszenszky Géza könyve az elveszett presztízsről</i>	96
LUDMANN MIHÁLY	<i>Lechner Jenő és Füredi Richárd közös munkái</i>	103
BORCSA JÁNOS	<i>Esszémagaslatokon</i>	107
TEMESVÁRI ISTVÁN PÉTER	<i>Csontváry írásai mégis értelmezhetőek</i>	111
TÓTH KÁLMÁN	<i>Lélekszakadtak – Bartusz-Dobosi László könyvéről</i>	121
SZERZŐINK		125

Lapszámunk illusztrációit A Budapest Bábszínház (fotók: Éder Vera), a Magyar Nemzeti Galéria (fotók: Sesztay Csanád), Szaló Péter, illetve Ludmann Mihály jóvoltából közöljük. A fedélen az 1960-ban bemutatott *Aladdin csodalámpája* című darab főszereplője és Budur hercegnő bábja látható a Magyar Nemzeti Galéria és a 70 éves Budapest Bábszínház közös gyűjteményes kiállításán, mely 2020. március 3. és október 18. között volt látható. (Bábtervező: Bródy Vera. Fotó: Sesztay Csanád ©Szépművészeti Múzeum, 2020.

GRÓH GÁSPÁR

ELNÖK ÚR KILENCVEN ÉVES LENNE...

Mádl Ferenc emlékezete

Tíz évvel ezelőtt Mádl Ferenc nyolcvanadik születésnapjának ünneplésére készültünk. Akkor már évek óta dolgoztam mellette. Elnöki megbízatása lejártával, volt elnökként kevesebb feladattal, felelősséggel, az általa sosem kedvelt protokoll nyűgeitől megszabadulva is tekintettel kellett lennie korábbi hivatalának kötelmeire. Ez két okból nem esett nehezére: neveltetéséből, az általa legmagasabb szinten végzett tudományos munkájából, egész lényéből következően olyan természetes méltóság sugárzott belőle, ami egyszerre vitte közel mindenkihez és emelte a mindennapok fölé. Az elnöki éveiben őt megtaláló kapcsolatokból azok maradtak meg, amelyek nem hivatalának, hanem személyének szóltak, és ugyanilyen alapon kapott megannyi meghívást, így volt elfoglaltsága bőven – pedig a legszívesebben szakmájához, a jogtudományhoz tért volna vissza.

Bármennyire is el akart kerülni minden ünneplést, tudta (és ezért még inkább kerülte volna), hogy kerek születésnapján a hivatalos ünneplés elől nem menekülhet. Valóban, sokan készültek köszöntésére: miniszteri és elnöki működése okán a közélet, a jogász szakma: akademikusok, egyetemi kollégák, a kiterjedt baráti és rokoni kör, és természetesen – de ez már nem tartozott ide – szűkebb családja.

Ő pedig semmilyen formában nem szerette, ha ünneplik, nem szeretett középpontba kerülni, nem szerette, ha másoknak bármely okból vele kell foglalkozni. Akkor is, ha valami teljesítményéért kapott jogos elismerést, de még akkor is (bár azért jólesett neki), ha a körülötte kialakult sürgés-forgás csak és kizárólag a felé irányuló szeretetből fakadt. Nem a szerénység a legjobb jó szó erre a tartózkodásra, hiszen tisztában volt értékeivel, teljesítményével, inkább valami büszke férfi-szemérem, és a teremtés iránti alázat volt ez.

Ezért már előre zavarta a közelgő évforduló és az azzal járó felhajtás. Úgy gondolta, az is hiúság, az is túlzás, ha hagyja, hogy ünnepeljék. Bármennyire is megértettem érzéseit, közvetlen munkatársaként mégis meg kellett győződnöm arról, amit tudott: hogy nem menekülhet. Ha egyszer olyan sokan akarják köszönteni, akkor ezt tudomásul kell vennie, sőt, ami még nehezebb, örülnie is kell ennek, mert a hivatalos köszöntésekben is sokkal több a szeretet, és alig valami a protokolláris kényszer.

Beletörődött tehát, főként abból a megfontolásból, hogy ha elzárkózik az őt tisztelők és szeretők elől, azzal másoknak okoz gondot, talán meg is bántja őket – és ezt semmiképpen nem akarta.

Így aztán elkezdődött a felkészülés – amelynek során ellentétes, olykor egymást kizáró szempontokat kellett egyeztetni. Ha már elkerülhetetlen a rendezvény, legyen minél szerényebb – mondta ő. Legyen illő közéleti méltóságához, hiszen Magyarország volt államfőjének volt elnökként is méltó megbecsülést kell adni, és ezt még indokoltabbá tette akadémikusi és tudományos teljesítménye és tekintélye – mondták az őt köszönteni akarók. Legyünk rajta túl minél gyorsabban – mondta ő. Ne múljon el nyomtalanul, az ünnep is hagyjon maga után maradandó emléket – így az ünnepre készülők.

Így született aztán meg az a köszöntőket tartalmazó könyvecske, amelynek ünnepélyes átadása köré szerveződött a születésnap ünnepség. Ha úgy tetszik, egy jubiláns tudóshoz illő módon, a rendezvény nem volt más, mint egy emelt szintű könyvbemutató, ahol összegyűlhettek a kötet „tárgyához”, azaz az ünnepelthez közel állók.

Az ilyen könyvek elkészítése sem képzelhető el ellentmondások nélkül. Mert ugyan az a jó, ha meglepetés, amelyről csak akkor szerez tudomást, aki kapja, amikor átadják neki – de azért arra is szükség van, hogy vessen egy pillantást előzőleg is a köszöntőket írók névsorára. Ezt se akarta vállalni, még hogy ő kérjen meg másokat arra, hogy írásban ünnepeljék? Hogy velük „fényeztesse magát”? – ismételte ekkor is legsúlyosabb érvét. „Nem vagyok én egy Rákosi Mátyás” – csúszott ki egyszer a száján az egykori diktátor születésnapját ünneplő valahai kötetre célozva. Feszengve vittem be hozzá a tervezett listát, ő másfajta, de mégis hasonló feszengéssel vetett rá egy pillantást. Ha elfogadott valamit, és bármely okból nem akart hosszan foglalkozni vele, a jóváhagyás legrövidebb formulájaként, szinte kapkodó gyorsasággal csak ennyit mondott: „Gut!” Ez történt ekkor is, és még hozzátette: már el is felejtettem, mit láttam. A könyv, az ilyenkor szokásos kötelező izgalmak (kéziratral későn szerzők, utólag érkező anyagok, a végső korrektúra utáni módosítási kérelmek és társaik) után el is készült, bőrbe kötött, első példányát az ajándék részét jelentő rendezvényen valódi meglepetésként vette kézbe. Elnök úr, ahogyan annyian szólították és távollétében is nevezték, boldog volt. Nem a közélet és szellemi élet tisztelgése okán, hanem mert az ünnepség méltóságát, ahogyan egy igazi családi születésnapon is, a szeretet adta meg.

Nem tudhattuk, hogy napra pontosan négy hónappal később örökre eltávozik, és a születésnapján összegyűltek rövidesen a temetésén találkoznak.

Azóta egy évtized tíz év telt el, és Mádl Ferencről mintha megfelekezett volna Magyarország. Biztosra veszem, hogy ebben a hallgatásban több örömet találna, mint valamiféle látványos ünneplésben. Mégis, többször és többet kellene emlékeznünk rá, aki ha az általa megélt politikai eseményekről, véleményéről kérdezték, nem akart válaszolni: „Ami ebből lényeges, az úgyis ott van a Magyar Közlönyben” – mondta, utalva az általa aláírt, esetenként általa kidolgozott jogszabályokra. Vagyis arra, ami jogi értelemben valóban befolyásolta a magyar társadalom életét.

Nem valamiféle jogászai elfoglultság, vagy beszűkültség volt ez. Jóval inkább a kivételes tudású, sokat tapasztalt ember derűsen kesernyés bölcsessége. A politikusnak nem magyaráznia kell döntéseit, hanem felelősséget kell vállalnia értük: ez sokkal inkább civil vagy jogi gondolkodásra vall, mint politikaira, és valóban: ő hatalomban is megmaradt polgárnak, mert a jog nemcsak a szakmája volt, hanem – együtt a kereszténység erkölcsi tanításával – személyisége része is.

Ezért is volt meggyőződése, hogy igazából csak annak szabad hatalmat adni, aki menekül előle. A politikai folklórban élnek legendák arról, hogy miként kellett rávenni arra, hogy 2000-ben vállalja köztársasági elnöknek jelölését. Arra kevesen emlékeznek, hogy öt évvel korábban könnyen elfogadta ezt a szerepet, vagyis vállalta azt a parlamenti megmérettetést, ahol a kétharmados kormánypárti többség ellenében egy ellenzéki jelölt sikere föl sem merülhetett. Akkor könnyű volt igent mondania, hiszen biztosra vehette, hogy nem lesz elnök belőle. Amikor pedig megválasztása volt biztosra vehető, azért fogadta el a jelölést, mert Magyarország jövőjének egyetlen útját a polgárosodásban látta. Az pedig személyes tapasztalata volt, hogy a hozzá hasonlóan gondolkodó közösség őt tartja olyan integratív személyiségnek, aki mögé egységesen oda tudnak állni a sok részletkérdésben vitázó vagy versengő, sokszínű közeg csoportjai. Ezt a felelősségét érezve lett az az elnök, aki a legszívesebben menekült volna ettől a megbízatástól, ahogyan tours-i Szent Márton a püspökségtől.

Elnökként aztán mindent megtett, hogy ezt a polgári, polgárosodást szolgáló étoszt jelenítse meg. Ami nemcsak a jog, hanem minden ember méltóságának tiszteletét jelentette számára. Az volt az álma, hogy mindenki ugyanezt érezze, de még ennél is több: hogy a nemzet tagjai, és túl ezen, a nemzetek ne csak elviseljék, hanem szeressék is egymást. Reálisan gondolkozott, ahogyan olyan nagy példaképei, mint Robert Schuman és De Gasperi is: a nagy eszmék igazságát nem megvalósításuk, hanem a hozzájuk igazodás lehetősége bizonyítja. És, ha emléke a kíváncstosnál talán kevésbé van jelen a közéletben, mégis azt hiszem: azért hathatott annyira környezetére, mert nem megváltoztatni akarta, hanem megérteni.

A KITELEPÍTÉS MINT A KOMMUNISTA TÁRSADALOMKÍSÉRLET KOMPLEX ESZKÖZE

2020 és 2021 kiemelt évnek számít a Rákosi-korszakban megvalósított – és az országon belüli – kitelepítésekkel kapcsolatos emlékezésben. Hetven éve, 1950. június 23-án kezdődött el az a folyamat, amelynek során 12 hortobágyi zárt táborba hurcoltak el teljes családokat, főleg a déli és a nyugati határsávból. Szinte egy évre rá kezdődött a budapestiek kitelepítése, amelynek során egész családokat telepítettek – a kuláknak bélyegzett – parasztgazdákhöz.

A Telepesek Társadalmi Múzeum Alapítvány honlapján olvasható, hogy „a hatósági kimutatások szerint a 12 kényszermunkatáborból az 1953 júliusa és az október 31-i felszámolási határidő között 2524 család, 7281 fő szabadult. A táborokban ennél többen, 8300 körül lehettek.”¹ A budapesti kitelepítési létszám különböző kimutatások szerint 12-14 ezer főre tehető.

A hortobágyi zárt táborok egyike, nevében a legbeszédesebb, a Polgár melletti Lenin-tanya, ahová főleg ormánsági parasztgazdákat szállítottak családtagjaikkal együtt. A budapestiek kitelepítésére pedig jó példa a Heves megyei Mikófalva, a valamikori kisnemesi gyökerű falu Eger közelében, ahol 17 gazda vált egyik napról a másikra kulákká, és akikhez aztán 1951-ben 31 budapesti polgárcsaládot telepített a kommunista hatalom.²

A hortobágyi kitelepítésekre vasúti sínből készült vaskereszt emléket a mára már Hortobágyi Nemzeti Parkként ismert pusztán, hiszen a kitelepítetteket zárt marhavagonokban szállították el lakhelyükről. A mikófalvi kétéves kényszerű együttélésre pedig gránitoszlop figyelmeztet a hevesi falu közepén, rajta valamennyi kitelepített és befogadó család nevével.

A kitelepítésnek nevezett intézkedés komplexitását jelzi, hogy nem egyéneket, hanem egész családokat érintett, fizikai átköltöztetésük pedig teljes vagyonek Kobzással járt, vagyis létalapjuktól fosztották meg őket. A családok ilyen elszigetelése, társadalmon kívülé helyezése igen nagy fizikai nehézségekkel, nem ritkán fizikai atrocitások sorozatával járt.

¹ Elérhető: <https://www.telepesek.hu/taborvilag.html>

² A mikófalvi kitelepítettek visszaemlékezéseinek gyűjteménye: Volonics Gábor–Haidekker Andrea (szerk.): *Embert ültetett a nyakunkra. Kitelepítve Mikófalvára*. Helikon, 2011

A hortobágyi zárt táborba kerültek formálisan táborban voltak, vagyis fegyveres örök, farkaskutyák, drótkerítés vagy fénykör tartották őket fogva. Lakhatásukra jellemző, hogy főleg olyan istállókban kaptak szállást, amelyekből ők maguk hordták ki a trágyát és szalmázták fel, hogy fekvőhelyet készíthessenek maguknak. Később vályogot vettettek velük, hogy abból építsék meg „házaikat”. Rabmunkások voltak, és a társadalomból való kiiktatásuk mellett a magyar pusztai intenzív gazdálkodás nagy álmát kellett megvalósítaniuk.

A Lenin-tanya a 610-650 fős létszámával a nagyobb táborok egyike volt, és a rendőri brutalitás jellemezte. Erről a táborról Saád József azt is leírja, hogy az oda kerülők igény szintjének és összetartásának köszönhetően az ott töltött három év alatt számos fejlesztést hajtottak végre, és a tábor részleges villamosítása is megvalósult az egyik oda deportált katonatiszt tervei alapján. Minden nehézség ellenére, a szétesés, az elesettek magukra hagyása helyett az életminőség javítására törekvés (például a közkonyha kialakítása, a gyermekek oktatásának megszervezése, egészségügyi szoba kialakítása stb.) volt jellemző erre a táborra. Az első szállítmány, az ormánsági parasztgazdák meghatározó száma segíthetett ebben. Saád erről így ír: „Itt a „parasztok” és az „urak” körében egyaránt akadtak szervezéshez értő, együttműködésre, közösségépítésre hajlamos egyéniségek”.³ Vagyis tekintélyes gazdák, így például falvak bírái és olyan képzett katonatisztek, akik hadifogságot is megjártak már.

A kulákportákra került budapesti sorstársaik egy-egy helységet kaptak a befogadásukra kötelezett gazdáknál, akik sokszor ezt a feladatot Mikófalván is csak úgy tudták teljesíteni, hogy saját családtagjaik, főleg a fiatalok, kiköltöztek valahová. A falut, vagyis az adott *kényszerlakhelyet* a kitelepítettek csak rendőri engedéllyel hagyhatták el, rendszeresen kellett jelentkezniük a helyi őrsön, levelet, csomagot csak cenzúrázva, korlátozottan kaphattak. A családfőknél, sokszor egyedülálló asszonyoknak, el kellett tartaniuk a velük együtt kitelepített gyermekeket, nagyszülőket is. Egészségügyi ellátáshoz igen korlátozottan jutottak hozzá ők is, ezért többen a kitelepítés szenvedései közepette, az ellátás hiánya miatt hunytak el. Rab volt mindenki, csak más-más módon.

Megjegyzendő, hogy a falusi, tanyasi széttagolt elhelyezés miatt a budapesti kitelepítettek között nem mindig alakult ki olyan erős összetartozás-érzés, mint a hortobágyiak között, akik szó szerint érte egymás lélegzetét is érezve aludtak éjszakáról éjszakára ugyanabban a pajtában, juhhodályban. Az életkörülmények így is nagyon nehezek voltak,

³ Elérhető: https://www.telepesekek.hu/tabor_lenintanya.html, valamint Saád József (szerk.): *Hortobágy örökségei. Kényszers munkatáborok és lakóik nyomában*. Argumentum, 2015, Budapest, 86–88.

a mikófalvi csoport visszaemlékezés-kötete éppúgy szól az éhezésről, az elfagyott végtagokról, fűtetlen szállásról, a nehéz fizikai munkához nem szokott női test tönkremeneteléről, mint a rendőri brutalitásról.

Senki sem tudta, mikor lesz mindennek vége. A hortobágyi rabok azt is végighallgatták többször, hogy „magukkal nem kell elszámolni...”.

Kisebb nagyságrendű, de említésre méltó formája volt a kitelepítésnek az *önkitelepítés*, amikor családok „önként” például saját prészázukat választották korábbi lakhelyük helyett, és javaikat hátrahagyva, otthonukat „felajánlva az államnak”, próbáltak alkalmazkodni a diktatúra körülményeihez, menekülni a komolyabb megtorlások elől. A falvakban, így Mikófalván erre is volt példa.⁴

Saad József szavaival élve, a hortobágyi telepeskísérlet mellett a kulákportákra telepítés is egy szál volt a Rákosi-korszak társadalomformálási kísérletének szövevényében⁵. Jól illeszkedett a Rákosi-korszak osztályharcába, kapcsolódott a korszak más megtorló intézkedéseihez és nagyon is tudatosan (ma már tudjuk, eredménnyel) alkalmazták, ezért a „társadalomkísérlet” szó csak idézőjelek között használható. Ismert, hogy 1950-ben hatvani vasutasok kerültek internálótáborokba a papok, apácák melletti kiállításuk miatt, míg családtagjaikat hortobágyi zárt táborokba vitték.⁶ A kitelepítésbe induló családok közül több esetben a családfő már Recsken, Kistarcsán, vagy börtönben volt.⁷ Ezért fontos hangsúlyozni, hogy nem lehet a valós képet, a kitelepítés súlyát érzékeltetni csupán a kitelepítettek létszámadatai alapján.

Soha, sehol, senkinek...

A kitelepítésnek nevezett „rövid”, 2-3 éves periódus a késő nyolcvanas évekig tabusított történelmünk része volt. A Gulyás fivérek *Törvénysértés nélkül* című filmjéből értesülhetett a közvélemény a hortobágyi zárt táborokban történekről. Téglásy Ferenc pedig önéletrajzi ihletésű *Soha, sehol, senkinek* című filmjében mutatta be a budapesti kitelepítés történetét. Az utóbbi címe arra a szigorú figyelmeztetésre utalt, amellyel a kitelepítetteket az 1953-as amnesztiarendelet után elbocsátották: a velük

⁴ *Embert ültetél a nyakunkra. Kitelepítve Mikófalvára.* 347.

⁵ Saad József 2015, 15.

⁶ Hatvanban, az éppen elhurcolt szerzetesek mellett tüntető vasutasok Recskre, családtagjaik a Hortobágyra kerültek. Erről bővebben: http://epa.oszk.hu/03000/03018/00093/pdf/EPA03018_honismeret_1990_05-06_055-065.pdf

⁷ A Mikófalvára kitelepítettek közül példa erre az Ungár család, és kulák gazdák közül a Göböl család. Erről bővebben: *Embert ültetél a nyakunkra, Kitelepítve Mikófalvára.* Helikon, 2011

történeteikről nem beszélhetnek senkinek. Az 1990 után megindult történeti kutatás szinte egy visszaemlékezés-áradatot indított el, mert olyan nagy volt az igény a kibeszélésre.

A szocializmus éveiben a szociológia és a művészet vállalkozott óvatosan a téma feldolgozására. Zám Tibor írt először a hortobágyi zárt táborok világáról, aki több megszólalóból gyúrt karaktert, és a nevek, helyszínek megváltoztatásával írja le a nyugati határsávból kitelepített asszony kálváriáját.⁸ A reális kép mellett a műben megjelennek azok a „népnyúzó”, akikkel kapcsolatban azt hihetné az olvasó, hogy jogosan érte őket el a kitelepítés büntetése. A szerző részéről így is nagy elszántság kellett ahhoz, hogy ehhez a témához nyúljon a hatvanas évek második felében. Hasonló módon dolgozta fel Galgóczi Erzsébet a *Vid-ravasban* a MAORT-per vádlottja, dr. Papp Simon (a könyvben Simon Pál) özvegyének a kitelepítését. A didaktikusan megírt műhöz a szerző pártengedélyt kapott az iratokba való betekintéshez.⁹ Bacsó Péter *Te rongyos élet* című filmje az sugallja, hogy döntően arisztokraták kerültek kitelepítésre. A rendező a témaválasztásról így nyilatkozott: „A korszak egyik legérthetlenebb és legrosszízúbb rendelkezése volt a kitelepítés, amelynek szórásába nemcsak az arisztokrácia tagjai, a gyártulajdonosok és a rendszer más ellenségei kerültek, hanem volt ellenállók, demokratikus érzelmű polgárok, börtönbe zárt kommunisták családtagjai. Még művészek is olykor, véletlenül. A társadalomnak tehát hallatlanul széles rétegei kerültek ily módon egy platformra, s ezzel az adminisztratív intézkedéssel az akkori rendszernek sikerült az osztályharc művi kiélelésének koncepciójában egy olyan „népfrontot” létrehozni falun, ahol együvé került a parasztság s az arisztokrácia. Az a tény, hogy emberek ezreit önkényes módon kiszakították az otthonukból, még azokban is törést okozott, akik óriási hittel és lendülettel bíztak az új világban. Emlékszem, bennem valósággal sokkot váltott ki az, hogy egy ma rendkívül népszerű színészünket, még főiskolás korában, az utolsó év utolsó vizsgája előtt kitelepítették. Az apja miatt, akivel régóta nem is élt együtt.”¹⁰ Bacsó alapján nem kérdőjelezi meg a kitelepítést, csak jelzi, hogy voltak, akiket igazságtalanul ért ez a büntetés. Ebből a gondolatmenetből az következik, hogy lehettek, akik megérdemelték. Görgy Gábor *Galopp a Vérmezőn* című darabjában saját családja kitelepítését meséli el, és annak ellenére, hogy a darabban egy segítőkész kommunista doktornő is megjelenik, a bemutatót nem engedélyezték azonnal.

⁸ Zám Tibor–Gyurkó László–Huszár Tibor: *Hortobágyi jegyzetek. Szociográfiák, elbeszélések*. Tiszatáj–Magvető, 1966, Szeged–Budapest

⁹ <http://www.irodalmilag.net/?q=cikk/embercsapda-orszagcsapda-1-resz>

¹⁰ Elérhető: http://filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=6561

*A Kislány a befalazva - in memoriam Ország Lili című bábelőadás szereplője
(2017, tervező: Hoffer Károly. Fotó: Éder Vera)*

Az 1983-as ősbemutató előtti feszültségről ez olvasható: „[...] a színészgárda és a stáb az utolsó percig aggódva várta az illetékes Aczél elvtárs engedélyét az előadás megtartásához.”¹

A kitelepítés hároméves történetének kutatása jelentős eredményekkel járt. Saád József mellett ki kell emelni Hantó Zsuzsa, Bank Barbara, valamint az ÁBTL szakemberei, így például Palasik Mária, Orgoványi István, Kis-Kapin Róbert kutatási eredményeit. Nagyon fontos tovább vizsgálni a kitelepítettek életútját 1953 után. Ez hozzájárulhat ahhoz, hogy világosabban kirajzolódjon, milyen hosszú távú hatása is lett a kitelepítésnek a magyar társadalomban.

¹ Elérhető: <https://uj szo.com/kultura/galopp-a-vermez on>

*Szélnek eresztve: vissza
a Rákosi-korszak szabad társadalmába*

Ha az úgynevezett amnesztia időpontjában, tehát 1953 nyarán az idő visszazökkent volna a régi kerékvágásba, akkor talán felejthető is lett volna mindaz, amit ezek az emberek átéltek. Nem ez történt. Gyarmati György úgy fogalmaz, hogy a Rákosi-korszak „szabad” társadalmába csöppentek vissza azok, akiknek addig a zárt tábor vagy a kényszerlakhely volt a tartózkodási helyük.² Hantó Zsuzsa *Kitiltott családok* című könyvéből is tudhatjuk, hogy többek között Gerő Ernő tett sokat azért, hogy a szabadulókat újabb korlátozó intézkedések közé szorítsák, véletlenül se érezzék magukat szabadnak.³

Ismert, hogy Sztálin halála fordulatot hozott a Szovjetunióban, és ez kihatott a szovjet övezet országaira is. A szovjet kiigazításos kísérlet követése történt Magyarországon is. A július 4-én meghirdetett Nagy Imre-féle kormányprogram még reményt adhatott sokaknak. Az utána következő változások, amelyek rendeletekben, belső utasításokban szabályozták a kitelepítettek sorsának részleteit, már csak kijózanítóan hathattak.

1953 nyári napjaiban akut kérdéssé vált, hogy hol lehet lakni ezután, hol lehet elhelyezkedni, a gyerekek hol folytathatják tanulmányaikat. A zárt táborokkal kapcsolatban a kutatás már kitér arra, hogy a „telepeket” a hatalom leginkább paraszti életmód folytatására kívánta kényszeríteni, állami gazdasági alkalmazásban szabad munkavállalóként – kevés sikerrel. A kitelepítettek döntő többsége saját régiójába kívánt visszamenni. A határsávbán lévő falujukhoz közeli településen próbáltak maguknak lakhatást szerezni, rokonok, ismerősök fogadták be őket. A kulákporthán élők is ha lehetett, távoztak a kényszerlakhelyről, sokszor rokonoktól kapott utazási költség kézhezvétele után. De voltak, a mikófalvi kitelepítettek között is, akik nem tudták a falut elhagyni egy ideig. Nem volt hova menni és nem lehetett hazamenni: a régi budapesti otthon, annak tartozékaival akkorra már leggyakrabban egy, a kommunista hatalom által kedvezményezett kádernek volt kiutalva.

1953-ban vált gyakorlatilag azonossá a zárt táborokba és a kulákporthákra telepítettek sorsa.

² Gyarmati György: *A Rákosi-korszak*. ÁBTL-Rubicon, 2011

³ Hantó Zsuzsa: *Kitiltott családok*. Magyar Ház Könyvek, 2010, 190.

Kitelepített: osztályidegen, ikszes

Az életutak követése 1953 után is fontos feladata a történelemtudománynak, mert az egyéni sorsokon keresztül érthetjük meg valójában, hogy mit is jelentett, hogy a kitelepítettek nem térhettek vissza otthonaikba, ingó és ingatlan vagyonukat sem kapták vissza. Gyakorlatilag földönfutók lettek kitelepítésük pillanatától. Mindezt súlyosbította az a tény, hogy 1953-ra a kitelepítésbe magukkal vitt tárgyak, ruhák, eszközök elkoptak, elnyűttek, tönkrementek, elkallódtak, vagyis a családok még nincstelenebbek lettek. A családfők számára a lakhatás megszervezése vált a legegyszerűbb feladattá. Ha térképre visszük egy-egy átlagosan öttagú kitelepített család új lakhatási körülményeit, majdnem rosszabbak, mint a kitelepítés időszakában. A térképek leggyakrabban szétfejlődést mutatnak: a gyermekek rokonokhoz, ismerősökhöz kerültek az iskoláztatás érdekében, a szülők pedig gyakran csak külön-külön találtak maguknak új éjszakai szállást: nyárikonyhákban, fáskamrákban, sufnikban. Vitéz Magdolna erről így vall a mikófalvi visszaemlékezések kötetében: „Mivel a 16 év alattiakra nem vonatkozott a korlátozó rendelkezés, édesanyám nővérének családja, keresztanyámék fogadtak be minket, gyerekeket. Hely volt, mivel keresztapám éppen internálótáborban volt... Édesanyám Vecsésen húzódhatott meg apám testvérénél, s naponta meglátogatott bennünket, gyerekeket, de aludnia Vecsésen kellett neki, mert ezt szűrőpróbaszerűen ellenőrizték. Édesapám Esztergomban kapott pincéri állást, és csak hetente, szabadnapján jött hozzánk látogatóba. Egy fáskamrában élt, amit fűteni sem lehetett...”⁴ Thúry Zsuzsa, szintén mikófalvi kitelepített pedig beszámol a szűrőpróbaszerű ellenőrzésről: már rokonoknál, Budapesten lakva, amikor kérte az édesanyját, hogy mégis aludjon ott vele, a házmaster feljelentette őket és bírságot kellett fizetniük.⁵

A felnőttek esetében a segédmunka, a takarítónői munka, az újra és újra utcára kerülés vált jellemzővé. Az idősök hiába kérvényezték az öregségi nyugdíjat sokszor számos szolgálati évtized után, rendre elutasító határozatok születtek. A gyermekek sorsa a továbbtanulást célzó újabb és újabb próbálkozás volt. A mikófalvi visszaemlékezők is arról számolnak be, hogy sokéves, kanyarokkal tarkított úton, esti iskolákban tudtak csak képesítéshez jutni, tanulni valamit, bármit – amit lehetett.

⁴ Embert ültetettél a nyakunkra. Kitelepítve Mikófalvára. 296.

⁵ B. Thúry Zsuzsa: *Göröngyök az úton*. GéniaNet, 2011, Pécs

Ezeknek az embereknek a politikai megbélyegzése sem ért véget. A szakirodalomból tudjuk, hogy 1953 októberében az Országos Rendőrfőkapitányság utasításba adta, hogy a rendőrörsök a kulákelemekről, a volt tőkésekről és kizsákmányolókról, valamint azok keresőképes felnőtt gyerekeiről kartotékrendszert állítsanak fel, a róluk szóló megfigyelések rögzítésére. A kartotékokat, ha a megfigyelt személy más településre költözött, új lakhelyének rendőrkapitányságára kellett továbbítani.⁶

Gyekiczky Tamás *Vergődés a jog hálójában* című írásában így fogalmaz: „A kitelepítetteknek a politikai vezetés szerint semmilyen kártérítés nem járt. Jogfosztottságuk további fenntartásához minden gátlás nélkül, cinikusan felhasználták az eljárásjog és az igazságügyi szervezeti rendszer által felkínált diszkriminációs rendelkezéseket. A szociológiai irodalomból tudjuk, a kitelepítettek sorsa örökre – 1989-ig – megpecsételődött, sohasem válhattak a társadalom egyenrangú tagjává.”⁷

A *soha, sehol, senkinek* parancsával elbocsátva a kitelepítetteket attól is megfosztották, hogy áldozatként tekinthessenek magukra, és hogy a nyilvánosság is így tekintsen rájuk. Ez a kibeszéletlenség nem csak a talpra állást nehezítette tovább az egyén számára közvetlenül a kitelepítés vége után, de gyakorlatilag az ötven év kényszerű felejtés, és a hatalom részéről elvárt felejtetés nehezítette a későbbi kutatást és kitelepítés súlyosságának értelmezését a 20. századi magyar történelemben.

Betagozódni a Kádár-rendszerbe

1956 reményt adott a kitelepítést, a kuláküldözést átélőknek. Volt olyan kitelepített, aki ekkor hagyta el Magyarországot. A legtöbben azonban maradtak, bár a leverte 1956-os forradalom után a valamikori kitelepítettek sorsa sokat nem változott: az alapvető életlehetőségek megteremtéséért folyó küzdelem töltötte ki mindennapjaikat. Javítani valamit a lakhatáson, jobb munkahelyet szerezni, tanulni, ha lehet, alapvető eszközöket beszerezni: bútorok, konyhai felszerelés stb. A határsávban néhányan visszakerültek saját házukba, amit addigra valaki lelakott, kifosztott. A budapesti kitelepítettek viszont soha nem tértek vissza otthonaikba. A kitelepítettek élete nagyjából tíz évvel a kitelepítés vége után, tehát a hatvanas évek elején kezdett konszolidálódni, saját erejüktől, családi baráti segítségtől függően. Többen úgy fogalmazznak a visszaemlékezők közül, hogy akkor kezdték magukat ismét embernek

⁶ Hantó Zsuzsa: *Kitiltott családok*. Magyar Ház könyvek, 2010, 193.

⁷ Gyekiczky Tamás: *Vergődés a jog hálójában*. In: Hantó Zsuzsa: *Kitiltott családok*. Magyar Ház Könyvek, 2010, 214.

érezni. A társadalmon kívüliség, a kirekesztettség, a másodosztályú állampolgár-lét érzése megmaradt 1990-ig.

Ezen a ponton ki kell térni az önkorlátozás kérdésére is. A kitelepített – hogy ne legyen „szem előtt” – eleve nem próbálkozott magasabb beosztások elnyerésével, tudatosan visszahúzódott a család, a nagyon szűk baráti kör védvonalá mögé, egészen 1990-ig. Megesett az is, hogy a kitelepítés után született gyermekeinek nem mesélt a vele történetekről.

A kikényszerített társadalmi átalakítás – homogenizálás

Akár zárt táborba került valaki, akár kulák portára, sokszor feltette a kérdést: Miért én, miért éppen mi? Mit tettünk? Hiszen nem csináltunk semmit. Az egyéni sors fájdalmán túl, ennek a kérdésnek azért is van értelme, mert 1950-re és 1951-re a magyar társadalom már túl volt a népbírószági pereken, számos, a nácizmust kiszolgáló személy börtönben volt, vagy végrehajtották a halálos ítéletét, a leigazolás is lezajlott már. Külön említést érdemel, hogy a kitelepítésbe a vészkorszakot túlélő személyek is kerültek. Ha azonban visszatérünk a Saád József által társadalomkísérletnek nevezett folyamat értelmezéséhez, oda jutunk, hogy még léteztek falusi parasztgazdaként, bíróként, papként, vidéki jegyzőként, körorvosként, vállalati jogtanácsosként, budapesti ügyvédként, kisebb vagy nagyobb privát cég, üzem tulajdonosaként. Vagyis nem illettek bele a kommunista világképbe. Társadalmi osztályként, réteggént megsemmisítendőők voltak, még ha fizikai létüket meghagyták is. Deklassálásuk, proletárrá süllyesztésük a hatalom eminens érdeke volt a fokozódó osztályharc szellemében.

Az egyéni bebörtönzésekkel ellentétben a kitelepítés a társadalom alapját, a családot támadta, ezért az a hatalom számára igen hatékony eszköznek bizonyult a társadalomformálásban. Nem csupán a vagyon veszett el, hanem az életmódok, az életterek, az életvezetési gyakorlatok, a generációk tapasztalatának átadására törekvés, a társadalmi minták, a kapcsolati hálók is. Mindez kihatott a magyar társadalom teljes szerkezetére.

Akár egy hortobágyi zárt táborban találta magát valaki 1950-ben, mint a példaként hozott Lenin-tanyán, vagy egy olyan faluban, kulákportán, mint amilyen Mikófalva volt, az élete végérvényesen megváltozott. Ezeknek a személyeknek az életében 1953 után egy igen keserves, sok buktatóval járó talpraállási folyamat következett, amelynek során be kellett tagozódniuk valahol a szocialista magyar társadalomba. Az erre vonatkozó kutatások még sok adalékkal szolgálhatnak, amelyek

megismerésén keresztül remélhető, hogy világosabb képet kapunk, mi is pusztult el valójában a kitelepítéssel.⁸

Újra és újra emlékeznünk kell, hogy a kitelepítettek története nem csupán a Rákosi-korszak történetéhez kapcsolódik, nem „pontoszerű” esemény. Elhúzódó, sok évtizeden keresztül folyó történet volt. A hatalom oldaláról nézve egy lesüllyesztési, és gazdasági-társadalmi értelemben alacsony szinten tartási kísérlet, míg az egyén és családja oldaláról nézve egy kisebb vagy nagyobb intenzitással folyó kitörési kísérlet. Ezért fontos, hogy megismerjük, mi történt a valamikori kitelepítettekkel a Kádár-korban, amellyel kapcsolatban Ö. Kovács József hívja fel a figyelmet, hogy az nem a csendes építkezés korszaka volt.⁹ Hogyan álltak talpra ezek az emberek a korlátok közötti létben, milyen mértékben valósulhatott meg számukra a társadalmi előrehaladás erről a mesterségesen alacsony nívóról? Milyen önkorlátozó módszereket alkalmaztak? Milyen anyagi, társadalmi állapotban érték meg a rendszerváltást? Mit vártak a változásoktól, tudtak-e élni a változások adta lehetőségekkel? A magyar történelmi tudatban hol helyezkedik el a kitelepítés és annak társadalmi hatása?

A nagy történelmi modellek és mindaz, amit ebben az esetben a Rákosi-korszak kifejezés jelent, érthetőbbé, felfoghatóbbá válik az egyéni sorsokon keresztül, a mikro-történelem irányából közelítve.¹⁰ A valamikori kitelepítettek őrzik a kitelepítés emlékét, összetartásuk eredménye 1990 után szervezeteik alakulása, visszaemlékezések írása. Erőfeszítéseik tiszteletet érdemelnek. A professzionális történelmi kutatás is komoly eredményeket hozott már. Megkockáztatható azonban, hogy még kitelepített családokban sem eléggé világos, min ment keresztül a nagy- vagy dédszülők generációja, milyen töredezett struktúrákba született bele a következő generáció.

A további életutak vizsgálata, az egyéni sorsok bemutatása azért is sürgető, mert az ötvenes évekből már csak a kitelepítést átélő kis tinédzserek, például a mikófalvi kötet szerzői vannak közöttünk, akik mára a 80. életévük körül járnak, s akik egész életükben vitték magukkal azt

⁸ Pallavicini-Andrássy Borbála *A lelkiünkhöz nem nyúlhattak* című könyvében (Európa Kiadó, 2018) a saját kitelepítése vonatkozásában írja le, hogy a kitelepítés előestéjén „autodaffét” rendezett és a kezében lévő családi iratokat maga égette el...

⁹ Elérhető: <http://ujkor.hu/content/tabusitott-torteneket-igyekszem-megtalalni-interju-o-kovacs-jozseffel>

¹⁰ „[...] az átfogó történelmi modellekkel szemben meg kell adni a kortársak nagy hallgatag többségének a megszólalási jogát, vagyis az ábrázolásunkba az eddig elmondatlan történeteiket és tapasztalataikat is be kell emelni.” Elérhető: <http://ujkor.hu/content/tabusitott-torteneket-igyekszem-megtalalni-interju-o-kovacs-jozseffel>

a terhet, amit a kommunista hatalom 1950–53 között rájuk tett. Nekik is bűnhődniük kellett családjuk osztályhelyzete miatt. Az ő távozásukkal elmúlik a lehetőség, hogy feltegyük a kérdést, mi is történt velük.

A *kitelepítés* szó magában nem sokat mond. Ahogy a *malenkij robot*, a *csehszlovák–magyar lakosságcsere* sem adják vissza elnevezésükben mindazt, ami valójában történt, a kitelepítés szó sem, amely tulajdonképpen eufemizmus. A vita, hogy milyen módon is kell hívni ezt a hároméves kommunista büntetőakciót, deportálást, internálást, ki- vagy betelepítést, a személyt pedig átélőnek vagy túlélőnek, netán egyszerűen telepesnek nevezni, valószínűleg soha nem zárható le. A történelmi emlékezet szempontjából fontosabb: ha kimondjuk a kitelepítés szót, jelenjenek meg azok a mögöttes tartalmak, amelyek segítenek értelmezni a megtörténtekeket és láttatni a kitelepítés súlyát, a magyar társadalom szerkezetére gyakorolt hatását.

A 2020. ÉVI ROMÁNIAI HELYHATÓSÁGI VÁLASZTÁSOK MAGYAR SZEMPONTBÓL

A 2020. szeptember 27-i romániai helyhatósági választásoknak nagy volt a tétje az erdélyi magyarság számára. Egyrészt kérdés volt, megőrzi-e, esetleg javítani tudja pozícióit a megyei és települési közgyűlésekben, a városok és falvak vezetésében. Másrészt a pártok felmérhették támogatottságukat, választási stratégiájuk eredményességét a december 6-i parlamenti választások előtt. Választ kaphattak arra is, hogy megjelenik-e Romániában is a „szlovák modell”, és a magyar választók fokozatosan a román pártok felé fordulnak-e? Helyzetüket megnehezítette, hogy a trianoni békediktátum századik évfordulóján (2020) Romániában megszaporodtak a magyarellen es cselekedetek (Úz-völgye, Beke-Szőcs-ügy stb.), amelyek egyre inkább rendszerszintű magyarellenességre utalnak, megfélemlítve ezzel a magyar közösség tagjait. Vajon hogyan szerepeltek a magyar pártok, milyen tanulságokkal szolgált ez a választás? Az elkövetkezőkben ezekre a kérdésekre keressük a választ.

A magyar képviselő lényegében megőrizte súlyát mind települési, mind megyei szinten a tömbvidékeken. Ezen túlmenően sikerült megtartani a Maros és Szatmár megyei tanácselnöki tisztséget – noha ezúttal már közvetlenül szavazhattak a választópolgárok erre a tisztségre –, és Szatmárnémeti polgármestere is magyar maradt, húsz év után a magyarság újra polgármestert adva Marosvásárhelynek. A Bihar megyei tanácselnöki tisztség megszerzésére – az etnikai arányok miatt – ezúttal nem volt érdemi esély. Az összképet tekintve azt mondhatjuk, hogy magyar szempontból sikeres volt a választás, ami többek között annak is köszönhető, hogy a kevert lakosságú területeken összefogtak a magyar pártok. Tömbvidékeken ez csak Bihar megye egyes részein, illetve Nagyváradon nem valósult meg, ahol a magyar pártok mélyen az etnikai arányok alatt szerepeltek. A 25 százalékban magyar lakosságú Nagyváradon ismét nem jött össze az alpolgármesteri tisztség. Ez egyértelműen annak tudható be, hogy ezeken a területeken magyar-magyar verseny volt, noha ezt az etnikai arányok józan ésszel nem tették volna lehetővé. Biharban komoly káderproblémák is vannak, amely sajnos nem újkeletűek: itt a korábbi választásokon is előfordult, hogy a magyar pártok alulteljesítettek.

Ha az erdélyi magyar pártok szereplésére tekintünk, akkor megállapítható, tovább erősödött az RMDSZ dominanciája: a magyar pártokra

leadott kicsivel több, mint 410 ezer szavazatból körülbelül 380 ezret szerzett, míg vetélytársai csak alig több, mint 30 ezret. A megyei tanácsosok és az önkormányzati képviselők körében az RMDSZ stabilan tartja a pozícióit (megyei tanácsosok: 2016:95, illetve 2020:92; önkormányzati képviselők: 2016:2284, illetve 2020:2360). Ezzel szemben az MPP és az EMNP egyesüléséből létrejött EMSZ nemcsak kevesebb voksot kapott, hanem mind megyei, mind helyi szinten visszaesett: megyei tanácsosai száma az eddigi 12 helyett 7 lesz, az önkormányzati képviselőik száma 365-ről 312-re csökkent. Hasonló kép rajzolódik ki az elnyert polgármesteri tisztségeket illetően is: az RMDSZ a korábbi 195-ről 199-re növelte számukat, addig az EMSZ a korábbi tizenötből ötöt elveszített. Többek között olyan városokat veszítettek el, mint Székelyudvarhely (az MPP-ből kizárt Gálfi Árpád korábbi polgármester először saját magyar pártot akart alapítani, de ezt a román hatóságok nem tették lehetővé, majd függetlenként kívánt érvényesülni, végül a román POL színeiben szerzett újfent polgármesteri tisztséget) és Gyergyószentmiklós (a korábbi MPP-s polgármestert RMDSZ-es váltotta). Vagyis az RMDSZ „ellenzéke” a 2020-as helyhatósági választásokon meggyengült, ami a parlamenti választásokra felkészülést tekintve rontotta alkupozícióját az RMDSZ-szel. Öröndetes tény azonban, hogy a közelmúltban az RMDSZ két befutó helyet ajánlott fel nekik a december 6-i választásokra, amit az EMSZ nagyra értékelt és elfogadott.

Habár összességében véve kedvező eredmény született, nem lehet elhallgatni a negatív tendenciákat, amelyek a későbbi évek során akár komoly problémákká válhatnak. Ezek közül az egyik, hogy már számos választás óta a magyarok részvételi aránya elmarad a román választókétól. Ez a helyhatósági választásokon Székelyföldön és más, jelentős magyarsággal rendelkező vidéken nem jelent problémát, miután ezeken a helyeken értelemszerűen mindig magyar-magyar verseny van. Míg a részvétel országos átlaga 2020 szeptemberében 46 százalék volt, addig ez Hargita megyében 41 százalék, Kovászna megyében 39 százalék. Szerencsére ott, ahol kiélezett küzdelem folyt (Marosvásárhely, Szatmárnémeti), sikeres volt a mozgósítás és százalékosan több magyar ment el szavazni, mint román. Ez a parlamenti választáson mandátumokba kerülhet: noha a magyarok aránya Romániában 6,5 százalék, országos szinten csak 5,27 százaléknyan szavaztak a magyar pártokra, ez jelentős mértékben az alacsonyabb részvételi arálynak tudható be. Így jelenleg az egyik fő kérdés az, hogy hogyan lehet elvinni több magyar szavazót az urnákhoz. E tekintetben pozitív fejleménynek tekinthetjük, hogy körvonalazódni látszik a magyar egység a parlamenti választásokra, amely jó eséllyel növelni fogja a magyarok részvételi arányát.

A másik probléma, hogy a szórványban súlyos veszteségeket szenvedett a magyar képviselet: habár az RMDSZ választási koalíciók segítségével bekerült a Hunyad és Beszterce–Naszód megyei tanácsokba, viszont kiszorult a Brassó, Máramaros és Temes megyei önkormányzatból, valamint csökkent mandátumainak száma Kolozs megyében. Ráadásul Temesvár és Brassó esetében a helyi képviselőtestületekből is sikerült kiesni. Így ezekben a közigazgatási egységekben nagyon nehéz lesz a magyar érdekeket megjelteni.

Végezetül szót kell ejtenünk egy olyan jelenségről, amely hosszú távon komoly kihívást jelenthet a magyar képviseletnek: a nagyvárosi magyar lakosság (például Kolozsvár, Brassó, Temesvár, de Nagyvárad is) egy része hajlandó román pártokra – főként az USR-PLUS-ra – szavazni, felülírva az etnikai szavazás elvét. Ez még nem olyan tömeges mértékű, mint a Felvidéken, de mindenképpen oda kell figyelni erre a jelenségre, mivel a román pártok érzik, hogy van keresnivalójuk e téren. Fontos rámutatni arra a tényre, hogy ezek a pártok a szavazatuk megszerzése szavazás után elfelejtik a magyar közösséget, nem törekednek a magyar érdekek megjelenítésére. Erre jó példa, hogy a Minority SafePackról tartott EP közmeghallgatáson Ramona Stugariu, a magyarokkal a választásokon helyenként együttműködő PLUS párt politikusa így támadta a kezdeményezést: „Meg kell nézni, hogy az MSPI mennyire szól a kisebbségi jogokról, illetve arról, hogy Orbán Viktornak mi az ágendája a kisebbségi jogokkal kapcsolatban”.

Éppen ezért nagyon fontos, hogy ezt a helyzetet a magyar pártok érdemben tudják kezelni, és vonzó ajánlatot tudjanak nyújtani a nagyvárosok magyar szavazóinak, akik nem fognak csak azért magyar pártokra szavazni, mert azok magyarok. Olyan magyar képviselőkre van szükség, akik bizonyítani tudják, hogy az adott várost vagy megyét fel tudják zárkóztatni a nyugat-európai színvonalra. Székely István, az RMDSZ ügyvezető alelnökének gondolatai találóak: „Láthatóságában jelentős, urbanus, jól kereső, posztmaterális értékeket követő, jövőorientált választói rétegről van szó. Számukra is fontos a nemzeti identitás, kíváncsiaknak tartják, hogy gyermekeik magas színvonalú, magyar nyelvű oktatásban részesüljenek, de politikai opcióik kialakításánál számukra már nem domináns az etnikai hovatartozás”. Érdekeség, hogy ez a jelenség fordítva is megfigyelhető: Szatmárnémetiben, valamint Marosvásárhelyen számos román szavazott át az RMDSZ jelöltjeire, mivel azok vonzó programot kínáltak. Szatmárnémetiben évek óta hatalmas fejlődés ment végbe a magyar polgármester irányítása alatt, Marosvásárhelyen viszont a két évtizedes román vezetés lezüllesztette a várost.

Ezt a román lakosok is felismerték. Soós Zoltán, a győztes polgármester, kétnyelvű kampányában modernizációs programot hirdetett, így lett a 45 százalékos magyar lakosságú város vezetője.

Jól látszik tehát, hogy az önkormányzati választásokon nagyvárosi szinten már nem lehet csak az etnikai szavazásra építeni. Ez egyszerre jelenthet előnyt és hátrányt is. Van egészen kirívó eset is. Nagyszebenben szász polgármester irányítja, pedig a németek aránya a településen mára alig 1 százalék. Képes lehet-e a magyarság ilyen sikerre olyan városokban, mint például Temesvár vagy Arad? Ez ugyan a jövő kérdése, de elmondható, hogy néhány esetben óriási kihívás és lehetőség előtt áll a romániai magyar közösség. A szórvány esetében alapos megfontolás után érdemes lehet a többségi nemzet mérsékelt (nem sovíniszta, európai értékrendű) politikai erőivel is összefogni. Jó példa erre, hogy több mandátumnyi kihagyás után bejutottak magyar politikusok a Hunyad és a Beszterce–Naszód megyei tanácsba, miután román pártokkal alkottak választási szövetséget.

A tanulságokat levonva különbséget kell tenni az önkormányzati és a parlamenti választások között. Mindkettőre igaz, hogy csak széleskörű magyar–magyar összefogással lehet jó, elfogadható eredményt elérni, és minden magyar embernek minden választáson el kell menni szavazni. Ehhez kell a mindenkorai magyar politikai párt(ok)nak vonzó programot bemutatni. Az önkormányzati választások azt mutatják, hogy eljárt az idő a minden körülmények közötti tisztán etnikai alapú szavazás felett. „Az etnikai ütközőzóna régióiban továbbra is az eredményes együttélés a tét” – írja Csinta Samu, erdélyi magyar újságíró, a szeptemberi választásokat értékelő cikkében. Az eredményes együttélés nem csak etnikai békét jelent, hanem gazdasági prosperitást, európai színvonalú jólétet, közbiztonságot stb. A „magyar üzenet” nem elég, „jóléti programot” kell hirdetni, megszólítva a többségi nemzet szavazóit is. Erre jó példa Marosvásárhely és Szatmárnémeti. Emellett a tömbmagyarság esetében és a túlnyomóan magyar lakta településeken változatlanul az etnikai alapú szavazás az egyetlen megoldás. Ilyen helyeken megengedett a magyar–magyar versengés. Ugyanakkor a parlamenti választásokon, melyek megyei listás arányos választások, továbbra is csak és kizárólag etnikai alapon szabad szavazni, és csak egy közös magyar lista lehet!

Fenti tanulságok levonása és megfogadása esetén sem lesz könnyű dolga az erdélyi magyaroknak a közelgő parlamenti választásokon. A román sovíniszta erők minden megmérettetésen rendre előveszik a magyar kártyát. Erre most is lehet számítani. De teljes körű összefogással és okos politizálással ennek ellenében is sikeresen szerepelhet a választásokon az őshonos magyar közösség.

A TÖRTÉNELEM CSAPDÁI – AVAGY KERESSÜK FILLÉR LÁSZLÓ REJTÉLYES ÉLETÉNEK TITKAIT

A tavaszi karantén idején szülővárosom ismerős utcáit jártam. Sétáim többnyire a János Kórház előtti térig tartottak. Addig-addig nézegettem át a Szilágyi Erzsébet fasorba, és kerestem az 59-es számú épületet, amíg – törvénytisztelő észszerűséggel – a lámpánál átmentem az úttesten, és megtaláltam. A múlt század elején épült kétszintes villa a környék építészeti stílusához nem illeszkedő – modernkedő – társasházak között rejtőzik, hatalmas fenyők takarják el az utca elől. A sárga falak karbantartottak, az ablakrácsok olyan fehéren világítanak, mintha nemrég festették volna újra. A bejárat előtti udvaron kockás terítővel letakart asztal várja a vendégeket. Nem hiszem, hogy „akkor” itt lett volna. Mostanában a kertkapu zárva. Három csengőt találok – névtábla nélkül. Ácsorgok, nézelődöm egy ideig. Az utcán kevesen járnak. Az egyik társasházból csinos női fej néz ki, és gyorsan fölmérem: még talán a szülei sem éltek, amikor ’56 októberének végén, november elején gyakran megfordultam itt.

A forradalom zaklatott napjaiban kerestem a feladatot, ami csak rám várt. Sok emberrel találkoztam, de az arcok és nevek régen eltűntek az emlékezet homályában. Azt is feledtem, hogy ki vitt el a Városmajor melletti villába. (Nem messze innen, a hegyoldalban találták meg az eltitkolt helyet, ahol a kivégzett Martinovicsot és társait elföldelték.)

Amikor 1956-ról kérdeztek, legszerencsésebb az volt, ha mindent elfelejtettem. November 1. előtt lehetett, hogy először jártam a villában, mert Farkas Dénes, a „rég” parlamenti képviselő – korelnökként – aznap este jelentette be rádióban a Demokrata Néppárt újjáalakulását. Én nem hallottam, mert nem volt rádióm, de a következő napokban beszédtem a villában, ahol akkor már befogadtak, s ahová ezek szerint még október utolsó napjaiban juthattam el. Annak a két-három napnak izgalmas kérdése volt a többpárti választás lehetősége, amit már október 23-án harsogva követeltünk, és ami rendkívül izgatott. (Aztán még harmincnégy évig várhattunk rá.) Idősebb barátaim a Kereszténydemokrata Párt alapításán törték a fejüket; de amilyen könnyen találunk mi, fiatalok új ismeretségeket, ők annál nehezebben élesztették újjá társaságaikat. Előzetesen szétvert világunkban erős fékező tényező volt az óvatosság, azaz a vérünkbe ivódott rettegés. A villa vendégei – kivétel nélkül nálam legalább húsz évvel idősebb urak és papok – azzal

leptek meg leginkább, hogy mekkora bizalmat öntött beléjük a házigazda személye. Valósággal fölszabadította őket a Rákosi-korban kialakult (és Kádár idején tovább élt) belső gátlások alól. „Ő” az egyetlen, akire határozottan emlékszem, akinek a nevét és arcát nem felejtettem el. „Ő” túlélte azt, hogy az 1945-ben megválasztott nemzetgyűlési képviselők közül elsőnek hurcolták el a Szovjetunióba, és visszajött onnan. Tőle lehetett várni, hogy vezetője (legalább egyik vezetője) lesz a jövő – bizonytalan körvonaltú – Magyarországnak. A nagy várakozásoknak azonban Fillér László nem tudott megfelelni.

Beléptem tehát a Szilágyi Erzsébet fasor – annak idején még nem rejtőző – villájába, majd a bejáratnál szembeni nagy szobájába, ami a társérleltetés korabeli gyöngyszeme volt. Közepén nagy – ha jól emlékszem – kerek asztalon bőséggel volt sonka, kolbász, hideg sült, és sok tányér, pohár, meg néhány üveg misebor. A házigazda éppen főzött a szoba apróvirágos függönnyel leválasztott sarkában álló villanyrezsón. A szoba másik sarkát hatalmas neobarokk ruhásszekrény foglalta el. A berendezést több helyről szedhették össze. Alig láttam három-négy egyforma tányért és talán még kevesebb volt az azonos formájú pohár. Minden kopott, elhasznált volt, amihez hozzá voltam szokva, de az alvóhelyül is szolgáló heverő zsírfoltos, barnássárga huzata szokatlanul erős szegényszagot árasztott. E közegeben föltűntek a tiszta galléros reverendák, amelyek egyikén-másikán vörös öv jelezte a katolikus egyházi személyiség rangját. Rajtuk és rajtam kívül mindenki öltönyt viselt fehér inggel és nyakkendővel. Nem szándékosan öltöztem forradalmárnak, de annak néztem ki.

Egykori piarista diákként nem lepett meg, hogy az egyik teológusként bemutatkozó ferences szerzetes felvételi vizsgának vetett alá a *Faust*ból. A témára azért emlékszem, mert ahányszor a nagy mű a kezembe kerül, mindig újraélem a szorongás élményét, amiért éretlen válaszem nem lehetett különösebben lenyűgöző. Szerencsére a vizsga félbeszakadt, mert maga Fillér László szólított meg. Pedig mindenki az ő társaságát kereste, és láthatóan lubickolt az iránta megnyilvánuló érdeklődésben. Puffadt arcán látszott, hogy igyekszik pótolni a fogságbeli éhezést. Míg másokkal beszélgetett, föltűnt, hogy két kezét – ahogy egykori paptanáraim némelyike – állandóan összekulcsolva tartja. Kézfogásnál éreztem, hogy a jobbjá remeg. Biztosított róla, hogy a lágerben mindenki tegezett mindenkit, tehát én is visszategezhetem, de azért szólítsam Laci bácsinak. Néhány szót váltottunk, de egyszer sem nézett rám, szeme riadtan ugrált ide-oda. Sokkal később vontam le azt a következtetést, hogy az elviselt nyomorúság fölőrlötte e kövérkés férfit: én már egy szétesett személyiséggel találkoztam. Mégis sokat vártam tőle.

A Cigányprímás bravúrbábja Darvas Szilárd–Gábor
Béla: *Szigorúan bizalmas* című darabjában
(1954, tervező: Szűr-Szabó József. Fotó: Éder Vera)

Aki valamelyest járatos a történelemben, az nem lepődik meg azon, ahogy az 1945–1947-es Nemzetgyűlés *Országgyűlési Almanachja* csak 1998-ban jelent meg Áder János házelnök aláírásával, de a szerkesztők neve nélkül. Az egykori képviselők életrajzának megírásához tekintélyes szakirodalmat és számos kortárs emlékeit használták föl. Fillér életrajza alatt a V. V. névjegy valószínűleg Vörös Vincére utal: ő személyesen ismerhette, de halála időpontját úgy látszik, ő sem tudta. Rövid életrajzában további homályos részek keltik föl az érdeklődést. Bizonyosra vehető, hogy valóban Budapesten, proletár családban született 1915. február 10-én. Apjáról és az általa fölnevelt hat gyerekről azonban a rendelkezésre álló

írásokban több szó nem esik. Vajon családja teljesen magára hagyta a fiút? Középiskolai tanulmányait – lám, a szülei gondoltak taníttatására! – félbehagyta, a papnevelő kisszemináriumából kicsapták. Vajon miért? Erre okot hitében, magatartásában, fegyelmezettségében vagy szorgalmában találtak? Az *Almanach* szerint eleinte templomszolgaként biztosította megélhetését, aztán Sümegen építőanyag-kereskedést nyitott. Vajon miből? Templomszolgaként nehezen gyűjthette össze az induló tőkét. Nem volt daliás természetű férfi, de nyomorék sem. Mi lehetett az oka, hogy a háborús évek ellenére nincs adat katonai szolgálatáról? (1936-ban töltötte be huszonegyedik évét. Ha behívták, csak legénységi állományba kerülhetett.) Az életrajz szerint az 1944-es német megszállás után fél évre Nagykanizsára internálták. A táborról annyit tudunk, hogy ott főleg cigányokat és a kisegyházak (fegyveres szolgálatot megtagadó) híveit őrizték. Őket 1944. december 2-án szabadon engedték. Az intézmény viszont tovább működött: katonaszökevényeket, munkaszolgálatosokat és a nyilas járőrök letartóztatottjait tartották fogva. Politikai foglyokról a tábor krónikása nem tud. Az erre vonatkozó találgatások tisztázása előtt végzetes akadály, hogy a teljes

iratanyag elveszett.¹ Tisztázhatatlannak látszik, mikor és miért került ide Fillér, és az is, hogy mikor szabadult.

Nagykanizsát 1945. április 1-én foglalták el a szovjet és bolgár csapatok. Ha Fillér még decemberben elhagyhatta a táborn, akkor használhatta a működő vonatközeledést. Áprilisban már csak gyalog juthatott el Sümegre, ahol tavasszal belépett a Független Kisgazda Pártba. Drozdy Győző, a párt Zala megyei elnöke itt ismerte meg, de alighanem később támadt benne mély ellenszenv iránta. Nem tudni, hogy Drozdy mikor kezdte írni emlékiratát, de nyilván csak utólag minősítette politikai „kóklernak” Fillért. És hozzátette: 1945-ben Sümegen senki nem ismerte.² Ez ellentmond annak, hogy korábban a városban élt volna. Állítását ingerült hangvétele miatt fenntartásokkal kell kezelni. Mindenesetre a rendelkezésre álló adatok szerint Fillér néhány hónap alatt (április–november) Sümegen sikert sikerre halmozott: a párt helyi elnökévé választották, részt vett a Független Ifjúság nevű társaság alapításában, majd az Actio Catholica városi szervezetének alelnöke lett. Fillér elismertségét bizonyítja, hogy 1945. november 4-én – indulásához nyilván kellett Drozdy hozzájárulása – nemzetgyűlési képviselővé választották. Az *Országgyűlési Almanach* szerint ösztöndíjjal eljutott Rómába, ami a korabeli közlekedési viszonyok ismeretében legfeljebb ősszel, képviselővé választása után képzelhető el. A földindulás évében minden engedélyezett pártban kevés volt az „új” ember: olvashatunk más gyors karrierokról is. A „semmitől” fölemelkedés ténye mégis kétségtelen.

Hihető, hogy képviselőként legitimista nézeteket hangoztatott és ellenezte a református Tildy Zoltán köztársasági elnökké választását, ahogy életrajzi vázlatában olvassuk. Aztán egyike lett azoknak, akiket 1946. március 12-én antikommunista megnyilatkozásai miatt kizártak a frakcióból és a pártból. Innen válik rejtélyessé igazán a történet. Az 1946-os év eseményei lassan kirajzolódnak a történelemírásban. Közismert, hogy a Vörös Hadsereg győzelme után azonnal „megtisztították” Magyarországot a „régí politikusoktól”, és oly sikeresen, hogy többen

¹ Csapody Tamás: *A nagykanizsai internálótábor története*. É. n. <https://dfk-online.sze.hu/images/J%C3%81P/2018/3/csapody.pdf>

² Drozdy Győző: *Elveszett illúziók. Drozdy Győző emlékiratai*. (Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Paksy Zoltán.) Kossuth Kiadó, Zala Megyei Levéltár, 2007. Drozdy Győző (1885–1970) római katolikus tanító, újságíró, szerkesztő, politikus. 1920-ban kisgazda, 1935–1938 között a Nemzeti Egységpárt, majd 1947-ben ismét a Kisgazdapárt országgyűlési képviselője. 1946 januárjában első között zárták ki a pártból. A börtönből állítólag Bajcsy-Zsilinszky özvegyének a közbelépése hozta ki, miután a német megszállók üldözése elől nála rejtőzött. Ezt követően csak segéd munkásként talált megélhetést. Nem világos, hogyan került Zala megyébe, ahol többször képviselőnek választották. Mindezekből világosan látszik, hogy az „úriemberként” szocializálódott – lényegesen idősebb – Drozdyt egy világ választotta el attól a fiatal és törekvő képviselőtársától, akinek megjelenésében, viselkedésében volt némi papos, de a korábbi időszak „úriember” fogalmának semmiképpen nem felelt meg.

közülük soha többé nem tértek vissza a „nagy Szovjetunióból”. Fillér László ezután lépett a politika színterére, aminek viszonyairól sokat tudunk, de nem eleget.

Tudjuk, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság³ (SEB) hathatós közreműködésével az 1945-ös nemzetgyűlési választáson többséget szerzett Független Kisgazda és Polgári Pártot arra kényszerítették, hogy koalícióra lépjen a kommunistákkal, akik minden erőszakszervezetet kizártítottak. Egyebek között Zinner Tibor és Czettler Antal⁴ kutatásaiból tudható, hogy alig három hónapja ült össze az 1945-ben megválasztott nemzetgyűlés, amikor kibontakozott a „szalámpolitika”: jól szervezett lejárató kampány indult a kisgazdák és Nagy Ferenc miniszterelnök ellen. 1946. március 12-én – a koalícióra hivatkozva – a többségi pártból kizárták a „reakciósokat”: Fillér Lászlót, Gyulai Lászlót,⁵ B. Rác Istvánt⁶ és másokat.

A hatalom kizárólagos birtoklására törő kommunisták arra kényszerítették egy „gyöngyösi joghallgatót”, vallja be, hogy a kisgazdapárt tagjai „gyilkosságokat és a rendőrsökök elleni támadásokat”⁷ kezdeményeztek. Nem sikerült tisztáznom, hogy Fillért ezért tartóztatta-e le az

³ A szovjet politikai akarat álcázott érvényesítője.

⁴ Zinner Tibor: *Kommunista összeesküvők és cinkosaik* – avagy hogyan kell hatalmat szerezni. In *Rubicon*, 29. évf. 2. 2018/2. online plusz. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/kommunista_osszeeskuvok_es_cinkosaik_avagy_hogyan_kell_hatalmat_szerezni; Czettler Antal: *Támadás a „klerikális reakció” ellen*. In *Válasz.hu*, 2006. 06. 08. <http://valasz.hu/kultura/tamadas-a-klerikalis-reakcio-ellen-14139>

⁵ Gyulai László (1914–1975) apja borbély, anyja – az *Almanach* szerint – gyermekfelügyelő volt. Polgári után elvégezte a pápai tanítóképzőt, majd gyógypedagógus tanári végzettséget szerzett. A háború végéig szakmájában dolgozott, és a Baross téri református templom kántora volt. Nem tudható biztosan, hogy (református magyarként) titkos tagja volt-e a Magyar Testvéri Közösségnek, vagy csak későbbi vádlói hozták ezt föl ellene. 1945 februárjában belépett a Független Kisgazda Pártba, amelynek intézőbizottságába is beválasztották. November 4-én nagybudapesti képviselőként nyert mandátumot. Nagy Ferenc miniszterelnök – Fillér kizárásának idején – eltiltotta a politizálástól. A nemzetgyűlés az ő kiadatási kérelmét Fillérével és B. Rác Istvánéval együtt leszavazta. Gyulai velük együtt került a Szövetséges Ellenőrző Bizottság látókörébe. Őt azonban a Közösség elleni perben ítélték el. 1951-ban szabadult, '60-ban rehabilitálták és gyógypedagógusként dolgozhatott.

⁶ B. Rác István (1925–1994) türkevei parasztyereként – kereskedelmi érettségi után – a Műegyetem Közgazdasági Karán végzett. Reformátusként csatlakozott a Soli Deo Gloria mozgalomhoz, a Keresztény Ifjúsági Egyesülethez és Bereczky Albert köréhez. 1945. február 8-tól a Magyar Demokraták Ifjúsági Szövetségének munkájában vett részt, majd az FKgP ifjúsági szervezetének elnöke lett. 1945. november 4-én őt is képviselővé változtatták, neve szerepel a következő év gyanúsítási hullámban. Ennek azonban csak annyi következménye lett, hogy az 1947-es választáson nem indulhatott. Rövid ideig a kisgazdapárt Mozgóképfő Kft.-jét igazgatta, majd alkalmi munkából élt. Faludy György baráti körének tagjaként beszél róla a *Pokolbeli vig napjaim* című munkájában. 1950 márciusában „csak” Kistarcásra került internálótáborba. Innen 1955-ben rendőri felügyelet alá helyezve szabadult. 1956-ban részt vesz a Független Kisgazdapárt újjászervezési kísérletében, de december 4-én elmenekült az országból. Amerikában sikeres pályát futott be, egyetemi tanárként kereste kenyerét, és részt vett az emigráció szabadságpárti mozgalmában.

⁷ Lásd Zinner: *Kommunista összeesküvők... i. m.*

NKVD,⁸ vagy valami más ürüggyel. Zinner annyit ír róla, hogy Fillér visszautasította az őt ért gyanúsítást, és kijelentette, hogy szervezkedésről fogalma sincs. Az viszont nem egyértelmű, mikor hangzott ez el. Mondhatta első letartóztatásakor a szovjet vallatóknak, de később is, magyar hatósági szerveknek. Az első kihallgatás(ok) után ugyanis szabadon engedték, ami nem volt egészen szokatlan. (Képviselőtársával, Mizsei Bélával is ez történt 1946 júniusában.)⁹ Fillér említett tagadása ezután a magyar nyomozóhatóság előtt is elhangozhatott. A Budapesti Népügyészség ugyanis 1946. május 9-én kérte „a szervezkedéssel gyanúsított Gyulai László és Fillér László kisgazdapárti nemzetgyűlési képviselők mentelmi jogának felfüggesztését, amit a többség megtagadott.” A képviselőkön kívül a vádat emeltek „lelki atyjuk” (Gyulai református volt!), páter Kiss Szaléz ellen is, akit ugyancsak letartóztattak. „Ez pedig összefüggött azzal a felső szintű párt döntéssel is, aminek következtében a katolikus egyházat a gyülekező reakció egyik legveszedelmesebb” gócéjának minősítették.

Célkeresztben – noha kicsit távolabb – ott volt Mindszenty hercegprímás is. A szovjetellenes szervezkedés vádja és a „demokratikus kibontakozással szembeni megnyilvánulások” túlhangsúlyozása „lehetőséget kínált arra, hogy egyrészt megosszák a Kisgazdapártot, másrészt – a klerikális reakcióval szemben indított újabb fellépésekkel – a katolikus egyház szervezkedő tevékenységének permanens bizonyításával felszámolják a különböző egyesületeket, egyleteket. A SZEB biztosította lehetőséget kihasználó megszálló hatóságok a tizenhét foglyot átvették, a Sopronkőhidai Szovjet Hadbíróság gyors ítélezéssel négyet halálra ítélt, akiket kivégeztek, a többieket szovjet táborokba hurcolták. Fillér honatyát tízévi börtönbüntetésre ítélték.”¹⁰ Amikor 1946. május 18-án a Teréz körúton megöltek egy orosz katonát, „A Vörös Hadsereg elleni »merényletek« ürügyén az NKVD nyíltan is beavatkozott a politikai ügyek nyomozásába, Kovács Imre parasztpárti író-politikus szavaival

⁸ Belügyi Népbiztosság. Ide tartozott az állambiztonság, azaz a titkosrendőrség, amely a Gulag-rendszert is irányította.

⁹ Mizsei Béla (1922–2009) a nagy túlélő, aki megírhatta és 2006-ban (Kossuth Kiadó, Budapest) kiadhatta *Életpályám* című önéletrajzát. 1940-ben érettségizett, beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem Jogtudományi Karára, de doktorátusát csak 1948-ban szerezte meg. Közben a háború alatt katona volt, megszökött a nyilasoktól, majd 1945-ben belépett a Kisgazdapártba. Képviselővé választották, majd az NKVD (a szovjet politikai rendőrség) kihallgatta, és szabadon engedte. Bíróként, majd 1954–1956 között ügyvédként dolgozott. 1956. december 14-én letartóztatták, államellenes tevékenység miatt először halálra, majd életfogytiglani börtönrre ítélték, de 1963-ban amnesztiával szabadult. Sikeres kertészként ment nyugdíjba. Balatonakarattyán lakott, de 1990-ben Jász-Kiskun-Szolnok megyében választották másodszor kisgazda képviselővé. A Torgyán Józseffel való heves összecsapások után visszavonult a politikától, de sok újságcikket írt.

¹⁰ Idézetek: Zinner: *Kommunista összeesküvők... i. m.*

»többé nem érezte magát senki sem biztonságban, egymás után tűntek el emberek.« – írja Czettler Antal,¹¹ és azzal egészíti ki a „Kiss Szaléz és társai” elleni vádat, hogy az a fentebb említett – és Hatvanban (vagy Gyöngyösön?) letartóztatott – joghallgató vallomására épült, aki szerint „Fillér László, Gyulay László és Vásáry István¹² fegyveres akciókat akart szervezni egy várható szovjet–angolszász összecsapás során az oroszok ellen. [...] Fillér képviselőt az orosz megszálló hatóságok néhány hétre le is tartóztatták. A viszonylag csekély számú forrásmunka alapján viszont valószínűnek tűnik, hogy Kiss Szalézt és társait a politikai rendőrség nyomozói annyira megkínózták, hogy nyilvános tárgyalás szereplőiként nem tudták felvonultatni őket.” Kérdés, miért szorult ki Fillér a fentieket megállapító kutató érdeklődéséből? Czettler így folytatja: „Attól kezdve, hogy a gyöngyösi rendfőnököt és társait átadták az oroszoknak, további sorsukról csak hiányos adatok állnak rendelkezésünkre. A Szovjetunió felbomlása után, amikor Jelcin elnöksége idején számos dokumentumba betekintést lehetett nyerni, nyilvánosságra hozták, hogy a Kiss Szaléz és társai elleni pert 1946 szeptemberében folytatták le, a vádlottakat halálra ítélték, és az ítéleteket 1946 decemberében hajtották végre. A kivégzetteket az Orosz Föderáció legfőbb ügyészsége 1991 októberében rehabilitálta.”¹³

Csak az látszik biztos megállapításnak, hogy Fillér újból az NKVD kezébe került. 1947-ben a lembergi gyűjtőtáborban látták. Ferences források szerint 1955-ben, közel egy évtized után engedték szabadon. Más forrás viszont úgy tudja: 1953-ban hazakerült, ami talán iratok alapján földeríthető, ahogy annak a vádnak a részletei is, miszerint papnak adta ki magát, és az Egri Egyházi Hivatal ezért jelentette föl. Az adott kor ismeretében elég meglepő lenne, ha a három év börtönnek mindössze ez lenne az indoka.

Fillért a katolikus egyház ’56-ban pártfogása alá vette, amikor Lembergből, vagy a letöltött börtönévek után jelentkezett – nem tudom kinél, de keresztény politika kiépítésének ígéretével. Feltehetően így jutott ’56 őszén a budai lakáshoz, (talán valamelyik katolikus támogatója segítségével, az egyházi feljelentés ellenére?). Valahonnan (csak nem az Állambiztonságtól?) jelentős forrást kapott a vendéglátáshoz. Szemtanúként állíthatom, hogy a megjelent egyháziaknak nem voltak vele kapcsolatos fenntartásaik. A fogság tényét nemcsak én fogadtam

¹¹ Czettler: *Támadás a... i. m.*

¹² Vásáry István (1888–1955) 1928 és 1935 között Debrecen polgármestere volt, az ideiglenes kormányban pénzügyminiszterként vett részt. 1945-ben kisgazdapárti nemzetgyűlési képviselővé választották. A következő év márciusában őt is kizárták, 1947-ben visszavonult a politikától, és haláláig szülővárosában (Debrecenben) élt.

¹³ Czettler: *Támadás a... i. m.*

el, de ez hozta össze az egész kis társaságot. Hogy a szovjet táborban – vagy táborokban – mi történhetett vele és társaival, az a képzeletünkre volt bízva. A téma olyan tabu volt, amiről legfőljebb csak bizalmas körben esett szó. Ennyire a városmajori villabeli társaság azért nem nyílt meg. Aki szerencsésen hazatért, az nem beszélt róla. Fillér sem. A jövő keresztény és szabad Magyarországa volt a beszélgetések fő témája. Abban senki nem kételkedett, hogy a szabad választásokon csak „mi” győzhetünk, de hogy ez kiket takar, nem volt egyértelmű. Főleg abban oszlottak meg az elképzelések, hogy valaki a kiskazda értékrendet vallotta, vagy a keresztény politikai hagyomány szociális, illetve demokrata, avagy konzervatívabb irányzatának híve volt. Fillérnek a szovjet tábor(ok)ban töltött idejéről akkor tudhatunk meg többet, ha a nemrég átadott – hadifoglyokra és politikai elítéltekre vonatkozó – oroszországi iratanyag föltárásra kerül. Addig ez a figyelemfelkeltőnek szánt emlékezés csak kérdéseket tud föltenni, mivel szerzője nem tartozik a korszak kutatói közé.

Ungváry Krisztián közölte a BM 1961. szeptember 22-i jelentését Filérről, eszerint „1953. XII. 2-ről terhelő adatok alapján szervezett és ‘Földes Lajos’ fedőnéven foglalkoztatott ügynökünk volt, akit 1960. október 12-én ismételt áruló, kétkulacsos magatartása és dekonspirációja miatt hálózatunkból kizártunk. [...] nehezítette a vele való foglalkozást egészségi állapotának súlyos leromlása, a legutóbbi időben a szenilitás jelei mutatkoztak nála. Homoszexualitása széles körben ismert volt, mely emberi tekintélyének lejáratásához nagyban hozzájárult.”¹⁴ Homoszexualitását nem vettem észre, de ez nem vonja kétségbe a jelentés állítását. Az viszont kérdéses, hogyan lehetett egyidőben ügynök és elítélt rab, illetve az utóbbit miért nem említi az idézett jelentés. Hol lehetett 1953 és 1956 között? Abban viszont biztos vagyok, hogy 1961-ben már nem lakott a budai villában. Úgy tudom, innen Somogyba távozott.

Az *Országgyűlési Almanach* szerint Fillér Lászlót 1957. november 4. után illegális szervezkedés vádjával kiutasították Budapestről. Tanúsítom, hogy a vád nem volt egészen alaptalan. Budapest eleste után is többször találkoztunk nála – kezdetben többen, aztán egyre kevesebben. Természetesen reménybeli lehetőségeinkről, a ránk váró feladatokról, a helyzet alakulásáról beszélgettünk. Fillér László arra hivatkozott, hogy aki mindazt átélte, amit ő, arra még történelmi szerep vár, mert Isten ezért tartotta életben.

¹⁴ Ungváry Krisztián (szerk.): *Búvápatatok – A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2013, 128.

Utoljára Árpád-házi Szent Erzsébet napján (november 19-én) találkoztam vele a Rózsák terén. Az ünnepi szentmise tudatomban a forradalom továbbélésének reményével forrt össze, noha annak akkor már semmi esélye nem volt. Talán ezért képezem, hogy a zsúfolásig megtelt templom rózsákkal volt földíszítve, és a fogságból szabadult Fillér László mások szemében is a mi szabadságvágyunkat jelképezte. „Nyújts feléje védőkart, / Ha küzd ellenséggel” – visszhangoztak a falak. Csak arra emlékszem, hogy „Laci bácsit” oly sokan zsongták körül, hogy nehezen sikerült megközelítenem. „Hamarosan újra találkozunk” – mondta – vagy mondhatta volna. Erre azonban nem került sor. December végén nem hivatkozhattam többé a közlekedés hiányára: munkába kellett állnom. Fillér László még kétszer jelent meg az életemben.

A mindennapok folytatódtak. Januárban előléptettek: rakodómunkásból raktári segédmunkássá. Cinikusan hangzik, de könnyebb munkakört jelentett. Ám itt sem volt szokás magánügyben telefonálgatni. Meg is lepődtem, amikor új főnököm „városi” megjegyzéssel adta át a kagylót. A hívó Fillér László volt. Arra kért, havi méltányos összeggel járuljak hozzá a megélhetéséhez. Nagy bajban lehetett, ha hozzám fordult. Akkor döbbenet fogadtam – teljesíthetetlen – kérését. Ma inkább arra gondolok, nem ismerte a hazai viszonyokat, aligha tudta, hogy a fizetésemből éppen csak megélhettem. Vajon hol kaphatott munkát egy szabadlábba került politikai elítélt? Ha keres? De úgy értelmeztem a szavait – mielőtt csalódásában, dühtől tajtékozva lecsapta a telefont –, hogy ez a lehetőség föl sem merült benne. Végül is hősnek és áldozatnak tarthatta magát – nem is alaptalanul.

Néhány nap múlva megpróbáltam fölhívni az utcáról, de a száma nem jelentkezett. Somogyba költözött, tudtam meg a Rózsák terén az egyik atyától. Aztán, legalább egy évvel később, beidézték a kerületi rendőrkapitányságra, ahol a hozzá fűződő kapcsolatmról érdeklődtek. Kiderült, egy bűnügyi nyomozás során megtalálták a gyárbeli telefonszámomat. Különösebben azonban nem figyelhetek rám a fővárosi nyomozók, mert minden további nélkül elfogadták, hogy '56 ősze óta nem láttam. Csak a szokásos intelmet fűzték hozzá, hogy az ott elhangzottakról soha, senkinek nem beszélhetek. Akkoriban az újságok is írtak a bűnügyről, a tárgyalásáról, amelyen börtönbüntetésre ítélték. Aztán mintha a haláláról is olvastam volna azzal a tanulsággal, hogy íme, megint egy ellenforradalmár, aki köztörvényes bűnözőként végzte. Ungváry Krisztián úgy tudja, „1965-ben 16 rendbeli befolyással való üzérkedés vádjával letartóztatták, 1967-ben szabadult.”¹⁵ Molnár

¹⁵ Ungváry 2013, 128.

itt cifrább történettel folytatja, besúgóí jelentések alapján arról ír, hogy 1968 szeptemberében megfigyelt kiskaszdák találkoztak egyik társuk pincéjében, s ezen „Fillér mindég ott ült, amikor” lehetett. Mindenki besúgónak tartotta, jelentették a többi ügynökök.¹⁶ A jelentések alapján Molnár is – akárcsak Ungváry – érdektelen, furcsa és súlytalan figurának tartja Fillért, aki ezek szerint Budapesten élt, s régi kapcsolataira támaszkodott. Ungváry azt is tudja, hogy 1970-ben – az előbbihez hasonló – vádakkal egy év két hónapra újra elítélték.¹⁷ Csak azt tudnám elképzelni, milyen befolyást tételezhetek föl róla azok, akikkel üzérkedni tudott? Újabb tizennyolc év nyomorúság után?

Az életrajz egyik változata szerint azzal vádolták, hogy sikkasztott és „valutázott”. Van azonban, aki azt állítja, a ’60-as években a Szent István Bazilikában árult kegytárgyakat. Nem tudom, föl lehet-e egyáltalában deríteni, hogy valójában mit követett el. A történet gyanúsán magán viseli a „belső karhatalom” forgatókönyveinek jellegzetességét. Így vagy úgy, egy szerencsétlen ember rejtélyes élete villant föl előttem.

¹⁶ Molnár János: *Kiskaszdák és az állambiztonság a hatvanas évek végétől a rendszerváltásig*. In Ungváry 2013, 154–155.

¹⁷ Ungváry 2013, 128.

A RÉGI MAGYARORSZÁGI SZABADKŐMŰVESSÉG KOZMOPOLITIZMUS ÉS NACIONALIZMUS KÖZÖTT

2. rész

Mi lehetett a szabadkőműves titok?

„A szabadkőművesség – vallotta Supka Géza – lényegében erkölcsi rendszer, amelyet allegória fátyolába rejtettek és szimbólumokkal magyaráztak elődeink.” Mert: „A rítus ugyanis önmagában csak játék, de ez a mélyebben gondolkozó ember számára is értéket nyer, ha átszublimáljuk a szimbólumok beszédes világába”¹ – a gyakorlati élet alakításának igényével, miközben a ceremóniák központi eleme a titok volt. A titok látszólag üres fogalom, alapvetően a haladás hitére épített – már a fentiekben jelzett –világtörténet volt, új ontológia és új antropológia, tehát tudás. Megtisztító, erkölcsnemesítő tudás, ami minden eddigi tudásra épül. Pálóczi Horváth Ádám, aki regényben örököltette meg a titokhoz vezető beavatást,² Ádámtól Aquinói Szent Tamásig minden legendás vagy egykor élt kiválóságot feltüntetett a rend családfáján.³ A titok tehát a „bölcsség nagy mestereihez” tartozás élménye is. A titok a szabadkőművesség története, és annak misztikája. Mindez a szolgálat iránti elkötelezettséget erősítette. A titok-kultusz hatékony „szociológiai technikának” bizonyult.⁴ Példa erre Kazinczy mesterköténye. Ezen rejtjeleket látunk. Megfejtésük: Labor omnia vincit – a munka mindent legyőz.⁵ Közhely, illetve Vergilius közismert kijelentése. (*Georgica*, I. 145.) Rousseau is élt vele a *Vallomásokban*. Vergiliusnál keserű tényközlés: Jupiter véget vetett az aranykornak, és az élet mostoha körülményei munkára szorították az embert. Prózai való. Kazinczy mesterkötényén a titkosírás viszont transzcendens távlatokat jelzett, új mitológia távlatait és élményét. A titok-kultusz tehát nemcsak szervezeti kohéziót biztosított, hanem az annál erősebb szellemi kohézió misztikus megjeleníté-

¹ Supka Géza: *A szabadkőművesség történeti múltja és a magas fokok*. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: OSZKK), Fond 31/114.

² Pálóczi Horvát Ádám: *Felfedezett titok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988, Budapest

³ [Pálóczi Horváth Ádám:] *A Bölcsség nagy Mestereinek a Szent Rend kezdetétől fogva a XII. századig Biographiája*. (1812.) OSZKK, Quart. Hung. 1259.

⁴ Georg Simmel: *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. München, 1923, Leipzig. 273.

⁵ Jászberényi József: *„A Sz: Sophia’ templomában látom én felszentelve nagysádat”*. Budapest, 2003. 119.

se volt. A titok szellemi nyugalmat teremtett, átlépést a másik világba – mondatja Schiller Don Carlosszal és a perjellel, mintegy parafrázisát adva a szabadkőműves várakozásoknak.⁶ A titok köré szervezett – teatrálnak tetsző – szertartások a jellem nemesítését és az erkölcsi nemesítést célozták és tették lehetővé. Az eszmény *A Főbölcsesség Templomának leírásában* olvasható:

A kegyetlen uralkodás itt lábbal tapodtatik,
Az eszelős buzgólkodás láncon fogva tartatik,
Árultatást nem félnek, mert szent hallgatásban élnek,
S minthogy itt minden valóság, nincsen üldöző bolondság.⁷

Ez idill. A titoknak azonban van egy másik arca. A politikai titok. Az, hogy nem egy szabadkőműves a Habsburg-ház magvaszakadtára számított, és II. József halála után már idegen német vagy angol uralkodóházból szerettek volna valakit a magyar trónon látni. Széchenyi Ferenc és Berzeviczy Gergely nem csak ilyen gondolatokat forgatott a fejében, az előbbi nyugati utazása során ilyen irányban tapogatózott, az utóbbi még le is írta. 1790-ben Ócsai Balogh Péter már azzal akarta sarokba szorítani az uralkodót, hogy majdhogynem nyíltan proklamálta a Habsburg-ház magszakadását, és ezzel akár a teljes függetlenséget lehetett volna legitimálni, ha, netán úgy alakul az európai helyzet, hogy esetleg mérvadó európai hatalmak független Magyarországot akarnak. De az adott helyzetben alapvetően arra szolgált a tézis, hogy az uralkodót olyan diétai tárgyalásokra szorítsák rá, amelyek révén új alkotmányt lehet kidolgozni és érvényesíteni, miközben a régi alkotmány védelmét hangoztatták.⁸

Ez a program nem utópisztikus páholy-ábrándozás. Viszont e program terjesztésének és konkrétizálásának eszköze és közege a szabadkőművesség, hiszen Ócsai Balogh arra buzdított, hogy a diétai követeket lehetőleg a páholytagok közül válasszák meg, és ezen programnak megfelelő utasítással lássák el.⁹ A szabadkőművesség sohasem játszott ilyen nagy szerepet a magyar történelemben, mint most. 1790-ben „a nagy diétán a páholy volt az igazi mozgató elem” – hangoztatja a mo-

⁶ Bölöni Farkas Sándor fordításában: „Karlos: Atyaságtok klastroma távol van az ország útjától. Amott látszanak a madridi tornyok. S itt foly a Mansanares. Ez a vidék éppen amilyent kívántam. Minden csendes, mint egy titok. Prior: Mind a jövő életbe való belépés.” Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Ms. U. 937. 57. <http://real.mtak.hu/95570/1/DC.pdf>

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár (továbbiakban: MNL), P 246 Festetics család, 1. d. 743. f.

⁸ *Magyarország története a 19. században.* (Szerk. Pajkossy Gábor.) Osiris, 2003, Budapest. 39–50.

⁹ Mályusz Elemér: *Bevezetés.* In *Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795.* (Szerk. Mályusz Elemér.) Budapest, 1926. 10

dern magyar történetírás egyik alapító alakja, Marczali Henrik.¹⁰ Szerinte az 1790-es diétán a követi karnak jó egyharmada, 35 „biztosan” szabadkőműves volt, sőt „valószínű”, hogy fele.¹¹ Viszont – figyelmeztet Mályusz Elemér, aki sokban Marczali nyomán halad –, bár a biztosan tudható szabadkőműves követek számát csak 27-re becsülte: „Tévedések elkerülése végett szükségesnek véljük nyomatékosan hangsúlyozni, hogy az okot és okozatot nem szabad felcserélnünk, s nem szabad azt gondolnunk, hogy a köznemesi mozgalmat, a II. József elleni visszahatást a szabadkőművesség keltette életre. Ha nincs Magyarországon szabadkőművesség, az elementáris mozgalom akkor is kitör, csupán nem fejlődik ki olyan nagy mértékben, amint a páholyok segítségével végbement.”¹² Kérdés, mi lehet a mérték nagysága? De még fontosabb az, hogy a páholyélet a mozgalom minőségét miként alakította? Mindez megfoghatatlan, de érzékelhető. Érzékelhető, hogy az az Ócsai Balogh, aki a balassagyarmati páholyban arra szólított, hogy „tiszteljétek Istent, a világ nagy építőmesterét, törekedjete az erényre, szeressétek felebarátotokat és az igazságot,”¹³ ezt próbálta átültetni a politikába. És ő ne ismerte volna „az amerikai testvér, avagy a kis skót” katekizmusát, amelyben a kérdésre, hogy mi a páholy, a válasz: „Nekem az hűségre és barátságra alapozott társaság, amelynek élén Isten áll, mint a legfőbb Nagy Mester, felvigyázója az erény és a hűség, akik a barátság kötelékével fűzik össze a szíveket, hogy ezáltal a kedélyek egyenlőségével újra meg lehessen találni az elvesztett Jót.” Végül is: „Mit jelent ez a templom? Isten dicsőségét, az egyenlőséget és a szabadságot.”¹⁴

Az egyenlőség és szabadság élő valóság a páholyceremóniák világában, de hogyan lehet megvalósítani kint? Ócsai Balogh programjával elindult a lavina a diétán. Hiszen azt hitték, hogy Poroszország olyan nyomás alá helyezi a Habsburg-házat, hogy ez kénytelen lesz mindent elfogadni. 1790 nyarának elején olyan alkotmánytervet készítettek, amely az uralkodó kezét végképp megkötötte volna. Olyan szenátust állítottak volna az ország élére, amelynek jogában állt volna a törvénytelennek tartott királyi rendeletek felfüggesztése. Mályusz Elemér szerint: „A köznemesség a szabadságjogokat a legteljesebb mértékben meg akarja szerezni önmagának az uralkodóval szemben, de a legcsekélyebb mértékben sem akar belőlük juttatni a jobbágyságnak, amelyen eddig

¹⁰ Marczali Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés. I.* Budapest, 1907. 295.

¹¹ Marczali 1907, I. 337.

¹² Mályusz, 1926, 10.

¹³ MNL, P 1028 Szilassy család, 1. cs. 2. t. 15.

¹⁴ MNL, P 1028 Szilassy család, 1. cs. 2. t. 110.

is uralkodott.”¹⁵ Ettől a szertelenségtől tartott Ócsai Balogh Péter is és az egész szabadkőműves elit. A szabadkőművesség bomlásnak indult. Sőt...

A szabadkőművesség és a titkostársasági kultúra patologizálódása

II. Lipót (1790–1792), a mindent látni és tudni akaró uralkodó illuminátus mintára felállította a maga titkos társaságát, az úgynevezett Assoziationt, a Társaságot. Ez amolyan értelmiségi tanácsadókból álló munkacsoport volt, tagjai egy része a szabadkőműves páholyokban is megfordult, miközben a főszervezők szabadkőműves-ellenesek voltak, az illuminátusokat pedig különösen veszélyesnek tekintették.¹⁶ (Ugyanakkor a képzelt illuminátus szervezkedés technikáiból is vettek át. Az Erdélyből Lembergbe átköltözött Ion Budai-Deleanu, aki kapcsolatban állt a lipóti Társasággal, *Cigányiász* című nagy epikai költeményében az előszót Egyiptomból keltezi,¹⁷ és mint tudjuk, Egyiptom az illuminátusok nyelvén Ausztriát jelentette.¹⁸) A Társaság valamiféle titkos propagandaközpontként működött, szakértők és ügynökök olyan hálózata lett, amellyel a társadalmi nyugtalanságot akarta a birodalmi politika számára kívánatos mederbe terelni. Ugyanakkor reformokat akart, és megfelelő alkotmányt, hadd higgye a nemzet, „hogy ő uralkodik”, mert így „sokkal könnyebben irányítható”.¹⁹ A magyar önállósági törekvéseket kül- és belpolitikai sakkhúzásokkal szelídítette meg. Poroszországgal gyorsan békét kötött, és így elejét vette annak, hogy a Habsburg-háznak a magyar trónhoz való jogát vitatók Hohenzollern uralkodó választásával kísérletezzenek. Ügynökeivel a nemesek ellen lázította a városi polgárságot és a parasztságot. Ügynökei írtak nemességellenes brosrákat és parasztlázító kiáltványokat. II. Lipót maga is olyan komolyan vette a titkos propagandát, hogy Leopold Alois Hoffmann egykori szabadkőműves, antiklerikális újságíró és pesti egyetemi tanár nemességellenes röpiratának gondolatmenetét nemcsak megbeszélte a szerzővel, hanem még a kéziratot is elolvasta, javított rajta, és a cenzúra megke-

¹⁵ Mályusz, 1926, 15.

¹⁶ Denis Silagi: *Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II.* Verl. Oldenbourg, 1961, München

¹⁷ Miskolczy Ambrus: *Eposz és történelem: A Cigányiász avagy a cigánykép és az önkép megjelenítése a magyar és román irodalomban.* Lucidus kiadó, 2007, Budapest. 44.

¹⁸ А. М. Васютинский: Орденъ иллюминатовъ. I. Масонство и его прошлом и настоящем. I. (Szerk. С. П. Мельнутов, Н. П. Сидоров.) Москва, 1991. 117.

¹⁹ Lipót levele nővérének, Mária Krisztinának 1789-ből. Lásd Benda Kálmán: *A magyar nemesi mozgalom (1790–1792).* In *Magyarország története. V.* (Főszerk. Mérei Gyula, szerk. Vörös Károly.) Akadémiai Kiadó, 1983, Budapest. 110.

rülésével adatta ki.²⁰ A szerbeket és a románokat is biztatta, amíg nem sikerült valamiféle kiegyezést kialakítani a hivatalos Magyarországgal és a rendiséggel. Így foglalták törvénybe az ország önállóságát, és a dietai bizottságok megkezdhették reformterveik kidolgozását. Az 1790-es kompromisszum az 1867-es látványos kiegyezés előképének tekinthető,²¹ azért is, mert utólag az udvarban a keményebb abszolutizmus hívei túl engedékenynek tartották az 1790-es évek elejének törvényeit.

Lipót fia, Ferenc már kemény reakciós volt; mint Bölöni Farkas Sándor írta: „Születve és nevedelve uralkodónak, ő csak uralkodót s engedelmes szolgákat ismert.”²² Nem tűrte a szabad diszkussziót. De elvetette a titkostársasági kultúra instrumentalizálását is. A Társaságot szélnek eresztette. Az atyjától megörökölt besúgókat a rendőrminiszter alá rendelte, nem érintkezett velük. Hagyta, hogy a rendi reakció fellépjen a szabadkőművesség ellen, majd egyszerűen betiltotta azt, a szabadkőműves tisztségviselőket pedig leváltással és áthelyezéssel fegyelmezte meg. Egyetlen titkos társaságot tűrt meg: az udvart és kormányzati szerveit. Itt pedig a légkör megint megromlott, és volt is valami pikantéria abban, hogy Kolozsváron éppen 1795-ben adták ki a már jó negyedszázada meghalt erdélyi kormányzató elnök, Lázár János csípős verseit, hol feketén-fehéren olvasható: „Az udvari élet halált hozó álom.”²³

A Martinovics-féle összeesküvés valóra váltotta ezt az álmot. Ma is nehéz megérteni, hogy egy ilyen furcsa fantaszt, mint Martinovics Ignác miként tudott oly sok kiváló embert belerángatni az összeesküvésdibe, amely akár jellegzetes protobolsevik jelenségnek is tartható. A válasz előtt a tények.

Martinovics Lipóthoz intézett jelentéseiben az illuminátusok, a szabadkőművesek és a jezsuiták – egész kontinenst behálózó – borzalmas összeesküvéseivel ijesztgette a hatalmat, majd azzal nyugtatta meg, hogy Magyarországon sikerült őket megnyernie Őfelsége számára.²⁴ Közben Pászthoryt és még Ürményit is illuminátusnak állította be.²⁵ Az uralkodó nem hitt el mindent besúgóinak, viszont amíg élt – Silagi Dénes találó jellemzése szerint – Martinovics azt írta, amit fölöttesei hallani akartak, a császár halála után pedig már ő akarta meghatározni,

²⁰ Benda, 1983, 61–63.

²¹ Jean Bérenger–Charles Kecskeméti: *Parlement et vie parlementaire en Hongrie 1608–1918*. Honoré Champion Éditeur, 2005, Paris. 233–237.

²² Farkas Sándor: *Naplója*. (Szerk. Jancsó Elemér.) Kriterion, 1971, Bukarest. 58.

²³ Lázár János: *Külömb külömb féle világi dolgokat az erköltsökre szabogató magyar versek*. Claudiopolis, 1795. 15.

²⁴ *A magyar jakobinusok iratai. I.* (Szerk. Benda Kálmán.) Akadémiai Kiadó, 1957, Budapest. 453–492., 578.

²⁵ MJI. 441.

hogy mit akarjanak fent hallani.²⁶ Jellemző, hogy egyik jelentésében a cseh kancellária tisztségviselőinek nevét egyszerűen átmásolta a veszélyes illuminátusok listájába.²⁷ Kérdés: annyira beleélte magát a besúgó-szómágiába, hogy elvesztette az önkontrollt, vagy felettesei hiszékenységeiben bízott? Aztán, amikor süket fülekre talált, mindazt, amit az illuminátusoktól tanult, a gyakorlatba ültette át, illuminátusabb lett az illuminátusoknál. Az illuminátusok ugyan radikalizmusukkal túlléptek a szabadkőműveseken, de forradalmi fellépéstől mindig is óvtak. Martinovics pedig kétszakaszos forradalmat tervezett, ami a bolsevikok minimális és maximális forradalmi programját előlegezi meg: egy mérsékelt forradalmat a nemesség bevonásával, majd egy radikális forradalmat a nemesség ellen. Martinovics a kétlépcsős forradalmat irányítani hivatott kettős szervezetet „a felvilágosodás és az illuminizmus kivonatanak” állította be, éppen Szentmarjay Ferenc előtt, aki először visszaírt a „ravasz csalás”-tól, de aztán magával ragadta a főszervezők közé saját – mint később ő maga vallotta – „tapasztalatlan kíváncsisága”, és Martinovics személyes varázsa.²⁸ A szervezkedés „naiv módja” tetszett Hajnóczy Józsefnek is, az, ahogy „a felvételi szabályokban” egyszerre rejtve és mégis nyilvánvalóan körülírták, hogy miként szervez be minden egyes tag két új tagot, és így majd ezrekre dagasztják a tagok számát, anélkül, hogy ezek ismernék egymást. És ha majd 200 000 főre rúg a tagok száma, kirobbantják a forradalmat, természetesen Robespierre beleegyezésével.²⁹ Hajnóczy nem volt naiv. Szekfű Gyula szerint „a kor sok tehetsége közt talán a legnagyobb politikai ész”.³⁰ De úgy látszik, a francia forradalom ígézetében a titkosság mágiája ellenállhatatlanul hatott. 1828-ban Pesten Kazinczy baráti társaságban arról beszélt, hogy barátja, Hajnóczy miként járult hozzá Robespierre bukásához.³¹ Ez folklór, de a legkülönbözőbb helyeken felbukkan.³² Ugyanakkor a titkosság mágiáját jól kiegészítette a forradalmi racionalizmus: ha megérkezik a francia forradalom hadserege, átveszik a hatalmat. Tanú erre Fessler Ignác Aurél egykori szabadkőműves és történétíró, aki nem nagyon szerette Martinovicsot, 1795-ben egyenesen „politikai sarlatánnak” nevezte,³³ de jó negyedszázad múltával úgy vélte, hogy egykori barátja összeesküvé-

²⁶ Silagi, 1961, 132.

²⁷ MJI I. 703.

²⁸ MJI II. 111.

²⁹ ifj. Barta János: *Illúziók és realitás a magyar jakobinusok mozgalmában*. In *Századok*, 1995. 4. sz. 895.

³⁰ Szekfű Gyula–Hóman Bálint: *Magyar történet*. V. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936, Budapest. 64–65.

³¹ Gróf Széchenyi István naplói. III. (Szerk. Vízota Gyula.) Budapest, 1932. 730.

³² MJI III. 367.; Auguste de Gerando: *De l'esprit public en Hongrie depuis la révolution française*. Paris, 1848. 38–39.; Pulszky Ferenc: *A magyar jakobinusok*. I. Pest, 1862. 143.

³³ [I. A.] Fessler: *Rückblicke auf die letzten sechs Jahre seiner Logenthätigkeit*. Meinhold, 1804, Dresden. 184.

sével „a szülési fájdalmakat saját hazája számára enyhíteni akarta, ahol az adott viszonyok között fájdalmasabbak és rombolóbbak lettek volna, mert Magyarországon a közember szellemi és érzelmi műveltsége, jogfelfogása mélyen alatta állt, mint a francia köznépé”.³⁴ Boldog békeidőkre igaz Négyesy László figyelmeztetése: „A Martinovics-féle ún. összeesküvés elég ártalmatlan szövetkezete volt néhány intellektueltnek, gyakorlati súly nélkül.”³⁵ Fraknói Vilmos római katolikus címzetes püspöknek viszont több humorérzéke volt. 1919-ben a kommün alatt elvállalta Martinovics iratainak kiadását, és aztán, amikor megkapta az értesítést a tiszteletdíjról, később a jó hírt hozó levélre ráírta: „Felajánlottam Martinovics titkos jelentéseit és vallomásait kiadás végett; azon záradékkal, hogy így a bolsevikiek maguk mutassák be az általuk dicsőített Martinovicsot igazi világításban.” Fogarasi Béla közoktatásügyi népbiztos-helyettes még nem is sejtette, hogy mennyire kompromitáló lehet a forráskiadás, ezért megígérte „Fraknói Elvtárs”-nak, hogy „amint a kézirat megjön, ki lesz adva, és ezzel egyidőben tiszteletdíját is kiutalják. /Elvtársi üdvözléssel”.³⁶ Az uralkodó viszont nem ismert kegyelmet. A szabadkőművességet is betiltotta. Szelleméből azonban sok minden sokféleképpen tovább élt, pontosabban sok mindent tovább éltek, és a maga módján „tette a jót”. Új szakasz nyílt a magyar demokratikus kultúrában: immár a magántársasági kultúra.

Szabadkőművesek szabadkőművesség nélkül

Nem ok nélkül mondta Fichte, hogy valaki anélkül is lehet szabadkőműves, hogy tudná.³⁷ Herder „láthatatlan-látható társadalomról” folytatott képzelt dialógust, és aztán a szabadkőművességet úgy stilizálta át, hogy annak folytatása „valamennyi gondolkodó ember szerte a világon”, akik „láthatatlan egyházat” alkotnak, de „ha összegyűlnek, láthatók”. Maga „a könyvnyomtatás is ideális társadalmat teremtett,” így ha az ember Homéroszt, Tacitust vagy Fénelont olvas, nem is figyel arra, hogy mely néphez vagy valláshoz tartoznak, mint a látható társadalomban tenné. Költészet, filozófia és történelem „szent háromszöget” alkot. A költészet kiemeli az embert az egyoldalúságok és a megosztottságok

³⁴ J. A. Fessler: *Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen*. X. Johann Friedrich Gleditsch. 1825, Leipzig. 664.

³⁵ Négyesy László: *Kazinczy pályája*. Magyar Egyetemi Nyomda, 1931, Budapest. 63.

³⁶ OSZKK, Fol. Hung. 1802. 23. Megköszönöm Szász Zoltánnak, hogy erre felhívta a figyelmemet.

³⁷ Johann Gottlieb Fichte: *Philosophie der Maurerei. Briefe an Konstant*. Uő.: *Gesamtausgabe der bayerischen Akademie der Wissenschaften*. I,8: *Werke 1801–1806*. (Szerk. Reinhard Lauth, Hans Gliwitzky.) Friedrich Frommann Verlag, 1991, Stuttgart. 434.

világából; a filozófia maradandó alapelveket nyújt; a történelem maximumokkal, azaz életbölcseességekkel szolgál.”³⁸ Így aztán – ha meghosszabbítjuk a gondolatmenetet – az igazi páholy a könyvtár.³⁹ Széchenyi Ferenc ilyet állított fel, amikor cenki könyvtárát leendő fővárosunkba szállította, és a nemzetnek ajándékozta. Ez volt a Bibliotheca Hungarica Széchenyiano-Regnicolaris, ahogy a diéta (1807:XXIV.) köszönő törvénycikkében mondta: „egy felállítandó nemzeti múzeum alapja”.

Teleki Sámuel, erdélyi kancellár is hasonlóképpen járt el, amikor Marosvásárhelyt megalapította a Teleki Tékát, de ő ennek olvasójában olyan képet tett ki magáról, amelyen mindenki felismerheti a szabadkőműves szimbólumokat: a Világegyetem Nagy Építőmesterének jelképét, a körzött és a derékszöget. A könyvtár látható, a páholy immár láthatatlan, és elképzelhető, hogy a bécsi titkosrendőrségi politika egyik irányítója, Armbruster udvari tanácsos Herdertől vette a kifejezést, amikor 1807-ben a magyar írókat úgy jellemezte, hogy „láthatatlan egyházat alkotnak”, ahelyett, hogy egymást mocskolnák.⁴⁰

Ebben a „láthatatlan egyházban” a főpapi szerepet Kazinczy Ferenc, az örök szabadkőműves játszotta, miután a titkostársasági kultúra és az abszolutista és rendi reakció patológiájának áldozataként 2387 napot börtönben töltött. Levelezésével átfogta az írói világot – ahogy az 1800-as évek szabadkőművességének íratlan törvényét a Berlinbe, majd Oroszországba szakadt Fessler Ignác Aurél lejegyezte: „Az egyes megvilágosodott és tökéletes szabadkőműves jobban teszi, ha minden páholybeli tevékenységtől távol tartja magát, és inkább ismereteinek, tapasztalatainak és meglátásainak baráti közlésével vezeti a fény felé egyes érdemesnek talált páholytestvéreket.”⁴¹ A jelekből is értettek.

Példa erre az, ahogy Kazinczy a nagyváradi görögkatolikus románokat megítélte. Naplójában is megörökítette azt, ahogy 1803-ban a görögkatolikus román püspök asztalánál vendégül látta. Az ebéd során „báró Wécsey József melegedni kezde a bortól s megszólítja az oláh püspököt, Darabant vala a neve: Domine Excellentissime! iste meus amicus periculosarum cogitationum homo est; non credit verum esse posse, quod contra rationem est. [Legkegyelmesebb uram! ez a barátom a veszedelmes gondolkodásuk közé tartozó ember, aki nem hiszi,

³⁸ Johann Gottfried Herder: *Briefe zur Beförderung der Humanität*. In *Herders Werke*. IV. Verlag des Bibliographischen Instituts, [é. n.] Leipzig, 103–104.

³⁹ Paul Müller: *Untersuchungen zum Problem der Freimaurerei bei Lessing, Herder und Fichte*. [Sprache und Dichtung, N.F., Bd. 12.] Bern Haupt, 1965, Bern 59.

⁴⁰ Wertheimer Ede: *Az 1807-ik évi magyar országgyűlés*. In *Századok*, 1896. 305.

⁴¹ [I. A.] Fessler 1804, 4.

hogy igaz lehet, ami az ész ellen van.”] A tudatlan püspök fejet csóvált, s félig nevetett, soha sem tudván meghatározni, mit mondjon reá. Én felakadtam, nem ezen a tüskén, hanem azokon, akik ezt Wécseytől hallák. Hiszen, mondtam, ez a legorthodoxusabb hit, mert a keresztyén vallás is éppen ezt tanítja. Csak azt kell megjegyeznünk, hogy más a contra rationem [ész ellen], más a supra vagy praeter rationem [az ész fölött vagy az észen túl]. A püspök ismét nevetve ütögetett, én pedig és a calefactus [pajkos] Wécsey még egy két szót tevénk, de úgy, hogy szavaink nem voltak illetlenek. A mostani váradi oláh püspök, Vulkán Sámuel elvezete a püspök parányi bibliotekácskájába, hol némely olasz könyveket, és különös, még a Helvetius munkáját is lelém.”⁴²

Helvetiust sokra becsülte Kazinczy, és később, 1812-ben, amikor naplóját tisztázta, akkor sem vette észre, hogy Darabant megmosolyogta őt. Hiszen egyáltalán nem volt műveletlen, kifejezetten pártfogolta azokat az erdélyi felvilágosult román írástudókat, akik a balázsfalvi püspök erőszakos szűklátókörűsége miatt kellett, hogy elhagyják hazájukat. És aligha véletlenül tartotta könyvtárában Helvetiust. Ennek látványa volt az ő válasza Wécsey évődésére. Vulcan püspök viszont Kazinczy számára példa lett. Gratulált is neki a könyvtárhoz.⁴³ Mélyen azonosult azzal, amit a román püspök főpapi székébe iktatásakor mondott: „a keresztyének minden vallása a bűn és véték nélküli élet”. És ezt Kazinczy terjesztette, magánlevélben,⁴⁴ és a nyilvánosság előtt is.⁴⁵ Vulcan hitvallásában saját vallására ismert. Ez a vallás összefonódott a politikummal.

A szabadkőművesség nélküli szabadkőművesek kritikus pillanatokban, amikor az ország alkotmánya veszélybe került, színre léptek. Széchenyi Ferenc az 1810-es években a Monarchia egészének alkotmányosítását tervezgette. Ezt József nádor biztatására tette, de 1817-ben vaskosabb – másolatban terjesztett – kéziratban védte a magyar alkotmányt. Vay József, egykor a miskolci páholy nagymestere hasonlóképpen már a majdani érdekegyesítés politikáját villantotta fel. És a két miskolci testvér, Kazinczy és Berzeviczy nyílt vitába keveredett, amelynek téje az volt, hogy alkotmányos monarchia vagy posztjozefinista felvilágosult abszolutizmus biztosíthatja a kívánatos fejlődést. Ugyanakkor Kazinczy nyelvi nacionalizmusa csapott össze Berzeviczy államnacionaliz-

⁴² MTAKK, K 614, Kazinczy Ferenc: *Az én naplóm 1801. jún. – 1810. decemb.* (Tisztáztam Széphalmon 1812 martz.) 229.

⁴³ *Kazinczy Ferenc levelezése. VI.* (Szerk. Váczy János.) MTA, 1895, Budapest. 483.

⁴⁴ *Kazinczy Ferenc levelezése. XV.* (Szerk. Váczy János.) MTA, 1905, Budapest. 536.

⁴⁵ *Prof. Tiszt. Márton István úrnak Ker. morális katekismus nevű munkájára írt recenziók az azokra tett feleletekkel egybekötve.* Béts, 1818. 98.

musával.⁴⁶ De hogy milyen is lehetett ez a nyelvi nacionalizmus, annak megismerésében a hű barát, a polihisztor Rumy Károly György segít. 1845-ben a maga jegyzeteivel közzétette Kazinczynak Lukijan Mušicki szerémi kolostori apátnak írt levelét 1812-ből. Ebben a széphalmi mester köszöntötte a szerb pap-költőt, aki Herder írásait is ismeri, és aki maga is igyekszik a fátum „által elsüllyesztett nemzeteket felemelni”. Mert: „Az én patriotizmusom nem ellenkezik a kozmopolitizmussal, s midőn a magyar nyelvnek virágzását óhajtom, midőn azt, amennyire tőlem kitelik, elősegélni igyekszem, nem könyörgök azért az egeknek, hogy más nyelveknek károkkal virágozzék az én nyelvem”. Végül: „Vedd be-rekesztésül vallásomat: az igazság minden nemzettel, minden felekezettel közös, s a jók s bölcsek fellelik egymást különböző feleken is. Jaj annak a nyomorultnak, kinek szemei felakadnak a ruhán és a hangzaton!” Rumy több fontos észrevétellel kísérte a levelet. Megemlítette, hogy a szerb költő megfeddte Vitkovics Mihályt, mert „nem szerb anyanyelven, hanem magyar anyanyelven költött”. Ezzel szemben viszont azt hangoztatta Rumy, hogy Vitkovicsnak „két anyja vala, szerb édes anyja s [...] Eger, vagyis, ha tetszik, a magyar nemzet, mint ápoló anyja”. És „jó lett volna mindkét nyelven költeni”. Kazinczy hitvallását pedig így értékelte: „Ezen tiszta s igazságos nyilatkozat is Magyarországon, hol annyi sok nép, különböző nyelv és egyházi felekezet létezik, figyelemre méltó.”⁴⁷ Korábban pedig azt hangsúlyozta, hogy Kazinczy „hozzám és másokhoz írt barátságos és bizodalmas levelei patriotizmust és kozmopolitizmust lehellenek, s a patriotizmusnak kozmopolitizmussal való összekapcsolásában példám vala és marad”.⁴⁸ Annál is inkább, mert Kazinczy a nyilvánosság előtt is hangoztatta, hogy „a nacionalizmus lelket emelő érzelmeit a kozmopolitizmus lelket szelídítő érzelmei által kell megneemesítenünk”.⁴⁹

Hungarus hitvallás volt Rumy megnyilatkozása. És szüksége volt Kazinczy tekintélyére, ugyanis az 1830-as években kemény csapások érték, éppen Vörösmarty Mihály figurázta ki, méghozzá kegyetlenül és igaztalanul, olyan figurát csinálva belőle, aki semmilyen nyelven sem tud. Erre és sok egyéb támadásra 1840-ben így Válaszolt Rumy: „Én Magyarországon csak egy nemzetet, t. i. a magyar nemzetet vagy (a kétértelműség eltávoztatása okáért) a magyarországi nemzetet és nemze-

⁴⁶ Miskolczi Ambrus: *Egy hamis historiográfiai alternatíva: jozefinizmus és rendi autonómia, avagy Berzeviczy és Kazinczy vitája*. http://szemle.unideb.hu/wordpress/wp-content/uploads/bsk-pdf-manager/526_2014-09-27.PDF (2019-10-15)

⁴⁷ Kazinczy Ferenc levelezése. IX. (Szerk. Váczy János.) Budapest, 1899, MTA. 275–277.

⁴⁸ Rumy Károly: *Válasz Tóth Lőrincz urnak*. In *Hírnök*, 1840. szept. 7. 72. sz.

⁴⁹ *Muzáron*, 1829. IV. k. 155.

tiséget, nem pedig többféle nemzetiségeket (úgy mint tót, német, oláh, orosz, szerb vagy rác, zsidó, cigány) ismerék, de ugyan több, Magyarországon lakó népeket és népségeket különféle nyelvekkel. A nemzet és nyelv, nemzetiség és népség pedig nagy különbség [...] Kíváncsi volna ugyan több tekintetből, hogy Magyarországon is [...] csak egy nép s nyelv létezne (valamint jó, midőn a nemzet csak egy vallással bír), de mivel ez nem úgy van [...], s mivel vétek volna más népeket anyanyelveiktől erőszakkal megfosztani (minden nép ragaszkodik az anyanyelvhez, mint a valláshoz), meg kell elégednünk, hogy Magyarországon valahára a hivatalos és országos nyelv egy élő nyelv, s pedig a magyar nyelv legyen, nem pedig a holt deák nyelv, [...] s alkalmas és szelíd módokkal azon kell igyekeznünk, hogy a magyar nemzeti nyelv tudása a többi magyarországi népek között mindig jobban terjesztessék el. [...] A nemzeti egység jó országalkotás mellett ott is létezik, hol több nép lakik, s több nyelv divatozik, mint Nagybritanniában, s több nép egy országban az erőt nem osztja, mint azt Magyarország Mária Terézia uralkodása alatt mutatta.”⁵⁰

Rumy olyan nemzetfogalmat vázolt fel, amely közelített az 1849-es nemzetiségi dekrétum és az 1868-as nemzetiségi törvény nemzetfogalmához. Ezt a Kossuth Lajos és a Nicolae Bălcescu által aláírt szerződés előzte meg és tette lehetővé, a „Kibékülési terv”, amely a középfokú államigazgatásban is elismerte a „nemzetiségi” nyelvhasználatot – térségünkben addig és a mai napig példa nélkül. Így hatott a szabadkőművesség nélküli szabadkőművesség és a szabadkőművesség szelleme is, hiszen a felvilágosodás eszméin iskolázott Kossuth csak 1849 után, az emigrációban lépett be a páholyvilágba, Bălcescu még előtte Párizsban.⁵¹ Így sikerült államirányban is egyeztetni a partikularizmus és univerzalizmus dilemmáját, amely ma is kínozza minket, és mi is őt.

⁵⁰ Rumy: *Válasz*, In *Hírnök*, 1840. 72. sz.

⁵¹ Miskolczy Ambrus: *Kossuth Eperjesen. Carlowsky Zsigmond és Greguss Mihály jogbölcsélete*. Állami és Jogtudományi Kar, 2007, Budapest

ÉSZ ÉS BARBÁRSÁG: A FELVILÁGOSODÁS ELLEN

Hogy lehetne a modern kór radikalitását szavakba önteni? Vajon Joseph de Maistre-nek sikerült-e? A francia (vagy inkább *európai*, ahogy az 1798-ban írt *Füzetekben* fogalmaz) forradalom, nem csupán politikai rendszerváltást jelentett: For forms of government let fools contest / What'er is best administer'd is best. (Vitassák az ostobák, mely államforma jobb, / Biztosan az, amit ügyesen használnak.)

Maga Maistre idézi Alexander Pope fenti sorait. Valóban, az a forradalom a monarchia köztársasággá alakításánál jóval több, jóval mélyebb változást hozott. A világ racionalista eltorzításának egy állomását jelentette, egy vallási, metafizikai, démiurgoszi – Maistre szavaival: sátáni – művelet részét, amely mérhetetlenül többet jelent, mint amire a „politikai” jelzőből következtethetnénk. A Maistre által „univerzális bomlasztó”-ként emlegetett „filozofizmus” annak a szétmállásnak felel meg, amit Vico „a gondolkodás barbárságának” nevez. A nemzetek alkonyakor az ész szerepe többé nem a tökéletlenségek kiigazításában merül ki, hanem egy akarat, egy lázadás, egy vágy cinkosa lesz (ahogy Joseph de Maistre írja: „Egyetlen ember istenhite sem rendült meg, amíg nem vágyott arra, hogy Isten ne létezzen.”¹): „Csupán csak azt akartam megmutatni, hogy a sokszor filozófiaként emlegetett emberi ész éppen annyira haszontalan az Állam, mint az egyén boldogságának eléréséhez; hogy valamennyi jelentős intézmény kialakulása és megmaradása máshonnan eredeztethető, és ha a filozófia mégis megjelenik bennük, az kizárólag lezüllesztésükkel és lerombolásukkal jár.”²

Ugyanitt Maistre szembeállítja az „egyéni ész” és a „nemzeti ész” fogalmát: „Ahol az egyéni ész uralkodik, ott semmi nagyszabású nem létezhet: mert a nagyság mindig a hiten nyugszik, az egyéni vélemények ütköztetése csak mindent leromboló szkepticizmust eredményez. Egyetemes erkölcs, vallás, törvény, tiszteletreméltó szokások, hasznos előítéletek – egyik sem állhat ellen neki, minden összeroskodik az univerzális bomlasztóban.”³

Ez az általános, ma relativizmusnak nevezett szkepticizmus úgy hat az emberi társadalmakra, mint a sav: feloldja az előítéleteket, a babonákat, a nemzeti dogmákat, és ezzel *együtt a bennük rejlő értékes igazságokat is*. Ahol

¹ *Essai sur la philosophie de Bacon*. [Tanulmány Bacon filozófiájáról], II. kötet, VI. fejezet.

² *Étude sur la souveraineté*. [Tanulmány a szuverenitásról], 1. könyv, VIII. fejezet

³ Uo. 1. könyv, XII. fejezet

a filozofizmus gyökeret ver, ott kilúgozódik az igazság. Semmivé foszlik, „szubjektivizálódva” hatástalanná válik a lényege. Maistre felszámolja a terminológiájában rejlő bizonytalanságokat (az *Elmélkedések Franciaországról* vagy más nagy műveiben már nyoma sincs az „egyéni” és „nemzeti” ész megkülönböztetésének),⁴ ám a Platón által *A szofistában* zseniálisan kifigurázott, a hasznavehetetlen észet tovább szapulja: „A filozófia következményeképpen az egyéni észre hagyatkozó ember pontosan a tehetsége mértékében válik veszélyessé a morális és politikai rendre [...] Nem tesz mást, mint hogy megsokszorozza a káros erőket és a semmibe süppedszet.”⁵

Az *elválasztott ész* a később nihilizmusnak nevezett jelenséghez kapcsolódik: Maistre Nietzsche és Dosztojevszkij előfutárjaként az elsők között mutat rá a nyugati „semmizmus”-ra (a szerző saját terminológiája). Az ész a léthez szükséges képesség, de csak addig, amíg nem záródik be önmagába, hogy végül átadja magát az abszolút autonómia fausti kísértésének. Azzal változik át a nemlét képességévé, hogy el tud szakadni a természet valamennyi kötelékétől. De vajon mihez kapcsolódik, miután „megszabadult” a valóságtól? Kizárólag az Én ukázaihoz. A racionalizmus szükségképpen szubjektivizmussá válik, hiszen abból ered: az új rend elve, írja Charles de Koninck, nem más, mint „a tiszta én”. Az önmagát mindennél nagyobbra becsülő és tiszta alanyként kezelő, magát végső célként számon tartó én.” A jobboldalon annyit szajkózott szabadság ebben az esetben a transzcendens rend alóli felszabadulást jelenti.⁶ A libertáriánusok és a marxisták egyaránt úgy tartják, hogy minden ember maga határozza meg a törvényeit, így tehát mondhatni a saját teremtményévé válik. Az egyetlen univerzális tehát az egyedi, minden individuum önmagát határozza meg, maga választja meg, hogy mi legyen: szeszélyes, ál-isteni *fiattal* (*legyen így, mert ezt akarom!*) kitalálja önmagát: a gondolatait, a tetteit, sőt a nemét is. A visszavonható ígéretetek és az időleges hűség állhatatlanságától, a változékony és instabil törvények szeszélyességétől elbizonytalanodva előbb a megcsömörlés jelei mutatkoznak, majd beáll a társadalmi és mentális üresség, amely-

⁴ Több szerző nem eléggé körültekintően merített a *Considérations sur la France* előtt írt *Étude sur la souveraineté*-ből, amit Maistre „kapkodva írt és át nem olvasott mű”-ként, befejezetlen „vázlat”-ként jellemez (a mű egy félbehagyott mondattal zárul). Akadnak benne zseniális, szuggesztív gondolatok, amelyeket azonban hiba lenne megpróbálni rendszerbe foglalni (még ha ettől a mániájuktól a tudós professzorok képtelenek is megtartóztatni magukat).

⁵ Uo. I. könyv, XII. fejezet

⁶ A szabadság témája, főképpen az angolszász konzervatívoknál a teljes elhülyüléssel határos mantarává vált; miközben a liberalizmus általában összevissza hadovál, a konzervativizmus sok esetben pusztán önmagát ismétlő, unalmas fecsegés.

ben csakis folyamatos csalással és színlelt, álságos boldogsággal lehet palástolni az állandósult szorongást.

A teljesen autonóm elválasztott ész nemcsak a transzcendenssel szakít – ami magyarázatot ad arra a Maistre által jelzett gyűlöletre, amellyel a végső célnak még a fogalma iránt is viseltet –, de a valósággal, a múlttal is, sőt *mindennel, ami nem ő maga*. „Az ész megsemmisít minden nem tőle származót, mert ez az egyetlen eszköze arra, hogy magyarázatot találjon rá” – írja Meyerson. Ez a totalitárius logika mindenre veszélyes. Maistre egy korcs pókhoz hasonlítja: amint „a véletlen valamilyen teremtményt a *hálójára* sodor, azonnal ráveti magát és felfalja”. Ezzel a modern kór metafizikai lényegében találjuk magunkat. A lecsupaszított, élettől elválasztott ész utat nyit a szenvedélyek tombolásának, az ösztönök mindenhatóságának. Ez a racionalizmus paradoxona. Az ész felszabadítása magával hozza az arisztotelészi-tomista értelemben vett étvágy elszabadulását, az irányát vesztett, céljától, és ezzel szükségességétől is megfosztott vágyét.

A tömegcivilizáció emberének inspirálója, oktatója a számárlelkületű, egyetlen ösztönre szűkült agyú „filozófus”. A tudomány álságos szerepet játszik a valóságtól való elrugaszkodás folyamatában: „[...] a ránk váró gyötrelmek felbecsülhetetlenek: a tudomány fog lezülleszteni bennünket, és ez az elbutulás legsúlyosabb fokozata.”⁷ „A tudomány önmagában több idiótát hozott létre, mint az összes babona együttvéve: [...] mit is gondolhatnánk egy olyan generációról, amelyik mindent felrúgott, porig rombolta a társadalom építményét azáltal, hogy az oktatást tisztán tudományossá tette! Ennél szörnyőbb hibát nem is lehetett volna elkövetni; hiszen minden olyan oktatási rendszer, amely nem vallási alapokon nyugszik, vagy egyik pillanatról a másikra összeomlik, vagy megmérgezi az Államot, hiszen Bacon kiváló szavait idézve a vallás az a fűszer, amely megakadályozza a tudomány romlását.”⁸

A *Les Soirées de Saint-Pétersbourg* (Szentpétervári esték) című művében így ír: „Véleményem szerint bebizonyítható és igazolható, hogy abban az esetben, ha a tudomány nincs teljesen alárendelve a nemzeti dogmáknak, akkor felszínre tör belőle egy rejtett elem, amely magába szippantja az embert és haszontalan, rossz állampolgárrá teszi.”

A teológiától elválasztott tudománynak nincs más célja, mint hogy egy kielégíthetetlen lény vágyait csillapítsa. Lassan lecsupaszított módszerre vagy feketemágiává alacsonyul (ez utóbbit említi Joseph de

⁷ *Essai sur le principe générateur des constitutions politiques*. [Tanulmány az alkotmányok működtető elvéről] XXXIX.

⁸ Uo. XXXVII.

Maistre a *Szentpétervári estékben*),⁹ és mértékét veszítve többé már nem a tudás a célja, hanem egy olyan párhuzamos világ kialakítása, amely a klasszikus ember minden önkorlátozására fittyet hány.

Szabadság és vallás

A katolikus felvilágosodás százada nem egy utópia volt. A 17. század vége erre a példa – legalábbis a gyakorlatban – Vico¹⁰ szerint „[...] A keresztény Európában az emberi boldogság megteremtéséhez minden szükségességgel rendelkező jóság ragyog, legyen szó a test, a szellem, avagy a lélek örömeiről. Mindez a keresztény vallásnak köszönhető, amely oly ragyogó igazságokat tanít, hogy azok a legtudósabb filozófiáknak is hasznára válnak; amely három nyelvet tudhat magáénak és művel: a világ legősibb nyelvét, a hébert, a legkifinomultabb görögöt és a leghatalmasabb latint. Így aztán az emberi célok megvalósításához a világ valamennyi vallása közül a keresztény a legkiválóbb, hiszen az (Isten által) elrendelt bölcsességet az ész bölcsességével ötvözi, amely a filozófusok leggondosabban válogatott doktrínájára és a filológusok legmélyebb tudására támaszkodik.”¹¹

⁹ „Nem is olyan rég, egy tudományban és szentségben is ragyogó, közös barátot veszítettünk el: tud-valévő, hogy amikor a maga kedvére kémiai kísérleteket végzett, mindig szükségét érezte, hogy szent övintézkedésekkel vértessze fel magát.” (*Les Soirées...*, [Szentpétervári esték] 10. beszélgetés).

¹⁰ Vico (1668–1744) nevét Joseph de Maistre első remekművében említi (bár idézi a *Tanulmány Bacon filozófiájáról* című művében is, az egyszerű tudományosságról szóló részben). Ez a nápolyi szerző akkor még teljesen ismeretlen Franciaországban, sőt egész Európában. (Jules Michelet csak harminc évvel később, 1827-ben teszi ismertté a nevét a művelt körökben.) „[Ha] a nemesség megtagadja a nemzeti dogmákat, az állam elveszett” – írja Maistre a *Considérations sur la France* [Elmélkedések Franciaországról] X. fejezetében. Vicóról pedig így ír: „Egy olasz tudós egészen egyedi észrevételt tett. Miután megfigyelte, hogy a nemesség természetes őre és letéteményese a nemzeti vallásnak, és ez a tulajdonsága még szembetűnőbb, ha a nemzet és a dolgok eredetével kapcsolatos vonatkozásokban tekintjük. Majd hozzáteszi: „Talchè dee esser un grand segno che vada a finire una nazione ove i Nobili disprezzano la Religione natia.” [Amikor a nemesség semmibe veszi a vallást, az a nemzet végét jelzi]. (Vico, *Principi di Scienza nuova* [Az új tudomány elvei], II. kötet). Vico ezen gondolata új fényben mutatja meg a québeci nacionalizmus sorsát. Nacionalista elitünk a saját nemzetének a végét hirdette meg a Római Katolikus Egyház megtagadásával, amely nélkül sem Amerikában, sem annak határain túl nem létezhetnek francia kanadaiak. Politikai tervük azóta üres fecsegéssé és sértettség-gé hígult: „Minden országban van néhány konzervatív család, amelyekre az állam támaszkodik: ezt hívják arisztokráciának vagy nemességnek. Amíg ezek megőrzik tisztaságukat és a nemzet szelleme járja át őket, addig az állam az uralkodó esetleges fogyatékosságai ellenére is megingathatatlan, amint azonban romlásnak indulnak, főképpen vallási tekintetben, az államra szükségképpen összeomlás vár, még ha Nagy Károlyok sora irányítja is. Az arisztokrata tulajdonképpen laikus pap: a nemzeti vallás az elsődleges és legszentebb vagyona, hiszen ez őrzí meg előjogait, ám ennek hiányában minde-ne elveszik. A dogmák támadásánál nincs nagyobb nemesi bűn.” (Joseph de Maistre Jean Potockihoz írt levele 1810. június 5-én)

¹¹ [Az új tudomány], §. 1094)

Bartók Béla: Csodálatos mandarin című darabjának bábjáték-szereplői (1969, tervező: Koós Iván)
 a Magyar Nemzeti Galériában Tihanyi Lajos: Család (1921) című műve mellett, a Magyar Nemzeti Galéria és
 a Budapest Bábszínház közös kiállításán (©Szépművészeti Múzeum, 2020. Fotó: Sesztay Csanád)

Vico „modern felsősről” szóló megállapításához Maistre is csatlakozik: „A természettudományoknak az őket megillető helyen kell maradniuk, vagyis a második helyen, hiszen az elsőbbség a teológiát, az erkölcsöt és a politikát illeti meg. Minden olyan nemzet sorsa, amely ezt a sorrendet nem tartja tiszteletben, csak a leromlás lehet. Miből adódik a 17. század tündöklése, főképpen Franciaországban? A modern felsőség három elemének, vagyis a vallásnak, a tudománynak és a lovagságnak szerencsés egyensúlyából.”¹²

A francia forradalomig a nyugati szabadságjogok még nem választódtak el az őket megteremtő, támogató és tápláló kereszténységtől. Csak az elitet érintette mélyen a felvilágosodás racionalizmusa és az európai tudat válsága. „A Forradalom a kereszténység folytatása és ellenlábasa. Egyszerre örököse és ellenfele” – írja Michelet a *Francia forradalom történetének* bevezetésében. Hogy miben jelentett nagy változást? Michelet

¹² [Tanulmány Bacon filozófiájáról], 2. kötet, VII. fejezet

válasza elgondolkodtató: „A Forradalom a testvériséget az emberbaráti szeretetre, a jogra és az igazságra alapozza. Ezen az alapvetően fontos talajon túl másra nincs is szükség.” Immanentizmus, pelagianizmus, az eredendő bűn tagadása, emberkultusz – minden egy helyen van. A filozofizmus mindenekelőtt a keresztény igazságok meghamisítása. A Forradalom affektálva és álságosan majmolja a megváltást. Bármit is gondol erről Michelet, a transzcendencia eltörlésével nincs többé valódi és élő testvériség, csak szólamokkal és állami struktúrákkal egymáshoz ragasztott „én”-ek serege. A természetes rendet visszautasító személyiség lelkesültsége végül zsarnokságba, a többi ember megvetésébe és gyűlöletébe torkollik. A törvényen és transzcendencián kívül megalkotott szabadság *szükségyszerűen* felszámolja önmagát. Az anarchia előbb az egyén, majd az állam zsarnokságához vezet. Az elmagányosodás törvényhozási, szabályozási és törvényszéki viselkedésséget kelt, illetve kizárólag verbális retorikát hoz létre a szolidaritásról és szeretetről, amely az életerejüktől megfosztott egyének által egyre kevésbé felfogott szolgáltatáson alapul. Az egyén ugyanakkor a posztkeresztény állam irányítására áhítozik, amely kénytelen ellensúlyozni a relativizmust és a pedagógiai utópiák cinizmusát, a társadalmi terápiák és a kollektivisták rendszertervezés által okozott ártalmas változásokat.

Egy vallás nélküli társadalom – a kényszerítő, szabályozó, visszatarató, fékező, meghatározó transzcendencia nélkül – arra van ítélve, hogy a barbárságba hulljon vissza: leromlik, elveszti identitását, egyedüliségét, nyelvét és hagyományait. Az aposztázia egyfajta bevezetője tehát a végzetszerűség befurakodásának a történelembe, egy bomlasztó, ellenőrizhetetlenül lefelé haladó spirálba. A hálátlanság, az istentelenség, a nyugati vallástalanság ellenhatásként egy igazságnélküli ájtatosságot, és annak a könyörtelen és despotikus Istennek a meg nem bocsátó, jószág- és mértéknélküli hatalmát váltják ki, amilyen eredetleg volt: „[...] mindenhol, ahol az igazi Istent nem ismerik és nem szolgálják egy határozott kinyilatkoztatás nevében, ott az ember mindig fel fogja koncolni, sőt sokszor fel is falja majd a másik embert”¹³. És íme a remek megállapítás, amely radikálisan mond ellent a modernnek politikai pelagianizmusának: „A kormány önmagában képtelen a kormányzásra. [...] Elengedhetetlen „miniszterként” szüksége van tehát vagy a szolgáltatásra, amely az államban munkáló szándékokat korlátozza, vagy az isteni erőre, amely szellemi oltóanyagként csökkenti ezeknek a szán-

¹³ *Éclaircissements sur les sacrifices*. [Magyarázatok az áldozatokról] L’Herne, 2010, Párizs, 28.

dékoknak a természetes mohóságát és képessé teszi őket együttes cselekvésre anélkül, hogy egymásnak ártanának.”¹⁴

A kereszténység fékező és szabályozó hatásán túl bevezet egy olyan jótékony elemet, amely a szó szoros értelmében vett polgári szabadságjogokat teszi lehetővé: „[...] általánosságban az emberi faj nem alkalmas a polgári szabadságra, csak abban az esetben, ha a kereszténység járja át és vezeti. Mindenhol, ahol más vallás uralkodik, ott rabszolgaság dívik, és mindenhol, ahol a kereszténység meggyengül, a nemzet alkalmassága a szabadságra jelentős mértékben csökken.”¹⁵

Túl gonosz volna az ember a szabadsághoz? Maistre válasza: igen. Csak a saját szívünket kell megvizsgálnunk ahhoz, hogy belássuk, igazoljuk és kimutassuk ezt a nyers igazságot. A rabszolgaság intézménye elengedhetetlen volt a kereszténység előtt, és utána is azzá fog válni – ha lesz egyáltalán utána. Az egykori Szovjetunió vagy náci Németország nem annyira a tudatlanságtól megszabadult emberiség tündöklő előrehaladása alóli kivételeket, mint inkább két nagyszerű figyelmeztetést, az emberek húsába izzó vassal égetett próféciát jelentenek az emberi kézzel alkotott Paradicsom gyilkos természetéről. Nincs szabadság kereszténység nélkül, de nincs kereszténység a katolikus Anyaszentegyház nélkül: „Így az emberi nem nagyrészt természeténél fogva szolga, és ebből az állapotból csak természetfeletti módon szabadulhat ki. A szolgasorsban nem létezik a szó szoros értelmében vett morál; kereszténység nélkül nincs általános szabadság; a Pápa nélkül pedig nem létezik valódi, vagyis működő, erős, térítő erejű, gyógyító, hódító, jobbító kereszténység.”¹⁶

Ma jól látjuk, érezzük és el is szenvedjük az ebben a maistre-i axiómában megfogalmazott igazságot: Róma nélkül a kereszténység felbomlik, szétföredezik, elsorvad, elveszíti hatékonyságát, erejét, misztériumát. A pápa nélkül az emberek labilis lelkében Krisztus apránként szétmállik. A véleményeknek, rendszereknek, divatoknak kiszolgáltatva egyre kevesebbet tilt és támogat, egyre kevésbé gyógyítja a szívünket és gondolatainkat. Kinek kell egy megváltó? Mi cinkostársat keresünk!

A protestantizmus már Bossuet által megjövendölt leromlása olyannyira felgyorsult, hogy mára már nem is maradt belőle más, mint valamiféle szélsőséges, semmiben nem hívó liberalizmus, és amely teljesen beleolvad a liberális kultúrába, amelynek jelentéktelen és felesleges leképezésévé vált. A protestánsok csoportja fideista jellegénél fogva az iszlám felé hajlik, és a liberális racionalizmusra archaikus, a tudományra és az érvekre süket, vitára képtelen vallásossággal válaszol.

¹⁴ *Du Pape*. [A pápáról] III. könyv, II. fejezet

¹⁵ *Quatres chapitres sur la Russie*. [Négy fejezet Oroszországról] Vatton, 1859, Párizs, 47.

¹⁶ *Du Pape*. [A pápáról] III. könyv, II. fejezet

A vallásosság és az igazság csak a katolicizmusban találkoznak. A közöttük lévő váratlan, szokatlan, csodálatos harmónia haragra gerjeszti a teremtett valósággal és mindenféle fegyelemmel szemben ellenséges monomániásokat. Paradox módon magyarázatot ad a vallástalanság egyedi, radikálisabb és sátánibb formájára, vagyis egy szóval a modern vallástalanságra: „Mindig léteztek vallások a földön és mindig voltak ellenük küzdő hitetlenek: a vallástalanság mindig bűn volt, mivel nem létezik olyan teljesen téves vallás, amelybe ne keveredne igazság, nem létezhet olyan hitetlen sem, amely ne egy többé-kevésbé eltorzított, de isteni igazságot támadna; de nem létezhet igazi hitetlenség máshol, mint a valódi vallás kebelén; amiből szükségszerűen következik, hogy soha a vallástalanság olyan károkat nem okozott, mint manapság; hiszen a vonzásterében lévő eszmék okán mindig bűnös. Ennek fényében kell megítélni a XVIII. századot; mert ebből a szempontból semmi másához nem hasonlítható.”¹⁷

Maistre¹⁸ Platónhoz hasonlóan a jámborság gondolkodója. A hála nélkül minden elsorvad, minden széthullik a cinizmus, a tagadás és a közöny csapásai alatt; a szép és az igaz iránti megvilágosodott és szívből jövő hála, ez a transzcendensben és a kinyilatkoztatásban gyökerező vallásosság tehát megváltoztathatatlanul az ellenforradalom esszenciáját jelentik.

(Fordította: S. Király Béla)

¹⁷ *Essai sur le principe....* [Tanulmány az alkotmányok...], LXI.

¹⁸ Joseph de Maistre (1753–1821) jogász, diplomata, író, Edmund Burke mellett a legnagyobb konzervatív és ellenforradalmár gondolkodók egyike volt. Hazai eszmetörténeti esemény, hogy 224 év után megjelenik magyarul is az *Elmélkedések Franciaországról* című alapműve a Századvég könyvkiadónál, Kisari Miklós fordításában, Molnár Attila Károly tanulmányával. A *Magyar Szemle* a kiváló De Maistre-szakértő, kanadai katolikus konzervatív szerző, Jean Renaud tanulmányával köszönti a kötet megjelenését.

MÉREGZÖLD FÉLHOLD FRANCIA TRIKOLÓRBAN

Negyven év után – olvasótábora megdöbbenésére – megszűnt a francia értelmiség egyik legnívósabb folyóirata, a *Le Débat*. Pierre Nora történész, a folyóirat lelke szerint az amerikai egyetemekről érkező szélső-baloldali *cancel culture* végleg megmérgezte a francia kultúrát, illetve azt, ami még maradt belőle. Könyörtelen harc zajlik, és az ökozöldben mutatkozó balmédia, összefogva a jogászai társadalom csatlakozott részével lehetetlenné teszi a tárgyyszerű vitát: a másik oldal, a lesajnált „populisták” a megvetés tárgyai csupán. De meddig?

A francia és uniós gyakorlattal szemben az Egyesült Államok, Kína, Oroszország, Törökország reálpolitikát folytatva visszatért a katonai eszközöktől sem visszariadó érdekérvényesítéshez. Az EU a pacifizmusával és doktrinéri szeszélyteliséggel forgatott „emberjogi” ideológiájával önostorozó Európa történelmi bűneit mazochista módon felemlítve kivonulni készül a történelemből. Az Elbától nyugatra nem lehetett sokáig néven nevezni a rendszeressé váló iszlamista erőszakot: Franciaországban bíróság elé állítják azt, aki az arabok rabszolgatartásáról, az afrikaiak egymás ellen elkövetett sok évszázados rabszolgatartásáról beszél, vagy felemlíti, hogy azt a fehérek szüntették meg először a világtörténelemben.¹

Bírósági eljárások, pénzbüntetés, lejárata, fenyegető telefonhívások várnak azokra is, akik kiállnak a (még) többségi helyi franciák jogaiért és akik a normalitás szintjére csökkentenék a bevándorlást, a tiltott határátlépőket pedig hazaküldenék. Pedig mégiscsak a világ hatodik, atombombával, és (még) erős hadsereggel rendelkező államáról van szó, amelyik képes volna cselekedni, ha ártalmiság-értelmisége, sodródó vezetői fölmélnék, hogy nemzetükért is felelősek, és ha ezt a felelősséget nem vállalják, akkor nem alkalmasak küldetésük betöltésére. Erről szól Pierre Cassen *És a baloldal az iszlám szajhája lett* című könyve.²

Az csak természetes, ha egy konzervatív, egy jobboldali, vagy egy populista meggyőződésű fellépést sürget az üzletszerű bevándoroltatás ellen. Viszont már sok baloldalliról is elmondható ez Franciaország-szerte. Pierre Cassen, mielőtt a nemzeti összefogáshoz eljutott volna, fel-

¹ Lásd Alain Finkielkraut filozófus interjút Pierre Nora történésszel: <https://www.franceculture.fr/emissions/repliques/la-fin-du-debat>, illetve Bernard Lugan történésszel készített interjút a Radio Sudben: <https://www.youtube.com/watch?v=D8Y5UFBFNEo>

² Pierre Cassen: *Et la Gauche devint la putain de l'islam*. Éditions Riposte laïque, 2018, Paris

próbálta magára a baloldal minden harcos alakulatának egyenruháját. Nagyvonalú volt és szókimondó, mint általában – és a „posztmaikkal” ellentétben – a klasszikus baloldaliak. Amikor a szajha szót kifogásolták a könyve címében, vállát megvonva felelte: ha „nagy” elődjének, Jean-Paul Sartre-nak senki sem vetette szemére e szót, akkor ezzel őt is hagyják békén.

Cassen könyve tizenkét vitriolba mártott portréból, és egy – önmagával is kíméletlen – önéletrajzból áll. Egyetértünk vele vagy sem, dokumentáltabb könyvet a „hivatalos” nyugati médiavilágról aligha olvashatunk. Macron elnök pótcselkevéseiről, szerepköréhez méltatlan viselkedéséről, nemzetgyalázó beszédeiről, elvtelen ügyviteleiről is hiteles képet kapunk. A szerző küzdelmei, kisebb-nagyobb győzelmei és csatavesztései előjátékok voltak a Jacques Attali háttérember által elővársolt Macron és kormánycsapata elleni harchoz. Nincs egyedül a baloldalon. Hasonló szellemben nyilatkozott a népszerű filozófus, Michel Onfray is az elnökválasztási kampányt végigkísérő, kitűnő elemzésekkel tűzdelt naplójában.³

Másod- és harmadrendű baloldali jómadarak kerülnek megörökítésre a könyv lapjain. Amint azt Cassen több tévéinterjújában is elmondta,⁴ a válogatása során a bőség zavarával küzdött. Tizenhét éves kora óta – amióta nyomdásztként keresi a kenyerét – semmi jót nem várt a jobboldaltól, de reméli, hogy köreiből is jelentkezik olyan aktivista, aki lerántja a leplet Alain Juppé, Nicolas Sarkozy, Francois Bayrou és mások ügyeiről (amit szerintem félig-meddig már megtett Éric Zemmour, a francia jobboldalról írt fekete könyvével).⁵

Némely olvasó meghökkenhet a szerző stílusától, de Michel Onfray mintegy harminc nyelvre lefordított könyvei is bizonyítják: ez a hangvétel nem kivételes a francia médiacsatákban, ahogy – egyre inkább – a magyarban sem. Mi több: Cassen érvelése „finom és úrias”, ha összevetjük azokéval, akik minősíthetetlen hangnemben támadják őt és azokat, akik felemelik szavuk az általánossá váló véleménydiktatúra ellen. A baloldali *Libération* úgy figurázza ki Cassen webhelyét, hogy annak szerkesztőit női alakban, falhoz támaszkodva ábrázolja, amint iszlámgyűlöletükben francia trikolórt hánynak.⁶ A fuck you amerikanizáció,

³ Michel Onfray: *Zéro de conduite*. [Magatartásból nulla] Párizs, 2018, L'Observatoire.

⁴ Lásd: <https://www.breizh-info.com/2018/12/21/108337/la-gauche-putain-de-lislam-pierre-cassen-sexplique-sur-tv-libertes-video/> illetve <https://www.youtube.com/watch?v=3FsHEaUpGHg>

⁵ Éric Zemmour: *Le livre noir de la droite*. Párizs, 1998, Grasset.

⁶ *Les mythomanes se tripotent laïque*. [A kényszeres hazudozók szekuláris húrokat pengetnek] In *Libération*, 2015. november 17.

a kereskedelmi tévék kibeszélő műsorai, a börtönszlenget alulmúló névtelen internetes hozzászólók nyelvi pornográfiája megtette hatását: Európa civilizációs értelemben és politikailag is az Egyesült Államok e-mailes csatolmányává kezd válni – ha így folytatja.

Cassen könyvéből kiolvasható, hogy a francia civilizáció sírásói nem a más földrészekről ideérkező bevándorlók. Ők csak eszközök, a fogyó fehérék helyére importált fogyasztók, akik becsapottan, helyüket keresve vezetik le sérelmeiket a francia kisembereken. Tetteikért azok a felelősök, akik idecsábítják őket és megszervezik utaztatásukat. Az előtérben a hipergazdagok és a francia állam által támogatott civil szervezetek, a háttérben a multikulturalizmus ideológiáját terjesztő eszköz-média tündököl. Ahol az EU-s jogszabályok nem kötik gúzsba az állam szuverenitását, oda nem áramlik a kiszolgáltatott tömeg, amely többnyire nem a befogadó országhoz, hanem a korábban odavándorló társaihoz csatlakozik. (Hiába fogy pl. Japán lakossága, nem engednek oda idegent, ahogy Ausztráliába sem.)

Ismétlem: Pierre Cassennél elkötelezettebb baloldalt aligha találni. Az 1983 óta a baloldal elárulóinak és a bevándorlás legfőbb ideológiai támogatóinak tartott szocialistákat kivéve minden baloldali szerveződés, így a kommunista párt és az annál is radikálisabb trockista szervezetek aktivistája is volt. Aztán rájött, hogy csak az általános és nemzeti összefogás állíthatja meg hazája romlását: ezért szélsőjobboldalinak titulálják a volt harcostársai és ügyeletes feljelentői. Az egyik interjúban⁷ elmondta, hogy míg a jobboldali Sarkozy elnöksége idején egyszer jelentették fel, Hollande és Macron alatt, 2018 elejéig 55-ször kellett megjelennie a bíróságon élettársával, Christine Tasinnel.

Cassen kálváriája jól szemlélteti a sajtószabadság romló helyzetét Franciaországban, ahol a cél a bevándorlás okozta súlyos gondok szőnyeg alá söprése. A mainstream média szerepe, hogy fenntartsa és hitelesítse a mítoszt, miszerint a bevándorlás csak gazdagítja Franciaországot, és olyan természetes folyamat, mint az évszakok váltakozása. Végére is mindnyájan bevándorlók vagyunk. (Ez az érv Budapesten is elhangzott már.) Beszédes, hogy éppen a baloldali Mitterrand elnöksége alatt, 1986-ban jött létre az Audiovizuális Főtanács, illetve az Újságírók Személyi Kártyájának Bizottsága. Ők és az elnöki palota beleszólnak abba, hogy ki jogosult a sajtóigazolvány viselésére! Ez példátlan egy olyan országban, amelynek baloldali értelmisége a piacdemokráciáról

⁷ Interjú Pierre Cassennel az ellenhatalmi média helyzetéről Franciaországban. 2018. január 26., *Novorossia Today*

és a francia haza helyett a semmitmondó „köztársasági értékekről” szónokol Európának, újabban már csak a keleti felének.⁸

Az erkölcsi ítélőbíró és értékbesoroló média Cassen a baloldalt elhagyó renegátnak állítja be, noha az ő helye – szemben a hatalmat megkaparintó, azzal visszaélő renegátokkal – a szuverenisták között van. A szuverén gondolkodók és aktivistáik tábora képes megnehezíteni a hatalom dolgát, de ennél többre volna szükség. A *Riposte Laïque*-nak is az a feladata, hogy mozgósítson a 2022-es elnökválasztásra. Michel Onfray nyilatkozta nemrég a TV5 Monde műsorában,⁹ hogy a baloldalnak ma négy, hivatalosan is elfogadott megjelenési formája van: a Szocialista Párt, Mélenchon Engedetlen Franciaországa, az Új Antikapitalista Párt és a trockista Munkásharc. Hiába tartja magát baloldalinak valaki, ha nem sorolható be ezek egyikébe, akkor nem számít annak. Ha viszont nem számíthat baloldalinak, akkor jobboldali leszel. És ha jobboldali vagy, akkor csakis szélsőjobboldali lehetsz, azaz: nacionalista, antiszemita, iszlám-gyűlölő, nőgyűlölő, homofób, titkos pedofil és haladásellenes.

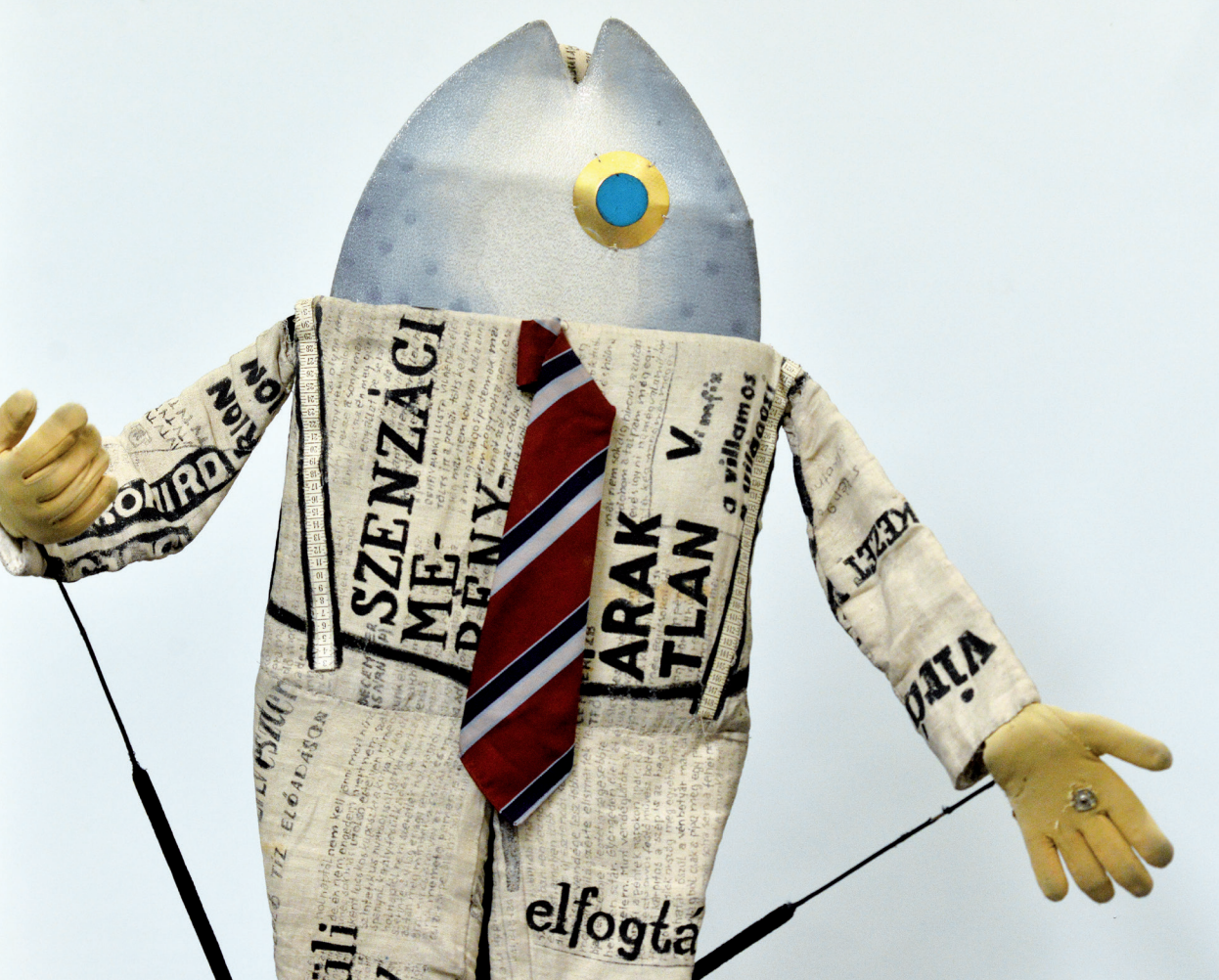
Bár sokat ír a muszlim világ francia kakukktójásairól, Cassen nem muszlim- és nem arabellenes. Ő csak azt szeretné, hogy az államot és egyházat szétválasztó, 1905-ben hozott törvényt ne csak a törvénytisztelő keresztényekre és zsidókra alkalmazzák, hanem az iszlám híveire is. Ez utóbbiak azonban a nagyvállalati világ vezérelte politika kivételezettjei: amit szabad a muszlim Jupitereknek, azt nem szabad még az ateista ökröknek sem. Ahogy Alain Finkielkraut írta: „A civilizált párbeszéd baloldali rombolói ma nem a kapitalizmust akarják megdönteni, hanem a démonizált nacionalizmus ellen harcolnak: bináris látomásukban a kirekesztettek helyettesítik a kizsákmányoltakat. számukra a zsidóság után a muszlimok lettek a »mátság« megtestesítői.”¹⁰

Polgárai naponta tapasztalják, hogy a tömeges bevándorlás fenyegeti az európai civilizációt, de az EU, vagyis a „hivatalos Európa” tagadja ezt, és betiltja az ezzel ellentétes állampolgári fellépéseket. Minden országra és egy földrészre is igaz a tétel: ha demográfiailag meggyengülsz, ha nincsenek kohéziós, megtartó erőid, akkor a nagyhatalmak, a nemzetközi szervezetek és a magadból kitermelt, téged eláruló elitek játékszerévé válsz! Nem te nevezed meg az ellenséged, hanem ő jelöl meg téged! Az AFP hírügynökség 2017. szeptember 16-i felmérése sze-

⁸ A bevándorlást támogató-elősegítő francia balhatalom legfontosabb hírcsatornái – a teljesség igénye nélkül – az alábbiak: a France 3, az ITélé az LCI, a BFM TV, a TV5 Monde tévécsatorna; a *L'Humanité* – amelyet 1990-ig a Szovjetunió is pénzelt – és a *Libération* című lap, illetve a *L'Express*, a *L'Obs* és a *Le Point* magazin. És nehogy kifelejtjük a nagy Gatsbyt: a *Le Monde* napilapot.

⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=jpRWJMUh4TY>

¹⁰ Alain Finkielkraut: *La seule exactitude*. [Az egyetlen pontosság] Stock, 2016, Párizs, 321.

Az Apa-hal bábalakja Gyárfás Endre: Cseppek című darabjában (1975, tervező: Ország Lili. Fotó: Eder Vera)

rint a franciák 85 százaléka úgy ítéli meg, hogy az elmúlt öt évben nőtt a bevándorlók száma, de sem a kormányt, sem a médiát nem érdekelte a többségi vélemény, inkább az önkényesen szaporodó kisebbségek jogainak biztosítása izgatta.

Marad a kérdés: hogyan lehetséges mindez? Miért nincs ma szuverén állampolitika Nyugat-Európában? Miért mindig a köztársaságra hivatkoznak, és nem Franciaországra? Pierre Cassen – miközben büszke baloldali küzdelmeire – bevallja: a jövőre készülve mellékes, hogy ki a bal- és ki a jobboldali, a nemzet megőrzése a lényeg. E gondolatot folytatva mondhatjuk: ma minden országban a fő választóvonal a pénzforrásokhoz közel állók, és azoktól távol tartottak közt húzódik. Ahogy a francia szólásmondás tartja: Mindenki magának, a Jóisten mindenkinek! A politikai ügyvitelbe betóduló új generációról pedig fölösleges morális kijelentéseket tenni: ők másként szocializálódtak, mint elődeik.

Cassen szemléletesen magyarázza el, hogy a mai baloldalnak miért nincsenek elvei. A régiak – a hetvenes évek végéig – még megtapasztalták a háború következményeit, keményen dolgoztak hazájuk talpra állításaért. Erőfeszítéseiket a De Gaulle-korszak fémjelezte: a „dicsőséges harminc évben” Franciaország Európa Japánja volt. A régi baloldal megtapasztalta a verejtékes munkát, voltak elveik és érveik, jórészt vidékről származva községek, városok, nagyvárosok polgármesterei-ként, képviselőként sokat tettek embertársaikért. Ma baloldalinak lenni pusztán karrierépítést jelent. Először az egyetemi szakszervezetben kell kitűnni, aztán megmérettetni a pártapparátus bizalmi emberei előtt, amilyen például Julien Dray, az SOS Rasszizmus mindenese. Később az SOS Rasszizmus szervezeteiben szidnia kell a „maradi” többségi társadalmat, hangoztatva, hogy át kell nevelni az egyre szaporodó kisebbségek jogainak elfogadására. Így lehet valakiből valamelyik szocialista parlamenti képviselő táskahordozója, tekintélyes gázsival és minimális munkával. Innen vidékre vagy a nagyvárosok változatos helyszíneire katapultálják, ahol – ha elég ügyes – gyökeret ereszthet, és indulhat a képviselői vagy a polgármesteri választásokon. De megelégedhet az általános tanácsadói tisztséggel, közgyűléseken próbálgathatja szónoki képességeit. Közben jóban kell lennie a médiával, mindig rendelkezésükre kell állnia, együtt fújni velük a hivatalos nótát, némi egyéni B-moll felhanggal. És ha – ne adj’ Isten! – olyan jelölt mellett kampányol, akiből később pártelnök vagy miniszter lesz, az viheti magával a csapatába, ahol új ismeretekkel és ismerősökkel gazdagodva építheti a karrierjét, míg belőle is nem válik miniszter vagy pártelnök. Esetleg nagykövetként dicsérheti elnöki munkaadóját.¹¹

A baloldal és a jobboldal tekintélyes része folyamatosan alkalmazkodik a multinacionális óriások, a pénztőke, a banki világ elvárásaihoz, és mind a kettő csak színesítette, hatalmi váltójátékká tette a liberalizmus uralkodó ideológiáját. A jobboldalinak nevezett Chirac elnök világképét inkább a radikális-szocialista szemlélet jellemezte, olyannyira, hogy 1962-ben de Gaulle személyi titkárának be is vallotta, hogy semmi köze a gaulle-izmushoz: „Pompidou-t hűen és lojálisan szolgálom, a gaulle-izmus viszont nem érdekel. Az nem az én dolgom, nem az én generációm.”¹² (E tény azért is érdekes, mert elődje, a szocialista Mitterrand egyértelműen a jobboldali kultúrához kötődött.)

¹¹ Interjú Pierre Cassennel *Hogyan lett a baloldal az iszlám szajhája?* című könyvéről a TV Liberté 2018. december 20-i adásában. <https://www.youtube.com/watch?v=TbmnH11dXw>

¹² Éric Zemmour: *Le livre noir de la droite*, 274.

Az igazi választóvonal tehát nem a bal-jobb, hanem a liberális és a valódi demokratikus alapoknál megmaradni kívánó illiberális világ között van. A megállapítás azonban politikafilozófiai megvilágítást igényel. A liberális ideológia két pillér – az individualizmus és a humán világ ökonomista szemlélete – által kifeszített cirkuszi kötélén egyensúlyoz. John Milbank teológus szerint azonban a liberalizmus egy antropológiai tévedés.¹³ A liberális ideológia hatására az individuumban összpontosul minden, és az elvont egyén lett az összes érték egyetemes kritériuma, legyen szó a nárcizmus kultúrájáról, a gazdasági deregulációról, az emberi jogok vallásáról, a közösségek összeomlásáról, a gender-elméletéről, a tévé-valóságról, a kortárs „műalkotásokról”, a piac „logikájának” érvényesüléséről a hétköznapiok legapróbb történéseiben. Az uralkodó liberális szemlélet az embert függetlennek látja a környezetétől, és úgy fogalmazza újra lényegét, mint aki maximalizálja az érdekét, ezért alku-dozó, piaci magatartást tart természetesnek az interperszonális kapcsolatokban (*homo economicus*).

A liberalizmus–illiberalizmus témaköréről a legjobb könyvet a bal-jobb meghaladásának legfontosabb teoretikusa, Alain de Benoist írta. Ő a következőket emelte ki az atlanti baloldalt és a jobboldalt domináló ideológiáról: „A liberalizmus azon a meggyőződésen alapul, hogy alapvető és elidegeníthetetlen jogokkal születünk, mely jogok elsőbbséget élveznek és magasabb rendűek minden emberi intézménynél. A jogok közül a legfontosabb az, hogy szabadon követhessük az érdekeinket. Ezek természetesen formaiak (a munkához való jog önmagában nem teremtett munkahelyet), de nem ez a fontos. Az alapvető jog: jogunk van ahhoz, hogy legyenek jogaink.”¹⁴

Az ilyen ideológián nevelkedett politikusoktól nem lehet teljes értékű közösségi reflexeket vagy döntéseket várni. Európa Cassenjeinek számolniuk kell az eredeti rendeltetésétől fokozatosan eltérő Európai Unió növekvő kényszereivel. „Így – írta Pierre Manent filozófus – az emberi jogok nevében megtiltanák a nemzeteknek, hogy olyan törvényeket hozzanak, amelyek alkalmoszerűen hasznosak és szükségesek a közösségi életmód megőrzéséhez, bátorításához, hiszen – végtére is – a közösségben alakul ki az ember arculata, a közösségben kap értelmet a

¹³ John Milbank (Adrian Pabsttal): *The Politics of Virtue: Post-Liberalism and the Human Future*. [Az erény politikája: a liberalizmus utáni és az emberi jövő] Rowman & Littlefield, 2016, London–New York, illetve Adrian Pabst: *The Demons of Liberal Democracy*. [A liberális demokrácia démonjai] Polity Press, 2019, Cambridge

¹⁴ Alain de Benoist: *Contre le libéralisme. La société n'est pas un marché*. [A liberalizmus ellen. A társadalom nem piac] Groupe Elidia, 2019, Monaco, 13.

léte.”¹⁵ Cassen élményszerűen írja le egyik küzdelmüket, amely sikerrel járt: 2005-ben a franciák többsége nemet mondott az uniós Alkotmány-szerződésre, amelyet némi módosítással Sarkozy később mégis megszavaztatott a parlamenti többségével.

Cassen és a hozzá hasonló csupaszív baloldaliak feje fölött az 1981-ben hatalomhoz jutó francia baloldal csatlakozott a piac életmód-átalakító logikájához, és a fejlődés misztikus hitét kezdte vallani, katekista módon terjeszteni. Ám ahogyan a költő Charles Péguy írta 1910-ben: „Minden, ami misztikusan kezdődik, a politikában ér véget.” A baloldali aktivisták tovább görgetik ellenségük felé a liberális tűzkereket. Azt hirdetik, hogy az igazságos társadalom megvalósításának feltétele a hagyomány kimetszése az emberi közösség emlékezetéből, és a múlt végleges eltörlése nemzetestől, családotól. Most a szobrokon van a sor, meg a rendőrségen, hogy az anarchia végleg győzedelmeskedjen. A zavarosban pedig még könnyebben halásznak azok, akiknek vannak hozzá eszközeik és kapcsolataik.

A liberális jobboldal eközben a kritikus gondolkodást állította kereskedelmi érdekek szolgálatába, s a maga részéről így profitált a hagyományos társadalmi közösségek bomlásából. Így jöhetett létre a Szovjetunió bukása után a bal és a jobb nagy liberális fúziója, amelyben – Cassen tapasztalata a bizonyíték rá – a pénzvilághoz csatlakozva a jobboldal elárulta a nemzetet, a baloldal pedig a népet.

De hogyan lehet megvédeni Európa fogyóban lévő népeit vagy nemzeteit, ha mai vezetői és propaganda-gépezetté süllyedt sajtója azt hirdeti, hogy a közösségek nem mások, mint az egyének aggregátumai? Hogyan tudjuk megvédeni a normális élethez nélkülözhetetlen „hagyományos értékeket”, ha közben hallgatunk arról, hogy mindezt a világkapitalizmus semmisíti meg, mindent kiszórva lelkivilágunkból, ami nem cserearányos, és nem vásárolható meg pénzen?

Tehetünk még valamit azért, hogy a közösségeiket odahagyó-megtagadó, magukat önként kiszolgáltató, személyükben „szabad” individumok ne veszítsék el – csak közösen megvédhető, metafizikai és antropológiai értelemben megélhető – szabadságukat? És egyáltalán, van-e még időnk arra, hogy újragomboljuk a félregombolt kabátunkat?

¹⁵ Pierre Manent: *La loi naturelle et les droits de l'homme*. [A természeti törvény és emberi jogok] PUF, 2018, Párizs, 27.

AZ EMBER LÁBNYOMA

Az ember immár kitörölhetetlen nyomot hagyott környezetében. Míg korábban csak megérteni akarta, törvényeit azonosítani, a természet rendjébe illeszkedve tovább építeni Isten alkotását, alig két évszázada már uralkodni akar rajta és teljesen átalakítani. Ezt ma már senki sem vállalja fel nyíltan, sőt mindenféle ideológiákkal kívánja leplezni, hogy mind egyéni, mind társadalmi léptékben változatlan intenzitással éljük fel erőforrásainkat, tovább rombolva a természetet. Nap mint nap érzékeljük az épített és természetes környezet megbomlott egyensúlyát. Őszintén szembenézünk a tényleges folyamatokkal? Látjuk lehetőségeinket? Felvállaljuk felelősségünket és megtesszük a megtehetőket? Ehhez kívánok adalékot nyújtani a természetes és az épített környezet összhangjának egy-két aspektusa bemutatásával.

Ferenc pápa *Laudatio si – a közös otthonunk gondozása* címmel adta ki első enciklikáját még 2015-ben. A földanyáért aggódó enciklika egységben kezeli az embert és környezetét, a természet könyve egy és oszthatatlan, magában foglalja a természetet, az életet, a családot, a társadalmi kapcsolatokat. Ebből az aspektusból ítéli meg a javak felelőtlen használatát és az azokkal való visszaélést.

Az idehaza kevésbé méltányolt enciklika III., *A mindennapi élet ökológiája* című fejezete szólítja meg különösen szakmámat, az országos és térségi folyamatokat elemző és tervező területfejlesztőket, a város- és vidékfejlesztőket, az urbanisztika képviselőit és az építészeket. Ez a fejezet emeli ki a tér és az emberi viselkedés kölcsönhatását, fogalmaz meg elvárásokat a földrésznyi léptéktől a helyi szintig, ez a fejezet érzékelteti a hely és az emberek összetartozását, legyen szó az identitásra épülő közösségről, vagy épp a tér szűkösségéről és az embertelen környezet kiváltotta agresszióról.

Mócsény Mihály professzor minduntalan elmondta, hogy ma már nincs érintetlen természet, hanem csak ember által formált környezet, legyen az épített vagy természeti. Az ember kitörölhetetlen nyomot hagyott a természetben, talán Tibet egyes részeit leszámítva minden táj az ember természet-átalakító munkája nyomát viseli. Legyen szó erdőről, rétekről, nemzeti parkokról. Nincs Hortobágy, ha nincs legeltetés évszázadokon keresztül, nincs rét kaszálás nélkül. A gyönyörű pannon táj dombjaival, megbúvó településeivel, templomtornyaival, patakjaival, aranyló

repceföldjével mind-mind az emberi aktivitás eredménye. E tagolt tájat szeretjük, ebben gyönyörködünk. Ezt veszélyezteti a tájalkotó elemeket eltüntető, fasorokat, szegélynövényeket beszántó nagybirtok, melynek eredménye az agrársivatag, szegényes életközösségeivel.

De nemcsak a táj elszegényedése a gond, hanem az is, hogy a nagybirtok nem ad megélhetést a falusi közösségeknek egy-két embert leszámítva. Távoli városokban élő tulajdonosok vadásznak az uniós járadékra, akik nem érdekeltek sem az öntözésben, sem a foglalkoztatásban, sem a helyi közösségek megtartásában. A falvak eróziójának megállításához az előbbi célokat preferáló adórendszerre volna szükség, ha nincs nagyvonalú urasági donáció, akkor az államnak kell beavatkoznia. Ahogy az enciklika 177. bekezdése tartalmazza: „Szembesülve az emberi képességek felelőtlen használatának lehetőségével, minden állam halaszthatatlan feladata a tervezés, a koordinálás, az ellenőrzés és a szankcionálás saját területén belül. Hogyan irányítja és védelmezi saját alakulását a társadalom a folyamatos technológiai újítások közepette? Hiteles és végrehajtható az a jogszabály, amely a közjó fényében állít fel szabályokat az elfogadandó viselkedésformákról. A határok, amelyeket egy egészséges, érett és szuverén társadalomnak meg kell húznia, a következőkkel kapcsolatosak: előrelátás és elővigyázatosság, megfelelő szabályozás, az előírások végrehajtásának ellenőrzése, a korrupció megfékezése, a termelési folyamatok nem kívánt hatásainak operatív kezelése és az esetleges vagy lehetséges kockázatokkal szembeni célszerű beavatkozás.”

Mintha szakmám feladatait sorolná az enciklika. Ezek közül elsőként a tervezés és a szabályozás fontosságát szeretném kiemelni a Balaton példáján. A javak közkinccsé tételét több egymásra épülő szabályozással kívántuk biztosítani. 1996-ban nagy harcok árán sikerült elfogadtatni, hogy a Balaton Üdülőkörzet kiemelt státuszt kapjon a területfejlesztésről szóló törvényben. Arra építve, hogy a Balaton nemzeti kincs, azaz mindenkié. Minden magyar emberé, az enyém is, holott nincs telkem a Balatonon. Nem lehet helyi ügyként kezelni azt, ami ott történik, nem lehet önkormányzati döntések vagy tulajdonosi érdekek tárgyává tenni sem a víz megközelítését, sem a táj beépítését. Azzal, hogy valaki vett egy vízparti telket, nem vette meg a Balatont, ami amúgy állami tulajdon. Ezért a 2000-ben elfogadott úgynevezett Balaton-törvényben szigorú szabályozást fogadtattunk el az Országgyűléssel, mely a partokon közterületek kötelező kialakítását rendelte el. A törvény a Kormány hatáskörébe vonta a partszabályozási terveket, és azokat központilag dolgoztattuk ki, elsődlegesen a strandok, a zöldterületek, a kempingek túlzott beépítésének megakadályozása érdekében.

*A nem bolygatott nádas védi a partot és a vizet, míg az emberi beavatkozás súlyos károkat okoz a Balatonnál is
(Fotók: Szaló Péter)*

Hogy mennyire veszélyeztetett értékről van szó, azt két fotó szemléletesen ábrázolja: az egyik természetes vízpartot, a másik relatíve lazán beépített vízpartot mutat. A különbség drámai! A beépített telkek előtt lényegében kipusztult a nád, alig van egy két nádfolt, épphogy kirajzolódik az egykori nádas kontúrja. A másik képen – ahol erdővel, ligettel, réttel határos a víz – egészséges a nádas. Ugyanabban a vízben! Tehát nem a vízminőség romlása okozza a nád pusztulását, hanem a telektulajdonosok. Akik feltöltötték a telek végét, akik hajózó utat vágtak a nádasba, vagy magánstéget építettek a kényelmes fürdőzéshez vagy horgászáshoz.

És az így pusztuló náddal gyengül a tó öntisztuló-képessége, elveszti természetes jellegét. A turizmus leginkább kibetonozott kádat igényel, de hát ennek fenntartása komoly ráfordítással járna. A tőke pedig még több profitot akar, amihez kell a vízparti fekvés, a látvány is, a panoráma, a jól értékesíthető exkluzivitás – minden áron!

Új közterületek kialakítására, a törvény ezen rendelkezése végrehajtására alig került sor. Hogy nem volt elég forrás rá, még hihető is lenne, de sajnos a szándékok sem a közérdek érvényesítése irányába mutattak. Elfogadása óta állandó nyomás alatt van a Balaton-törvény, először a kempingek beépítési paramétereit emelte meg az Országgyűlés, legutóbb a törvényi garanciákat helyezték alacsonyabb szabályozási szintre. A Balaton-parti beépítésekről szóló riportok riasztóak. És itt mutat rá az enciklika az állam további feladatára, az ellenőrzésre és a szankcionálásra, amely nem lenne elhagyható. A közjót védő szabályozás felpuhítása sem védhető a bürokrácia-csökkentés jelszavával.

A közérdek védelmét szolgálja, és egy-egy települési közösség hosszú távú céljait és érdekeit hangolja össze a településfejlesztés és a te-

településrendezés. Hosszadalmas és időigényes feladat, hiszen a helyzet alapos tanulmányozása alapján, a stratégiai tervezés módszereivel, hosszú távú prognózisokra támaszkodva kell a népesség, a foglalkoztatás, a szociális szféra, a gazdaság, a közművek, a közlekedéstől a csatornázásig számos szakterület elképzeléseit és lehetőségeit keretbe foglalni. A fejlesztési koncepció alapján kell a településrendezés eszközeit megtervezni és a helyi építési szabályzatban meghatározni az egyes területek, telkek funkcióját, beépíthetőségét.

Nagyon fontos műfaj ez, hiszen az övezeti besorolás növelheti a tulajdonom értékét, vagy épp ellenkezőleg, csökkentheti. Ha megvédi a kilátásomat, növeli, ha a szomszédomban bűzös, zajos tevékenységet engedélyez, vagy teret enged a befektetők mohóságának, akkor csökkenti. A jó terv garanciát jelent a tulajdonosnak, továbbá igazodási pontot biztosít, hiszen számolhatok az abban foglalt hosszú távú fejlesztésekkel. A tervben közreműködő szervek – természetvédelem, talajvédelem, környezetvédelem stb. – feladata gondoskodni az értékek védelméről, ami gyakran időigényes egyeztetést igényel. Így aztán a szabályozás a befektetők állandó céltáblája, ha az ő szándékaikkal nincs összhangban, és persze azonnali módosítását várják el.

A településfejlesztés és -rendezés első helyen áll az önkormányzatok feladatai között az önkormányzati törvényben. És valóban, a legfontosabb közügy egy település jövőjének átfogó alakítása. Ehhez képest az óvodai ellátás, a köztisztaság vagy közvilágítás csak részfeladat. Az önkormányzatok a közjó legfőbb letéteményesei, hallottuk sokszor az érvelést. De ha megnézzük az általuk elfogadott helyi építési szabályzatokat és terület-átminősítéseket, akkor kételyeink támadhatnak. Egyre másra járulnak hozzá a zöldterületek, a sportpályák beépítésre való átminősítéséhez. Az új rendezési tervekben elképesztően intenzív beépítési mértékeket hagynak jóvá, pedig a várostervezők kimutatása szerint már a meglévő szabályozás szerint is a fővárosban 4,5–6 millió fő számára építhető lakás. Értékes városnegyedek veszítik el kertvárosi karakterüket. A folyamat először észrevétlen, egy-egy új társasház épül a környék zöldjére, aztán újabbak és egyszer csak azt vesszük észre az ott lakók, hogy odaveszett az, amiért épp oda költöztek.

A fejlesztési nyereség a városfejlődés egyik elfogadott hajtóereje, amire lehet tudatosan építeni. De ha a szabályozás nem állít gátat a befektető elé, beépítik az utolsó négyzetcentimétert is. A befektető a profit maximalizálására törekszik, és mivel az önmérséklet sajnos alig működik, lassan visszasírjuk a szocialista lakótelepek akkor elért sűrűségét.

Ahol előrelátó tervezés irányította a fejlesztést, ott a városi terek, városi beépítés is vonzó környezetet hozott létre, gondoljunk a IX. kerületi

városrehabilitációra, a Tompa utca és a Ferenc tér környékére. Az utak, a parkolók visszaszorításával a földszintet közösségi funkcióknak adták át, a teraszok a mai városi élet mozgalmas tereivé váltak.

Az enciklika említi, hogy Szent Ferenc a természetet olyan ragyogó könyvnek tartja, melyen keresztül Isten szól hozzánk, az Ő szépségéből és jóságából tükröz vissza nekünk valamit. Kérdés, hogy városaink, épületeink tükröznek-e ezekből bármit. Vidor Ferenc barátunk az urbanisztika szó eredetét az „ur”, az „eke” szóra vezette vissza. A városok alapítása egykor szakrális tett volt. A római korban a főpap, a *pontifex maximus* felszántotta, az ekével kijelölte a város tengelyeit, a *cardót* és a *decumanust*, kijelölve ezzel a város középpontját is. E középpontban építették a szentélyeket, és a világtengely, az *axis mundi* itt kapcsolta össze az eget a földdel. Aztán a pontifex felszántotta a leendő falak helyét, ezzel befejezve a szakrális városalapítást.

A középkori városokban ehhez hasonlóan a katedrális nemcsak kijelölte a város központját, hanem egyben az ég és a föld összeköttetése is volt, része a teremtés ragyogó könyvének. Ma hány épületre mondhatjuk ezt? Vannak csodás példák mint a Ronchamp-i kápolna, Nagy Tamás templomai, Makovecz paksi temploma, vagy Gaudi Sagrada Família. De sajnos ezek kivételek.

Mert a ma csodált épületek már csak technikai bravúrok, mint Sanghaj vagy Dubai felhőkarcolói, vagy önkényes formai tobzódások, mint Gehri épületei. Az építésznek nem az ember kiteljesedését kell szolgálnia, hanem a megbízót, aki ha gazdag, úgynevezett emblematisztikus épületet akar, ha üzleti érdekei azt diktálják, akkor kizsarol mindent a telekből. Mennyivel többet érnek U. Nagy Gábor őrségi házai, melyekkel egy sajnos már porladó közösség életrendjét vette alapul!

Fülep Lajos, mondta ki először, hogy „az építőművészet története a 19. században megszakadt; vagy a néhány ezredéves történet véget ért.”

Mert az építészet

- „valami közös törvényi egyetemességnek sors-része”,
- „természeti törvény hatalmával érvényesül a tömeg, és a szükségletét kielégítő gyári-technikai elv”,
- a nagyváros és a lakásépítés tömegszerűsége és művészi megvalósítása kizárják egymást.

„Az építészetten azért tudott ilyen teljesen betelni végzete, mert valamennyi közt a legkollektívabb művészet. [...] és „osztott az építészet sorsában a bútor, a lakás berendezése; s általában minden művészeti ipar”.

Amikor Fülep Lajos e sorokat írta, még dúlt az eklektika, a tömegével épített bérlakások homlokzatai városi palotákat hazudtak. A funkciótól

függetlenül tetszőlegesen applikált építészeti elemek kollázsa nem hozott létre új esztétikai minőséget. Igaz, az eklektika legalább tisztelte a várost, saját környezetéhez alkalmazkodott, ennyivel kevésbé veszélyes volt a funkcionalizmus jelszavával lecupaszított ipari-technológiai építészetnél, ami teljesen szétverte a város alapszövetét.

A funkcionalizmus osztozott és osztozik a mindenkori gazdaság leg-súlyosabb bűnében – az ember absztrahálásában, statisztikai egységgé redukálásában, a szellem nélküli társadalom építésében.

Teret és formát adni csak élő és létező, mindig egyedi és konkrét személynek, vagy közösségnek lehet, csak ezek tényleges igényei tudják biztosítani az alapot a téralkotásnak, hogy szabadságával, tudásával és minden művészi képességével építészeti minőséget hozzon létre.

Adott-e a közösségi, társadalmi feltétele annak, hogy városaink új minőségi korszakba lépjenek? – tehetjük fel a kérdést. Ehhez azt kell megválaszolni, hogy adott-e a lehetősége annak, hogy az építészet művészetté váljon? Egy jól sikerült szálloda vagy irodaépület bírhat értékekkel, ami esztétikai vagy technikai kvalitásait érinti, de ettől a Fülepi definíció értelmében nem válik művészetté. A legtöbb, amit adhat, hogy beilleszkedik a város szövetébe, nem borítja fel annak egyensúlyát, mint a legtöbb bevásárlóközpont. Ezek többsége nemcsak megjelenésében igénytelen, hanem hozzájárul a városi üzletek bezárásához, az utcák kiürüléséhez. A fogyasztás e tereiben nincs közösség, csak hömpölygő tömeg, mely itt remél valamiféle varázslatot elszürkült életére.

A művészetet is megkísérti a fogyasztás világa, de mégis, a művészet tereiben van esély a közösség, az emberi létezés magasabb szintjére. Tömegszerűsége mellett a MÜPA nagyvonalú terei, vagy épp a BMC egyszerű nagyszerűsége betöltenek valami közösségi hivatást. De egy faluház, egy iskolai zsibongó is lehet a közösségi igényre adott pozitív válasz.

A szakrális építészet említett példái is ezért lehetnek kivételek. Egyyszerre ad teret egy valóságos közösségnek, egy gyülekezetnek vagy egyházközségnek és egyszerre a spirituális közösségnek, az Egyháznak. Nagy Tamás mátraverebélyi, természetbe simuló visszafogott és nagyszerű zárándokközpontja olyan harmóniát tükröz, mely méltán beleillik a természet Szent Ferenc által említett ragyogó könyvébe. Abba, melyben ott ragyog Pannonhalma és Tihany ezer éve, Zsámbék és Lébény nyolcszáz éve, Kalocsa és Debrecen nagytemploma háromszáz éve és Hollóháza és Dunaújváros modern temploma.

Amint a bevezetőben említettem, a természet ragyogó könyvében az ember lábnyoma mindenütt meglátszik, azt az ember építményeivel is gazdagította évezredekken keresztül. Ma a gazdaság, a kapzsiság rom-

boló erői súlyosan veszélyeztetik értékeinket. Úgy tűnik, mintha a folyamat a természeti erők törvényszerűségével menne végbe, mintha az egyén tehetetlenül kiszolgáltatottja lenne a folyamatnak, mintha az egyéni jó szándékok is a visszájára fordulnának. A veszély nagy, de nem szabad tudomásul venni! Nem törvényszerű a profit elsődlegessége, a közérdek semmibe vétele. Hatékony közösségi szabályozás kell mind térségi, mind települési szinten, amelyben élni kell a közösségi érdekérvényesítés minden lehetséges eszközével!

A közérdek hatékony érvényesítői lehetnek a terület- és településrendezési tervek, a helyi építési szabályzatok. Egy valamennyi szakterület hosszú távú szempontjait ötvöző, komplex terv a fenntarthatóság garanciája lehet! Bár a befektetők, az építtetők a helyi építési szabályzatot bürokratikus akadályként ostromozzák, amit megkövetel a terv, azt a fenntarthatóság érdekében követeli. Ezért valamennyiünk közös érdeke, hogy a településrendezési eszközök állandósága és határozottsága jelen legyen valamennyi település életében!

(Az írás a 2019. június 13-án, Tihanyban tartott „Közös gondolkodás a jövőnkéről” vallásközi konferencián elhangzott beszéd bővített, átdolgozott változata.)

KÖZELÍTÉSEK A KÖZÖSSÉG-SZOLIDARITÁS ESZMÉJÉHEZ

A 21. század mindennapi életében azt tapasztaljuk, hogy a közösség-szolidaritás eszméje nem tartozik az általánosan elfogadott és gyakorolt életcélok közé. Az sem biztos, hogy a jelen nemzedék ismeri ennek a két eszmének magyarázatát. Milyen célkitűzések, életviteli törekvések jellemzik a magyar és európai társadalmat a 21. században? Erre a kérdésre nagyon röviden két forrásból szeretnék válaszolni. Először Buda László pszichológus, másodszer Hans Schaller német teológus és lelkes gondolataiból.

Buda László *Úton a neurózistól a lelki egyensúlyig* című elemzésében gyógyító tapasztalatai alapján ezt állapítja meg: „Ha körbenézünk és megfigyeljük az embereket magunk körül, az utcákon, a munkahelyeken, sok komor, gondterhelt, aggodalmas arcot láthatunk. Alig-alig bukkan fel egy derűs, mosolygó, barátságos ábrázat. A mi kultúránkban mintha lenne valami »mérgező«, valami járványos lelki betegség, amely annyira elterjedt, hogy szinte már normálisnak tűnik. Nietzsche »beteg állatnak« nevezte kultúránk emberét, aki egész életében többé-kevésbé szenved a maga által létrehozott környezettől, erkölcsi szabályrendszerektől, társadalmi elvárásoktól, és egyfolytában keresi saját boldogságát, mintha elveszett volna. Keresi önmagát, azt a valakit, aki talán lehetne, ha valahogy meg tudna szabadulni mindattól, amit magára aggatott az évek során.”¹

Hans Schaller a következő tényezőket említi: hűség, modernség, elkötelezettség. A hűségről ezt írja: „A hűség megkönnyíti az emberi kommunikációt és együttműködést. Mindenki tudja, milyen értékes egy megbízható munkatárs; hálásak vagyunk annak a barátunk, aki a szükség idején sem hagy el bennünket, s nagyra becsüljük a betartott hűségígéretet.”² Ugyanakkor felsorolja azokat a tényezőket, amelyek a hűség betartását akadályozzák: a túlzott elvárás, a társadalmi légkör, a szavak súlytalansága, sőt az a kérdés is felvetődik, hogy szükség van-e a hűségre. Ehhez kapcsolódik a modern szellemiség. Ez nem csak azt jelenti, hogy a múlt nem érvényes, hanem azt: „A gondolkodás attól lesz

¹ Buda László: *Úton a neurózistól a lelki egyensúlyig*. In *Az egyensúlyvesztéstől az új egyensúlyig*. Kulcslyuk Kiadó, 2018, Budapest, 119.

² Hans Schaller: *Hit, hűség, hivatás*. Korda Kiadó, 2001, Kecskemét, 15.

*A Garaczi László Odüsszeia-feldolgozásában szereplő totem-bábok
(2007, tervező: Boráros Szilárd. Fotó: Éder Vera)*

modern, hogy változás eredménye, illetve változás a célja. A másként gondolkodás, a szellem mobilitása, a körülmények felülvizsgálata, a változás már önmagában értékek, becsesnek és kíváncsnak minősülnek függetlenül attól, hogy eközben jobb vagy rosszabb irányban való változásról van-e szó.”³ Elkötelezettség pedig egyrészt azért nem vállalható, mert előre nem látott kellemetlenséget okozhat, másrészt elzár bennünket jövő lehetőségektől. Schaller idézetet közöl Gabriel Marcel filozófus megjegyzéseiből a hűséggel kapcsolatban: „Magatartásomat teljesen az az elhatározásom fogja befolyásolni, hogy vállalt elkötelezettségemet nem lehet kétségbe vonni. A felmerülő akadályok vagy a hűtlenség ezzel a kísértés kategóriájába kerül.”⁴

³ Uo. 21.

⁴ Uo. 34.

Közösség mint szolidaritás: kereszténység, középkor

A kereszténység közösségi-szolidaritás eszméjét az Újszövetség könyvei több kapcsolatban fejtik ki. Lukács evangéliumában az irgalmas szamaritánusról közölt példabeszéd így szól: „Egy ember lement Jeruzsálemből Jerikóba. Rablók kezére került, azok kifosztották, véresre verték és félholtan otthagyták. Egy pap jött lefelé az úton, észrevette, de továbbment. Később egy levita jött arra, meglátta, de ő is elment mellette. Végül egy szamaritánusnak is arra vitt az útja. Mikor megpillantotta, megesett rajta a szíve. Odament hozzá, olajat és bort öntött sebeire és bekötözte azokat. Aztán föltette teherhordó állatára, szállásra vitte és gondját viselte. Másnap reggel elővett két dénárt, és a gazdának adta e szavakkal: Viseld gondját. Amivel többet költesz rá, megadom neked, amikor visszatérek. Mit gondolsz, e három közül melyik a felebarátja annak, aki a rablók kezére került? Aki irgalmasságot cselekedett vele, felelte az. Jézus így szólt hozzá: Menj és tégy hasonlóképpen.”⁵

Röviden tekintsük át a kereszténység terjedését a középkori Európában. Az egyház létrehozta első püspökségeket, szerzetesrendeket. Az egyházközségek alkották a hívek közösségét. A bencés szerzetesrend egy különálló közösséget hozott létre. A bencés rendházak kulcsszerepet játszottak a keresztény szellemiség, vallás, egyházi irodalom, a latin nyelv, a liturgia oktatásában. Bencés szerzetesek a középkori monarchiák közigazgatási rendszerében is vezető szerepet játszottak. A középkori társadalmakban meghatározó szerepe volt a közösségi-korporatív rendszernek. A falu, az egyházközség, a céh, a város, az egyetem, az egyházi szervezet különálló közösségeket képeztek. A 13. században alapított ferences rend regulája a közösség eszméje alapján határozta meg a rend célkitűzéseit. A rend alappillérei között kiemelt helyen szerepel a fraternitás vagy testvéries élet. Ezt így fogalmazza meg a ferences rendtartomány: „A ferences közösségek olyan testvérekből állnak, akik más-más alapról indultak, neveltetésük, tudásuk és műveltségük különböző, nem feltétlenül jó barátok, nem választották egymást, mégis Isten ajándékai egymás számára. Egy család tagjai, olyan családé, ahol az otthon légköre megtapasztalható. Egymást tisztelik, gondozzák és elfogadják, egymással szemben a kiengesztelődést és megbocsátást gyakorolják.”⁶

A különböző közösségek között az egyház, a céh, a város és az egyetem voltak azok, amelyek függetlenségük fenntartása alapján, a közép-

⁵ Lukács Evangéliuma, 10,30–37.

⁶ *A ferencesesség és a ferences lelkiiség*. Ferences Rendtartomány, 2008, Budapest, 13–14.

kort követő modern társadalomban is megtartották társadalmi szerepüket. A városok saját önkormányzati rendszer alapján szerveződtek. A városi polgárság alkotta a modern korszakban kialakuló társadalom önálló gazdasági, társadalmi és politikai csoportját. Az egyetemek hasonlóképpen önkormányzati alapon működtek és az évszázadok folyamán megőrizték az oktatás és kutatás szabadságát, melyet alapító kiváltságlevelük biztosított. Amint Karl Jaspers, német filozófus, a hitleri diktatúra után megfogalmazta: „Az egyetemet meghatározó testület közvetlenül a középkorban alkotott önkormányzat alapján működik. Az egyetem alapeszméje az igazság közlése olyan kutatók által, akik egyúttal tanítók is. Az egyetem feladata a tudományok művelése és fejlesztése.”⁷

Közösség a modern társadalomban

A modern társadalom fokozatosan alakult ki a 15. század utáni évszázadokban. Számos társadalmi, politikai, gazdasági, egyházi, tudományos és filozófiai tényező alakította a modern társadalom eszméjét és magvalósulását. Az egyik meghatározó, egész Európát érintő átalakulás az egyház hanyatlása mint vallási és társadalmi tényező, amely azt eredményezte, hogy jelentősen elveszítette az európai egységet képviselő szerepét. Ennek következtében az előzőleg is fennálló nemzeti monarchiák fokozatosan megerősítették politikai hatáskörüket és átvették az európai politikai rendszer hatékony irányítását. Ezt a folyamatot a reformáció és a reneszánsz is tovább fokozta. A reformáció megszüntette az egyház egységét és nemzeti alapon szerveződő egyházakat hozott létre Angliában, Skóciában, Németországban, Hollandiában, a skandináv országokban, Svájcban, kisebb mértékben Magyarországon. A reneszánsz eredetileg az újjászületést jelentette és mint kulturális áramlat alapvetően átalakította a középkor szemléletét, gondolkodását és világgépét. Jelentős újításokat vezetett be az európai művészet, pedagógia, történeti ismeretek, sőt a természettudományok területein. Ami a nemzeti államokat illeti, a reneszánsz határozottan erősítette a nemzeti egység és nemzeti érdek érvényesítését. A nemzeti uralkodók befogadták és támogatták a reneszánsz tudósok tevékenységét a nyelvtudomány, művészet, oktatás, különösen az egyes országok történetének ismertetése területén. A latin nyelv továbbra is az elfogadott közös nyelv maradt,

⁷ Karl Jaspers: „Volk und Universität”, in Uő.: *Lebensfragen der deutschen Politik*. Deutscher Taschenbuch-Verlag, 1963, München, 126.

azonban a nemzeti nyelv fejlődése és hasznosítása elkezdődött. Ezek az újítások jelentősen erősítették a nemzeti államok egységét, nemzeti hagyományait és a nemzeti uralkodók hatalmát, az európai országok gazdasági, társadalmi, politikai és tudományos fejlődését. Politikai szempontból két megoldás született: az állam elsődleges politikai hatalmát a király központosította, abszolút kormányzata képviselte, ez volt a rendszer Franciaországban, Spanyolországban, a német tartományokban, a Habsburg Monarchiában. Angliában, a 17. századi polgárháború következtében létrejött egy másik rendszer, amely a központi országgyűlés törvényalkotó jogait és az uralkodó alkotmányosan elfogadott hatáskörét egyaránt elfogadta. Mindkét politikai rendszer esetében létrejött olyan politikai, gazdasági és szellemi fejlődés, amely megalapozta a 18. század európai társadalmát.

A politikai, gazdasági, társadalmi tényezőkön kívül meghatározó szerepe volt a világnézet átalakulásának, mely a reneszánsz szemléletéhez köthető. A korszak tudományainak központjai a fennálló egyetemek voltak. Több ismert tudós ezeken az egyetemeken nyerte képzését és tudományos elkötelezettségét. Számos új egyetemet alapítottak a 15. században, például Németországban 14-et. Azonban a 16. század a vallási ellentétek százada volt és a tudományos elméletek csak fokozatosan, a következő évszázadban alakultak ki. Több matematikával és fizikával foglalkozó tudós vett részt ebben a folyamatban: Mikolaj Kopernik, Johann Kepler, Francis Bacon, René Descartes, Galileo Galilei és Isaac Newton. Isaac Newton 1687-ben megjelent művében mutatta be a 17. század tudományos eredményeit. Ez a műve foglalta össze a 18. század természettudományi és társadalmi gondolkodásának alapelveit. Ez volt a 18. század tudományos oktatásának forrása, melyet a korszak magyar középiskolaiban, valamint az 1635-ben alapított jezsuita nagyszombati egyetemen is tanítottak.

Felvetődik az a kérdés: mit jelentett a közösség-szolidaritás a kialakuló modern társadalomban, melynek kezdeteit az előző oldalakon ismerttettem? Az egyik közösségi intézmény az egyház. Azonban ennek egysége megszűnt, számos felekezet jött létre a latin egyház területein. Az egyházközösség továbbra is egy potenciális közösséget jelentett, például a hagyományos katolikus társadalmakban vagy az észak-amerikai puritán közösségekben. A 18. században még nem jött létre az általános vallási tolerancia, tehát nem minden vallásfelekezet működhetett szabadon. Az említett társadalmi, világnézeti átalakulás következtében az egyház elvesztette híveinek felsőbb rétegeit. A város továbbra is fennállt, azonban a nemzeti monarchiák központosító, államszervezeti, bürokratikus rend-

szerében, valamint az államilag irányított gazdaságpolitika keretében nem érvényesíthették előző önkormányzati jogait. A jelentős városok számottevő fejlődésnek indultak, lakosságuk százezres száma már nem tette lehetővé a közösség szerepének vállalását. A céhek szintén léteztek, azonban az ipari fejlesztés során létrejött kapitalista rendszerben elvesztették jogosultságukat. Maradt tehát az iskola, az egyházközség és az egyetem mint közösség. Politikai és társadalmi szempontból a nemzeti monarchia, a nemzetállam vállalta fel elméletileg az állampolgárok identitását, azonban a gyakorlatban nem tudta teljesíteni az eredeti közösség-gondolat ápolásának és terjesztésének feladatát.

Társadalomtudományi koncepciók

Annak érdekében, hogy ezeket a felmerült kérdéseket a 20. század társadalomtudománya szempontjából értékeljük, ismertetni szeretném korszakunk egyik eminens, elismert társadalomtudósának gondolatait a modern társadalomról. Ralph Dahrendorf Németországban született, tudományos munkáját a hitleri diktatúra összeomlása után több nyugat-európai országban végezte. Édesapja 1933-ban a német országgyűlés szocialista párti képviselője volt. Megtagadta Hitler kormányzati kinevezését, ezért letartóztatták, de túlélte a Hitler-korszakot. Ralph Dahrendorf a második világháború után végezte egyetemi tanulmányait. Kutatásaiban a modern társadalommal, különösen a modern korszak társadalmi konfliktusaival foglalkozott. Dahrendorf felfogása, gondolatmenete hitelesen képviseli a 20. században elfogadott és elismert társadalomelméletet.

Egyik közismert tanulmányának címe: *A modern társadalmi konfliktus*.⁸ Könyvét így jellemezte: „Kísérlet a modern társadalmakban működő erők megértésére és a jövő remények megfogalmazására.” Elsősorban az európai forradalmakkal, a modern társadalom kialakulásával, alapvető meghatározásával, a 20. századi diktatúrák keletkezésével foglalkozik.

Első, „A modern világ forradalmi” című fejezetében, több megfontolt véleményt mond a forradalmakról: „A forradalmak a történelem lehangoló pillanatai. A rövid életű reménysugár alámerül a nyomorúságba és kiábrándultságba.”⁹ Elsősorban a francia és orosz forradalmakra gondol. A francia forradalom értékelésében azt fejt ki, hogy a valódi

⁸ Ralph Dahrendorf: *A modern társadalmi konfliktus*. Gondolat Kiadó, 1994, Budapest

⁹ Uo. 23.

átalakulás nem egy forradalom hatásával jön létre, hanem egy folyamat eredménye. Az angol ipari forradalom és technológia volt a folyamat, azonban ennek feltétele az volt, hogy a polgári jogok érvényesüljenek az angol társadalomban. Társadalmi elismerésre és politikai szerepre volt szükség a vállalkozók részéről. Ez Angliában megtörtént a 18. század folyamán. A francia forradalomról viszont ezt mondja: „A francia politikai forradalom semmilyen értelemben nem szabadított fel nagy gazdasági erőket. Ellenkezőleg: gátolta Franciaország modern gazdasági fejlődésének folyamatát.”¹⁰

A hagyományos európai társadalmi rendszer felbomlásának folyamatát és következményeit így jellemzi, idézve 19. századi szerzők gondolatait: „Amikor az arisztokraták által támogatott királyi hatalom kormányozta Európa nemzeteit, a társadalom, minden nyomorúsága ellenére, a boldogság több fajtáját élvezte, amelyeket ma nehéz megérteni vagy értékelni. [...] De miközben megszabadultunk ősünk szociális helyzetétől, és hátunk mögé hajítottuk intézményeiket, eszméit és erkölceit, mivel helyettesítettük? Minden rögzített, mélyhűtött viszony, az összes ősi és tiszteletre méltó előítélettel elsepertetett, minden új megformálású már antik lett, mielőtt megcsontosodott volna. Minden, ami szilárd, elolvad a szélben, minden, ami szent, profánná válik. A vallás emberei a szabadság ellen harcolnak és a szabadság szerelmesei támadják a vallást, mialatt alacsonyrendű szolgai fők dicsőítik a függetlenséget, mialatt hazafiság vagy erkölcsök nélküli emberek tolják fel magukat a civilizáció és felvilágosodás apostolaivá.”¹¹

Miről szól Dahrendorf fejtegetése? Erről a kérdésről: „Mi tömte be a rést, amikor a lovagiasság, lojalitás, kölcsönösség összeomlott az új érdekek súlya alatt?” Válaszát a modern társadalom fogalmával, illetve ennek kialakulásával fejt ki. Arra a kérdésre, hogy valójában mit értünk modern társadalom alatt, nem ad közvetlen választ, azonban felsorolja azokat a társadalmi folyamatokat, melyek a modern társadalom létrejöttét meghatározták.

Az egyik ilyen folyamatot abban látja, hogy a modern társadalom megváltoztatta a jogosultságok korlátait: „A modern társadalmakban az a valószínűség, hogy a jogosultságok nem a kaszt vagy a birtokos változathoz tartoznak. Ehelyett olyan korlátokat látunk, amelyeket nem kell lerombolni ahhoz, hogy áthelyezzük őket. Attól kezdve, hogy a modernitás forradalma megtörtént, a jogosultságok is elvben megkérdőjelezhetőkké válnak.”¹²

¹⁰ Uo. 30.

¹¹ Uo. 49–50.

¹² Uo. 53.

Egy másik alapvető folyamat a civil társadalom kialakulása. Ennek történeti fejlődése hosszú folyamat volt, mely egyrészt társadalmi konfliktusok, forradalmak alapján jött létre, másrészt társadalmi gondolkodók írásaiban fejeződött ki. Elsősorban John Locke, Adam Ferguson és Alexis de Tocqueville fogalmazták meg a civil társadalom alapelveit. Dahrendorf így foglalja össze álláspontját: „A civil társadalmak egytől egyig modernek; nem szükségszerűen kapitalisták, bár ha ki akarják érdemelni a nevet, lehetőséget kell nyújtaniuk a kezdeményezésre és a gyarapodásra; demokratikusak abban az értelemben, hogy mindenki számára biztosítják az alapvető jogokat. Mindenekfelett nem létezhet szabadság a civil társadalom feltételei nélkül.”¹³

Amint a társadalom különböző rétegei részvételt nyertek az államhatalomban, elindult az a folyamat, mely a szabadság és jogegyenlőség alapelveihez vezetett. Ez volt a civil társadalom harmadik jellemzője: „A polgári jog a modern világ kulcsa. Magában foglalja a törvény uralmának alapelemeit, a törvény előtti egyenlőséget és a helyes eljárást. A hierarchia vége a polgári jogok kezdetét jelenti. Senki sem áll a törvény felett, az mindenkire érvényes. A törvény kordába szorítja a hatalmat és birtokosait, ugyanakkor az időleges vagy állandó kisebbségi pozícióban lévők számára a sértetlenség menedékét nyújtja.”¹⁴

Dahrendorf felfogása lényegében egyeztethető a modern európai társadalom folyamataival. A kérdés a következő: hogyan értékeli vagy ismerteti a szerző a közösség szerepét ebben a folyamatban? Sajnos azt kell válaszolnom, hogy ezzel a kérdéssel egyáltalán nem foglalkozik. Egyedül a nemzetállamot említi, amelynek szerepét a modern társadalomban kialakult jogrendszer és társadalmi átalakulás biztosításában látja. Elismeri a nemzetiségi ellentétek létezését, azonban nem foglalkozik a nacionalizmussal, mint az államok közötti konfliktusoknak meghatározó tényezőjével. A társadalmi szervezetek között említi a szakszervezeteket és munkaadók szervezetét, azonban nem tér ki olyan érdekvédelmi, közösségi szervezetekre, melyek jelentős szerepet játszanak a modern demokratikus társadalmakban. Még demokratikus társadalmakban is vannak példák arra, hogy az egyéni jogok, a szabad sajtó jogai, a közoktatás jogosultságai sérülnek. Ezekben az esetekben szükség van érdekvédelmi egyesületek működésére.

A szerző részletesen foglalkozik Max Weber német szociológus és közgazdász elméleteivel a bürokrácia szerepével kapcsolatban. Weber részletesen vizsgálta a bürokrácia társadalmi-politikai szerepét. Szerin-

¹³ Uo. 57.

¹⁴ Uo. 76-77.

te a bürokrácia akadályozza, sőt ellenzi a demokrácia működését, megbéníthatja, befolyásolhatja a parlament önálló tevékenységét. Weber a következő kérdést tette fel: miként kombinálható a demokrácia és a megújulás a bürokrácia növekvő fenyegetésével szemben? Erre a kérdésre, mely a demokratikus rendszer alapvető problémája, így válaszol Dahrendorf: „A szabadság alkotmányának kell megválaszolnia ezt a problémát.”¹⁵ Ez a válasz természetesen helytelen és elégtelen, azonban igazolja azt a megállapításomat, hogy a szerző nem ismerte fel a közösségek, egyesületek szerepét a demokrácia működésében.

A közösség válsága az irodalomban

Az irodalomban elsősorban az első világháborút követően találkozunk a közösség válságának kérdésével. A háború által kiváltott pusztítás, rombolás, ellenségeskedés az irodalom és az írók szempontjából az európai kultúra pusztítását, összeomlását, értékvesztését jelentette. Ez a szemlélet a különböző európai írók munkáiban fejeződött ki, beleértve nyugat-európai és magyar írókat egyaránt. Legradikálisabb módon T. S. Eliot, angol költő és drámaíró fejezte ki ezt a hangulatot *The Waste Land* (Átokföldje) versében, amely 1922-ben jelent meg. A vers kezdő sorait idézem¹⁶:

A halottak temetése
 Április a kegyetlen, kihajtja
 Az orgonát a holt földből, beoltja
 Az emléket a vágyba, felkavarja
 Esőjével a tompa gyökeret,
 Tél melengetett minket, eltakarva
 Felejtő hóval a földet, kitartva
 Egy kis életet elszáradt gumókkal
 Nyár tört ránk, átkelt a Starnbergersee-n
 Záporzuhogással.
 Nem mondhatod, nem sejtet, mást sem ismersz
 Csak egy csomó tört képet, ahol a tikkatt nap
 S a holt fa menhelyet nem ad, tücsök sem enyhülést,
 S a száraz kő se csörgedező vizet. Csupán
 E vörös szikla alatt van árnyék,

¹⁵ Uo. 108.

¹⁶ T. S. Eliot: *Válogatott versek/Gyilkosság a székesegyházban*. Európa Kiadó, 1966, Budapest, 59–60.

E vörös szikla alá jöjj, itt az árnyék,
 És mutatok neked valamit, ami egészen más,
 Mint árnyad, amely reggel lép mögötted,
 Vagy árnyad, amely este kél előtted:
 Egy marék porban az iszonyatot megmutatom neked.
 (Vas István fordítása)

Babits Mihály 1924-ben megjelent *Régen elzengtek Sappho napjai* című versében¹⁷ ezt olvassuk:

Kinek szólsz, lélek? Mondják, milliók
 Nyögését nyögd ma, testvérek vagyunk
 S mit ér a szó, amely csupán tiéd?
 De istenem, hát testvér az, aki
 nem hallja meg testvére panaszát
 ha nem övé is. Önző világ: csak
 közös ínség, közös láz, közös zavar
 dadog – a többi csend és magány
 A líra meghal, és a szerelem,
 mint a galambok csókja, hangtalan.

Hermann Hesse a világháború kitörése idején nyilvánosan elítélte a háborút és a háború folyamán több írásban ismételte álláspontját. Ez a fellépése rendkívüli kritikát, felháborodást váltott ki a német sajtóban, mely a háború végéig, sőt utána is folytatódott. Mindez azonban nem változtatta álláspontját. 1914 októberében jelent meg *Friede* című verse.¹⁸

Hesse legismertebb alkotása a *Demian* című regénye, mely a háború alatt íródott és 1919-ben jelent meg.¹⁹ Ebben nem csak a háborút ítéli el, hanem saját ifjúságának lélektani fejlődését mutatja be, amint a regény alcíme is jelzi: „Emil Sinclair ifjúságának története.” A regény C. G. Jung, svájci pszichológus hatása alatt készült. Három különböző témakört érint: a szerző önmagának felismerését, a *Selbst-werdung* folyamatát, az egyén és baráti kapcsolat szerepét, valamint a közösség válságát. Miután a regény ismerteti az ifjú lázadását a szülői értékek ellen és elveti az örökölt vallás tanítását, a következő önvallomást teszi: „felnőtt lettem, mégis teljesen gyámoltalan és céltalan maradtam. Csak egy volt biztos: a belső hang, az álomkép. Éreztem: feladatom, hogy vakon kövesssem. Tehernek éreztem, és naponta fellázadtam ellene. Gyakran arra

¹⁷ In *Hét évszázad magyar versei*. III. 1954, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 627.

¹⁸ Hugo Ball: Hermann Hesse. *Sein Leben und sein Werk*. Suhrkamp, 1963, Berlin–Frankfurt, 133.

¹⁹ Hermann Hesse: *Demian. Emil Sinclair ifjúságának története*. Tericum, 1994, Budapest

gondoltam, talán őrült vagyok, talán nem vagyok olyan, mint a többi ember. Hiszen én csak azt akartam megélni, amit belső törvényem követelt. Miért volt ez olyan nehéz?”²⁰

Ez az a kérdés, amelyre az író keresi a választ, a megoldást. A történet következő lépése egy olyan baráti találkozás és kapcsolat, amely elindítja a *Selbst-werdung*ot, önmaga felismerését. Barátja, tanácsadója, segítőtársa ezt így indítja el: „Azt, amit látunk ugyanaz, mint ami bennünk van. Nincs más valóság, csak az, amit önmagunkban hordozunk. Azért él az emberek zöme olyan valószerűtlenül, mert a külső képeket tartják valóságosnak, és a belső világukat egyáltalán nem engedik szóhoz jutni. Akár boldogok is lehetnek így.”²¹

Amint elindul az önmaga felismerésnek folyamata, a baráti kapcsolat, amely ezt elindította, megszakad: „Lassan kialakult bennem egy érzés, amely nem engedte, hogy fenntartás nélkül a vezetőmnek fogadjam el a barátomat. Ifjúkorom legfontosabb hónapjainak élményét az ő barátsága, tanácsai, vigasza, közelsége jelentette. Rajta keresztül Isten szólt hozzám. Szavaival álmaim tisztán, érthetően tértek vissza hozzám. Bátorságot adott ahhoz, hogy önmagamá váljak. Most azonban lassan nőtt bennem az ellenállás vele szemben.”²²

Ezek a lépések határozzák meg a közösség válságát meghatározó felfogást, melyet Demian, osztálytársa, valójában a szerző, így fejez ki: „A közösség szép dolog. De ami körülöttünk mindenütt burjánzik, az nem. Az igazi közösség még nem létezik, de majd létrejön, mégpedig azáltal, hogy az emberek kölcsönösen odafigyelnek egymásra, s ez a közösség alakítja a világot. Amit most közösségnek neveznek, az csak horda. Az emberek egymáshoz menekülnek, mert félnek egymástól... S hogy miért félnek? Az ember csak akkor fél, ha nincs harmóniában önmagával. Az emberek most azért félnek, mert sohasem tettek hitet önmaguk mellett. Mindannyian érzik, hogy életük törvényei már nem érvényesek, elavult törvénytáblák szerint élnek, hogy sem vallásaik, sem erkölceik nem arra irányítják őket, amerre haladniuk kellene.”²³

A világháborút pedig így értelmezi a szerző: „Mert a világ ugyan ragaszkodott a háborúhoz és a hősiességhez, a becsülethez és más régi ideálokhoz, bár egyre távolibbak és hihetetlenebbek voltak a látszólagos emberség hangjai, mindez akkor is csak a felszín maradt, éppúgy, ahogyan a háború külső, politikai céljai is csak a felszínt jelentették. A mélyben készült valami. Valamiféle új emberiség... Az őserzések, még

²⁰ Uo. 109–110.

²¹ Uo. 130.

²² Uo. 142–143.

²³ Uo. 157.

a legvadabbak is, nem az ellenségnek szóltak. Vérengzésük csak a lélek kisugárzása volt, a meghasadt léleké, amely őrvölgényben és ölni, pusztítani és pusztulni akart, hogy újra megszülethessen.”²⁴

Új irányzatok

Több társadalomtudós egy alternatív koncepciót javasolt a közösség társadalmi-gazdasági szerepének meghatározására. Az egyik legismertebb Amitai Etzioni, izraeli-amerikai szociológus. Németországban született 1929-ben. Ötéves korában szüleivel együtt, kalandos körülmények között elhagyta szülőföldjét, menekülve a hitleri diktatúra várható üldözése elől. Palesztinában élt és tanult, a jeruzsálemi Hebrew University-n kezdte egyetemi tanulmányait. Utána a Kaliforniai Egyetemen fejezte be doktori diplomáját szociológiában, Seymour Martin Lipset, amerikai szociológus irányításával. Kutatásai és tanulmányai azzal a kérdéssel foglalkoznak, hogyan egyeztethető össze a modern jogrendszer a közösség szerepével, illetve milyen szerepe van a közösségeknek a modern politikai-gazdasági folyamatokban. Felfogását az úgynevezett *Communitarian Network* keretében fejtette ki, mely mint szociológiai irányzat erkölcsi, társadalmi, politikai tényezők figyelembevételével alakítja ki javaslatait. Egyik meghatározó műve: *The Moral Dimension. Toward a New Economics*.²⁵ Ebben egy alternatív megközelítést javasol a közösség társadalmi-gazdasági szerepének meghatározására.

A szerző abból a feltevésből indul ki, hogy egy adott társadalom és kultúra keretében alakul ki a közösség szerepe. Ez a szerep szervesen kapcsolódik a társadalmi, gazdasági, jogi rendszerekhez. Ennek a felfogásnak értelmében három különböző társadalmi rendszert, ahogy ő nevezi, *paradigma*-típust különböztet meg.

Az *első paradigma*t így nevezi: konzervatív, felülről irányított, rendszerteremtő, hierarchikus, amely megfelel a középkorban kialakult társadalmi rendszernek. Ennek alapvető elvei: az egyház és monarchia által irányított társadalmi és filozófiai értékrend, társadalmi és gazdasági intézmények.

A *második paradigma* az a társadalmi, gazdasági jogrendszer, amely a 18. század folyamán jött létre. Ennek alapelvei: egyéni jogokat biztosító jogrendszer, utilitarizmus, racionalitás, egyéni és piaci érdekek alapján működő gazdasági rendszer. Hiányzik a közösség szerepe.

²⁴ Uo. 189.

²⁵ Amitai Etzioni: *The Moral Dimension. Toward a New Economics*. The Free Press, 1988, New York

A *harmadik paradigma* az, amit Etzioni javasol. Ezt úgy nevezi, hogy *responsive community*, magyar fordításban *visszajelző közösség*. Ez a rendszer a következő alapelvek szerint működne: elismeri az egyéni jogok biztosítását, azonban közösségek keretében és érdekei szerint határozza meg a társadalmi, politikai, gazdasági alapelveket.

Ezt a paradigmát így ismerteti: „Szabadon gondolkodó személyek közösségek keretében fejtik ki tevékenységüket, mivel ilyen közösségek szolgáltatók azt a szükséges társadalmi és pszichikai támaszt, amely az önálló döntéshozást lehetővé teszi. A modern társadalmakban működő erők, médiák és szónokok hatását ilyen önálló közösségek tudják ellensúlyozni. Ezen kívül, az egyéni személyek nem szabadúszó atomok a társadalmi és gazdasági rendszerben, ellenkezőleg minden állampolgár közösségek keretében fejt ki gondolatait és tevékenységét.”²⁶

Etzioni életére és tudományos gondolkodására hatással volt menekülése a hitleri diktatúrából és ennek a diktatúrának győzelme, erőszkös politikai rendszere Németországban. A közösség szerepének felvételét részben ez a tényező határozta meg. Ezt a felfogását a következő érvelésében fejezte ki: „Pszichológiai és szociológiai elemzések azt fejtik ki, hogy olyan személyek, akik elszigetelten élnek, nem tudnak szabadon cselekedni, ugyanakkor azok, akik stabil kapcsolatokkal rendelkeznek és közösségekhez tartoznak, szabad döntéseket hoznak és önállóan gondolkodnak. Az egyéni személyek elszigeteltsége, közösségek hatalmi eszközökkel való átfarmálása olyan állapotokat eredményezett, melyek kedveztek a totalitárius mozgalmak és kormányzatok felemelkedésének. A diktatúrák elleni legjobb védekezés a pluralista társadalom, közösségek és önkéntes egyesületek.”²⁷

Etzioni a következő folyamatot javasolja a harmadik paradigma, a *responsive community* létrehozására: a fő feladat a második és a harmadik paradigma egyesítése. Először meg kell állapítani a két paradigma közötti különbségeket. Másodszor ezeket a különbségeket elemezni kell a társadalmi pszichológia, etika, ismeretelmélet, történettudomány és metodológia szempontjai szerint. Harmadszor következik a két paradigma egyesítése.²⁸

Dahrendorf és Etzioni kutatásai és javaslatai tisztázzák azokat a társadalmi hiányosságokat, melyek a 20. században a diktatúrák felemelkedéséhez vezettek. Dahrendorf tanulmányai még a 19. századi társadalomtudományi trendeket erősítették meg és nem vizsgálták azoknak

²⁶ Uo. XI–XII.

²⁷ Uo. 10.

²⁸ Uo. XI–5.

társadalmi és politikai korlátait. Etzioni azonban, részben személyes tapasztalatai alapján, felismerte a társadalomtudományok hiányosságait és a közösségi intézmények hangsúlyozásával lefektette egy megújított, reális és konstruktív társadalomtudományi szemlélet alapelveit.

Befejező következtetések

Az ismertetett folyamatok arra irányítják figyelmünket, hogy a modern társadalomban kialakult hiányosságok határozták meg a 19–21. században tapasztalt konfliktusok, háborúk, forradalmak, diktatúrák megjelenését és az emberi életek, jogok tömeges megsértését. A következő társadalmi és intézményes rendszerek keretében azonosíthatjuk ezeket a hiányosságokat: a keresztény egyházak, a modern nemzeti állam, a modern társadalmi szemlélet, a modern politikai vezetőség és a modern társadalmi-filozófiai tudományok területein. Nem tartom feladatomnak ezeknek a hiányosságoknak felsorolását és elemzését. Alapvető célom az volt, hogy ismertessem a szolidaritás–közösség-eszmék történeti hátterét és azokat a történeti folyamatokat, melyek a modern társadalom hiányosságait előidézték.

(Az írás a hévízi Csokonai Vitéz Mihály Irodalmi és Művészeti Társaság 2019-es konferenciáján elhangzott előadás végleges, szerkesztett szövege. Köszönöm Tar Ferenc elnök úr hozzájárulását a módosított szöveg közléséhez.)

A 70-KEDŐ BÁBSZÍNHÁZ

Nem könnyű hetvenévesnek lenni, s talán még nehezebb szépen megünnepelni. A Budapest Bábszínháznak¹ azonban ez méltó módon sikerült.²

Egyedülálló kiállítás zárta kapuit október közepén a Magyar Nemzeti Galériában. Az *Egymásra hangolva* című – öndefiníciója szerint pop-up – bábkiállítás a nagy múltú Bábszínház elmúlt hét évtizedének képzőművészeti arculatát leginkább meghatározó bábfigurái közül válogatott.

A két intézmény partnerkapcsolata nem számít újdonságnak, hiszen 2017-ben már egymásra talált a Galéria és a Bábszínház – kiegészülve a Pagony Kiadóval mint irodalmi partnerrel –, s útjára indították Mini Textúra című, 7-12 éveseknek szóló programsorozatukat.

A Mini Textúrában az irodalom és a bábszínházi formanyelv segíti a gyerekeket közelebb jutni a művészethez. Kortárs meseírók erre az alkalomra rövid történeteket írnak egy-egy, a múzeumban kiállított festmény alapján, amelyeket a bábművészek kis etűdökké formálnak. Tulajdonképpen megelevenednek a festmények, feltáruznak a bennük rejlő történetek. A jelenetek megtekintése után pedig irány a kiállítóterem labirintusa, ahol egy eredményes expedíció keretében kell felfedezniük a műveket, és válaszolniuk a kis foglalkoztató füzet kérdéseire. Ezek mellé társulnak még minitárlatok, ahol a hosszú évek óta raktárában pihenő bábok újra megmutathatják patinás szépségüket. A szórakoztatva nevelés távlati célja nem kevesebb, mint hogy a gyermekközösséggel megszerettség a képzőművészeti alkotásokat, kulcsot adva azok értelmezéséhez, ezáltal megkedveltetve velük a múzeumlátogatást.

A nagy sikerű 2017-es és 2018-as után a március elejére tervezett lett volna a harmadik alkalom, hogy a Mini Textúra újabb történeteiből származó szökkenő előadások után a látogatók elveszzenek a Galéria hatalmas épületében, önfeledten kutatva Munkácsy Mihály *Az agár*, Paizs Goebel

¹ Írásom a Budapest Bábszínházról szól, ezért néhány kivételtől eltekintve röviden csak Bábszínházként említem, nagy kezdőbetűvel. A pontos érthetőség kedvéért azonban meg kell jegyezmem, hogy 1949-ben Állami Bábszínházként alapították, 1992-ben változtatta meg nevét Budapest Bábszínházra. Ezt a névrövidítési módszert alkalmaztam a Magyar Nemzeti Galéria esetében is.

² Az *Egymásra hangolva* című kiállítás előtt két héttel nyílt meg *Tiltottak menedéke – Művészek az Állami Bábszínház műhelyében* címmel egy kamaratárlat a Magyar Képzőművészeti Egyetem Barcsay termében, szintén a Magyar Nemzeti Galériával közösen. Az *Art Limes Báb- és képzőművészeti folyóirat* „Bábtár XXXII. – Budapest Bábszínház 70 (1949–2019)” címmel tematikus számot jelentetett meg 2019-ben. A *Tradíció és innováció / 70 év báb* című konferenciasorozat 2019 októberében zajlott.

Schneider kisasszony és Schultz úr alakja a Christopher Isherwood: Isten veled, Berlin című műve alapján készült felnőtt-bábelőadásban (Kabare, 2015, tervező: Hoffer Károly. Fotó: Éder Vera)

Jenő Aranykor (*Önarckép galambokkal*), Roskó Gábor *Nézzük, mi újság a világban*, Gulácsy Lajos *Rózsálovag* vagy Aba-Novák Miklós *Körhinta* című képe után. A hónap közepére kialakult egészségügyi helyzet azonban ezt nem tette lehetővé.

A Mini Textúra 2020 kísérőjeként eredetileg csak egy hónaposra tervezett program végül hét és fél hónapos önálló kiállítássá nőtte ki magát. A tárlat kurátora, Palya Gábor a Bábszínház 21 ezres gyűjteményéből szemelgette ki a mintegy 50 darabos anyagot, melyet a Galéria kiállításszervezőivel és különféle gyűjteményeinek kezelőivel történt többszöri egyeztetés után helyeztek el a múzeum szinte valamennyi kiállítási terében. A bábok az állandó gyűjteményekben úgy kerültek installálásra, hogy a festmények (vagy épp szobrok) és a bábok közt létrejöjjön egyfajta párbeszéd, s így akár hangulati, akár történeti szempontból reflektálhassanak egymásra.

Az eredményesebb tájékozódás érdekében a múzeum leporelló formátumú kiadvánnyal könnyítette meg az alapos tárlatlátogatói munkát. Ezen – mint egy titkos kincskereső térképen – megjelölték a bábok fellelhetőségét a földszinttől a harmadik emeletig. Hiszen így-úgy könnyedén

át lehetett volna futni a 22 helyszínen elhelyezett majd' félszáz bábót, de az alaposság minden arra szánt percet megért! A bábok a színpadon nem mindig képesek megmutatkozni teljes szépségükben, és különös mozgatótechnikai titkaikat sem ismerhetjük ki egykönnyen. A képzőművészet egy olyan szelete tárult most fel testközelből, amely ritkán engedi ennyire láttatni magát.

Már a pénztárt elhagyva, a széles lépcső felé fordulva megpillantottam az első bábokat, Schultz urat és Schneider kisasszonyt a *Kabaré* című előadásból. Igen-igen, ez annak a mindenki által jól ismert, 1972-ben filmmusicalként is bemutatott darabnak a bábszínpadi adaptációja! A bábok látványára rögtön felmerül a kérdés: Kinek szól a bábszínház? Mert azért azt mégsem gondolhatja senki sem, hogy kisgyerekeknek akarnak egy ilyen, frivolitástól sem mentes, kegyetlen történetet bábokkal életre kelteni a harmincas évek weimari köztársaságáról, Hitler hatalomra jutásának előestéjéről! S amikor ez a felismerés rövid idő alatt szétárad bennünk, elsodorva az addigi berögzülést, hogy a bábjáték csupán a gyermekeknek szól, akkor kezdetét veheti a sokórás tárlatbejárás, melynek végén azon kapjuk magunkat, hogy félhangosan ismételtetjük a Budapest Bábszínház évek óta tudatosan használt mottóját, miszerint „*a báb nem korosztály, hanem műfaj!*”

Az első szinten, a 19. századi művészet termeiben az újrarendezés során kisebb tematikus egységek alapján csoportosították a műalkotásokat. A biedermeier gyűjtemény így kialakított *Polgárok és művészek* szekciójában állították ki a Budapest Bábszínház mind a mai napig műsoron tartott előadásának, Mozart *Varázsfuvolájának* vezetőpálcás síkmarionett figuráit. Pamina, Tamino, Papagena, Papageno, az Éj Királynő, a madarak (és természetesen az operaszínházat megjelenítő díszlet is) a 19. század közepétől Európa-szerte oly divatos papírszínházak stílusában készült. Hangulatukban illeszkednek a biedermeier szalonok világát idéző festményekhez. Megálmodójuk Koós Iván, aki az intézmény egyik vezető bábtervezője volt 40 éven keresztül, az 1960-as évektől haláláig. Mint a bábos világ megannyi kiváló alakja, ő is festőnek készült. A Képzőművészeti Főiskolán a mesterség fortélyait Szőnyi Istvántól és Kmetty Jánostól tanulta. Szellemi fejlődését nagybátyja, Hamvas Béla segítette kamaszkorától hosszas Hűvösvölgyi sétáik során. A bábjáték iránti érdeklődését Rév István Árpád, Magyarország első hivatásos, állandó művészi bábszínházának, a Nemzeti Bábszínhátnak a vezetője ébresztette fel. Néhány év elteltével Vízvári Lászlóval és Balogh Beatrixszal alapítója lett az Auróra Marionettegyüttesnek, s onnan már egyenes út vezetett a Bábszínházba, ahol aktív részese lett mindannak, ami az

Állami Bábszínházban és jogutódjában, a Budapest Bábszínházban 1960 és 1999 között történt.

Az 1800-as évek első felében megélénkült a magyar őshazakutatás, sok egyéb mellett az egzotikus keleti országok iránt megnövekedett érdeklődés is erre utalt. A *Kelet vonzásában* mottójú teremrészhez kiválóan illeszkedett Bródy Vera két alsómozgatású botos bábja – Aladdin és Budur hercegnő –, amelyeket az 1960-as *Aladdin és a csodalámpa* című előadáshoz készített. Azt vallotta, hogy a tervezésre hatással vannak a társzművészetek is, ezért mielőtt nekilátott a figurák megtervezésének, Koós Ivánnal végigjárta a Kelet-Ázsiai Múzeumot. „A báb egyébként is nehezen jön világra – mondta egy interjú során – háromszor születik meg. Először papíron a tervezői asztalon, aztán a műhelyben, ahol kitálják, mi tartsa össze a részeket és miképp legyen mozgatható, végül a színészek kezében, akik szó szerint életre keltik. Persze, a színpadi életre keltéshez a tervező fortélyára is szüksége van, hiszen például a figura »tekintete« a szem tizedmilliméterre eltalált helyén múlik.” Bródy Vera 1951-től 1968-ig, Párizsba költözéséig volt a Bábszínház státuszban lévő bábtervezője. A korszak emblematisztikus bábkaraktereit szinte kivétel nélkül ő tervezte. Miután elhagyta az országot, ritkábban ugyan, de kapott felkéréseket a Bábszínházról.

Az *Erkölc és érzelem* szekcióban, Borsos József *Lányok bál után* című festménye közvetlen közelében három karakteres ifjú hölgyet mintázó báb került kiállításra, az 1957-es *Hamupipőke* előadás szereplői. Tervezőjük szintén Bródy Vera, aki a biedermeier bálók ruhájába öltöztette Hamupipőkéét és két mostohanővérét – Kényeskét és Mérgeskét. S hogy még teljesebb legyen a harmónia, a bábokat hasonlóan kacér testtartásba állították, mint amilyen a képen látható bálozóké. A Bródy-bábok sajátos technikával készített, úgynevezett gapitos bábok. Ez azt jelenti, hogy a papírmásé bábfejbe épített szerkezet, az úgynevezett gapit segítségével nemcsak oldalra, hanem előre és hátra is billenthető a fej, így még kifinomultabb mozgást tud kölcsönözni a karakternek a bábjátékos.

A következő szekció a *Nemzet és művészet* tárgykörben szerveződött. Itt kapott helyet a *Csodatűkör* két szerelmese, Katalin és Magyar János, a pásztorlegény (helyesen Magyar István, hiszen a színlapon így szerepel). A felnőtteknek szóló mesejátékot Babay József írta, zenéjét Buday Dénes szerezte. 1937-ben mutatták be a Nemzeti Színházban, de bábszínpadra csak húsz évvel később alkalmazták. A darabhoz 60 bábót tervezett Szűr-Szabó József, akire jobbára csak a *Ludas Matyi* szatirikus hetilap karikatúristájaként emlékszünk. Ritkán gondolunk rá úgy, mint kétszeres Munkácsy-díjas festőre, egykori Vaszary-tanítványra. (Érdekes tény, hogy a *Csodatűkör* kivételével az összes többi tervezése bábkarabárhoz készült!)

A következő szekcióban, amely a *Szöveg és kép* elnevezést kapta, irodalmi témájú műalkotások között, Fadrusz János *Toldi a farkasokkal* című bronz plasztikájának szomszédságában bukkant fel Toldi Miklós botos báb alakja. Az 1985-ös már a második *Toldi* feldolgozás, hiszen 1963-ban már bemutatta a Bábszínház. Akkor hallhatta a közönség először Arany János elbeszélő költeményét Jékely Zoltán átdolgozásában. Az újabb színpadra állításkor is ezt a változatot használták. S ami még közös mindkét előadásban, a tervező személye, Bródy Vera.

Az 1954-es *Kinizsi Pál* előadás Tatay Sándor ifjúsági regényéből született. Mátyás király és Magyar Balázs bábfiguráit Bod László tervezte a Bábszínház első magyar történelmi tárgyú darabjához. Tematikai újdonságnak számított abban az időben a magyar mesék és mondák hőseinek bábszínpadra állítása a szovjet típusú propagandadarabok után. Bod a képzőművészettel és a bábjátzással is korán megismerkedett. Tanulmányait a Képzőművészeti Főiskolán végezte festő szakon, ahol többek között mestere volt Szőnyi István. 1944-ben tanulmányi ösztöndíjasként látogatta Rév István Árpád bábszínházát, a Nemzeti Bábszínháti Játékot. A háború után, a népi kollégiumok szerveződésének idején az egyik vidéki intézmény igazgatója lett. Ez idő alatt diákjai számára bábszínházat hozott létre. Munkája elismeréseképpen 1948-ban meghívták a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba előadónak, ahol bábtafolyamok szervezését és a művészeti szabadiskolák ügyeit intézte. 1949-ben megbízatást kapott az Állami Bábszínház megszervezésére, aminek ő lett az első igazgatója. Miután 1954-ben a szerződését nem újították meg, visszatért a festészethez.

A *történelem rekonstruálása* elnevezésű teremben áll Fadrusz János alkotása, Mátyás király lovasszobra, mely azt az erőteljes, büszke hadvezért mutatja, akinek seregébe, a fekete seregbe annyira vágott Kinizsi Pál.

Az *1800 utáni nemzetközi gyűjteményben* lelt ideiglenes otthonra Balla Margit két bábja, amelyeket az 1999-es *Ember tragédiájához* tervezett. Mint-ha Böcklin szimbolista képéről, *A tavaszi estről* lépett volna le a faun és egy nimfa, akik háromszáz társukkal együtt az egyik legnagyobb méretű bábszínházi előadás szereplőiként tűnnek fel a korokon átívelő történetben. Balla Margit nagy feladatot vállalt magára, amikor elfogadta a Bábszínház felkérését, hiszen a teljes vizuális megvalósítás az ő vállán nyugodott, a különféle mozgatási technikájú bábokon át a díszlet megtervezéséig. A grafikusként, majd később festőként is nevet szerzett művész kiváló munkáját mi sem bizonyítja ékebben, mint az, hogy a darabot 21 év elteltével a mai napig műsoron tartja a Bábszínház.

S legyen szó akár alulról mozgatott pálcás bábról, akár felülről mozgatott marionettől vagy hátsómozgatású bunraku jellegű bábról, alatta-

*Ménrót és Ené Arany János műve alapján, A csodaszarvas népe című előadásban
(1985, tervező: Bródy Vera. Fotó: Éder Vera)*

fölötte-mögötte mindig ott van valaki, aki Ádám és Éva cselekedeteit irányítja. A Mozgató.

Az 1973/74-es évad egyik nagy eseményének ígérkezett a Népi komédiák bemutatója. Ez két darabot foglalt magába, Illyés Gyula *Tűvé-*

tevők és Franz von Pocci – Tersánszky Józsi Jenő *A varázshegedű* című művét. A két egyfelvonásosnál más-más tervezővel dolgozott a darabok rendezője. Ambrus Imre *A varázshegedű*höz letisztultabb – mondhatnám úgy is, gyermekbarátabb – díszletet és bábokat tervezett, mint amilyen a kiállításon szerepelt Szeleburdi Gáspár és felesége, Örzse. Ezek a figurák sokkal inkább illeszkedtek a Bábszínház addig megszokott vizualitásához. A gyergyói születésű Ambrus, aki festészeti tanulmányait Marosvásárhelyen és Kolozsvárott a Képzőművészeti Főiskolán végezte, 1961 és 1975 között a marosvásárhelyi Állami Bábszínház tervezőjeként dolgozott, így nagy gyakorlatra tett szert. 1968 után meghívott vendégtervezőként többször is dolgozott a Bábszínháznak. *A varázshegedű* is egy ilyen felkérés eredményeként született. Csak 1977-ben költözött át családjához Magyarországra. Bródy Vera Párizsba távozása után Ország Lili kapta meg – Koós Iván mellett – a tervezői státuszt, aki 1973-tól korai haláláig töltötte be ezt a munkakört. Ezek után lett a Bábszínház „másik” tervezője Ambrus Imre. 2006-ig dolgozott a Bábszínházban, 2018 óta nincs már közöttünk.

A Változatok a realizmusra – Munkácsytól Mednyánszkyig részben találtam rá Koós Iván 1973-ban készített *János vitéz*ének Iluskájára és Kukorica Jancsijára. De ugyanitt, *A falu és népei* teremben helyezték el – Bihari Sándor két cigány témájú festményének, a *Bíró előtt* és a *Hegedűlő cigány gyerek* társaságában – Szűr-Szabó József Cigányprímását is. Ennél a karakternél igencsak tetten érhető Szűr-Szabó karikaturista énje, nem úgy, mint a *Csodatűkör* szinte realisztikus kidolgozású szereplőinél. Az erős stilizálásban azonban nincs semmi bántó. Inkább egyfajta rezignált ironia jelenik meg abban, ahogy sztereotip módon ábrázolja az éttermek és éjjeli szórakozóhelyek állandó szereplőjét, az éjszakázásba beleöregedett, megfáradt muzsikus cigányt, aki „echte magyaroschban”, arcán halovány mosollyal a századik kérésre is virtuóz módon eljátssza a *Pacsirtát*, s az utolsó hangok lecsengésekor úgy halljuk, a cigányhegedűk még mindig szólnak. Így hát nem meglepő a báb műtárgyleírásán megjelenő különös kifejezés sem: „forgóbotos bravúrbáb”.

Szűr-Szabó bábkabaré korszakának első tervezését, az 1954-ben bemutatott *Szigorúan bizalmas* című kétrészes, vidám, zenés szatíráját még három követte, 1956-ban, ’57-ben és ’58-ban. Természetesen mindegyik a felnőtt közönségnek szólt. Az ötvenes évek végére azonban megcsappant az érdeklődés irántuk, ezért nem készült több előadás, és Szűr-Szabó József sem tervezett többet a Bábszínháznak.

Az első és a második szint közti félemeleti fordulóban kapott helyet Csontváry Kosztka Tivadar néhány nagyméretű képe. Ahogy lépcső-

fokról lépcsőfokra haladtam felfelé, szemembe egyre jobban beleivódott a *Taorminai görög színház romjainak látványa*, kiszorítva periférikus érzékelésemből még annak a legcsekélyebb lehetőségét is, hogy a mellette lévő többi képet észlelhessem. Nem hagyott teret semminek. Szinte pillanatok alatt magába szippantott a napút megannyi színében pompázó „nagy motívum”. Ám egy apró fejmozdulattal mégis kiszabadítottam magam a bénító varázs alól, s oldalra pillantva ott magasodott előttem a *Zarándoklás a cédrusokhoz Libanonban* című kép. Nem győztem betelni vele. Eközben lassan eszembe jutottak Csontváry profetikussá szavai: „Ősi múltunk a világfejlesztő urunk energiájához való kapcsolódást tárja elénk a hatezer éves cédrusfákkal, melyek még ma is azt hirdetik, hogy itt pihent Attila hunjainkkal.”

Hirtelen a kép tövében az 1985-ös, *A csodaszarvas népe* előadás három bábja vont a magára egy percre sem lankadó figyelmemet. Bródy Vera gyönyörű tervezése méltó módon szolgálja a magyarság eredetmondájának újbóli elbeszélését, most épp a bábok nyelvén. Nem használ autentikus leletmotívumokat a ruházat díszítéséhez, megelégszik a stilizálás magasabb rendű eszközével, amely több teret enged saját teremtmő gondolatainknak. A Szarvas, Ménrót és Ené aprólékos kidolgozottsága, jól megválogatott anyaghasználata igazi műalkotássá nemesíti a figurákat. A bábokról a képre, a képről a bábokra néztem. A festményen a fehér ruhás lányok körtánca az axiális fa körül átfolyt az eredetmondából ismert jelenetbe, Dúl és Belár leányainak táncába. Megszentelődött a tér. Nehéz volt tovább indulni, de vártak a felsőbb világok!

A második szinten kapott helyet *Modern idők* néven a 20. századi kiállítás, mely a századfordulótól a II. világháború végéig tartó időszak alkotóit, művészeti törekvéseit mutatja be a látogatóknak. Itt, Gulácsy szimbolista álomszerű képei társaságában, a szecesszió termében kapott helyet az 1963-as *Szentivánéji álom* előadás két tündére, Titánia és Oberon. Légies, könnyed, szinte testetlen bábok, anyaguk muszlin és selyem. A jávai wayang technika egyszerűségét és művészi hatását hívta segítségül a tervező, Bródy Vera, hogy alulról mozgatott pálcás bábjait életre keltse. A csoda, az illúzió és a groteszk ironia világának határmezsgyéjén szabadon száguldva érzékeltetik a földi törvényekre fittyet hányó játékoságot. A korabeli kritikák szerint Ránki György a darabhoz komponált zenéje groteskségében és meseszerűségében együtt lélegzett az előadással.

Miarczky Edit *Lúdas Matyi*hoz készített bábjai az asztali játékok kedvelt „tarkón tartott” figurái közül kerültek ki. A játékos a bábfaj hátsó, tarkó felőli oldalán elhelyezett rövid rudacskát kézben tartva a ka-

rakter intenzív mozgatására képes, így sokkal dinamikusabb hatást tud elérni, mintha fentről zsinóron, vagy merev mozgatópálcán keresztül animálná. Ehhez társul még, hogy a kezek elnagyoltsága okán a mozgató a saját, a báb méretéhez képest óriási kézfejét adja kölcsön mozgatót figurájának. A mézesbábos asszony naturalisztikusnak tetsző, ám mégis groteszk, hársfából aprólékosan megfaragott feje, tarka, virágos ruhája tökéletesen visszaadja a vásári árus karakterét. Nem volt idegenszerű a körülötte lévő virágcsendéletektől, de talán legstílusosabban Fényes Adolf *Csendélet mézeskalács szívvel* című festményével hangolódhatott volna egymásra, de sajnos ez a mű jelenleg nincs kiállítva...

A második szinten mindössze négy helyszín volt. Ezek egyikén láthattam a magyar bábtörténet számomra legkarakteresebb figuráját, aki Bartók operájának, *A csodálatos mandarin*nak színpadra állításával született meg. A Mandarin figurája az egyetlen a darabban, akinek arca van, de az övé is csupán néhány vonal és az azokból kirajzolódó szemek. Az előadás többi arctalan szereplőjének szürkeségét erős kontrasztba állítja a tervező, Koós Iván a napszínű keleti viseletben pompázó Mandarin monumentális, ragyogó alakjával. Szinte egyedül ő az élet hordozója. Még a vele együtt megjelenő Lány is csak az arctalanok világának ad testet, bár a különféle zöld anyagokból varrt ruhája beemeli őt az épp-hogy élők közé. Koós Iván legizgalmasabb tervezésének gondolom! A bábokat körülölelő Tihanyi Lajos-képek is fokozták az expresszív hatást, különösen a *Család* című festmény, amelyen a háromtagú család nőtagjainak hajviselete és egyikük kimonó jellegű ruhája is ráerősített a távol-keleti hangulatra.

A szint utolsó két bábját ismét Szűr-Szabó József jegyezte, ez volt második tervezése. A „Kizárólag felnőtteknek!” címkével játszott előadás, a *Szerelmes istenek*, az ötvenes évek bábkabaréi közül való volt. A szerzők Pygmalion történetét vették alapul, de számos olyan fordulatról gondoskodtak, amelyek teret adtak a bábszínpadi helyzetkomikumnak.

Felérve a harmadik szintre, a kupola alatti térbe, melyet Szervátiusz Tibor *Tüzes trónon* című Dózsa-torzója dominál – valamint El Kazovszkij monumentális (pokol)kutyák díszleteleme –, megrendítő élményben volt részem. Az erős érzés akkor kerített hatalmába, amikor ebben a különös térben szemembe ötlött Árvai György, a Természetes Vészek Kollektíva alapítójának másfél méteres, csecsemőt formázó, igen valószínű bábja, melyet az *Oidipusz-karantén* című darabhoz tervezett. A kupolából lelógatott baba körül Oidipusz halotti maszkjai táncoltak hosszú zsinóron. Az előadás főszereplőjének, a darab bemutatója után néhány évvel elhunyt Melis László zeneszerzőnek az arcáról készültek

A Szolgálólány figurája Illyés Gyula:
Tűvé-tevők című darabjából
(1973, tervező: Schéner Mihály. Fotó: Éder Vera)

a lenyomatok. Mintha egy monumentális mauzóleumba érkeztem volna. A műveket összefűző közös gondolat a halál volt. És ez a gondolat aztán a múzeumlátogatás végéig velem maradt.

Néhány lépés megtétele után már bent jártam a *Lépésváltás* című kiállításban, amely így foglalja össze ars poeticáját: „Az 1945 utáni magyar művészet története egymáshoz kapcsolódó generációk, művészcsoporthoz és egyéni utat kereső alkotók munkásságának a láncolatából áll”. Itt öt alkotás kapott helyet, s az előbbi *ars poetica* ismeretében arra voltam kíváncsi, vajon a bábok hogyan kapcsolódnak majd ehhez a láncolathoz? Hamar megkaptam a választ, amikor Jovánovics György gipszből és textiltől készült életnagyságú szobra, az *Em-*

ber mellett megpillantottam Hoffer Károly 2014-es *Trisztán és Izolda* előadásának emlékeit. No nem a bábokat, hanem azokat a gipsznegatívokat, amelyeket a bábfejek készítésekor használtak. Hihetetlen szellemesnek találtam ezt a megvalósítást, arról nem is beszélve, hogy a megvilágított negatív formák – negatív arcok – izgalmas vizuális élményt hordoztak. Ez tökéletesen elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy visszaidézzem az egykori előadás mives bábjait.

A következő állomáson Boráros Szilárd az *Odüsszeusz*hoz készült három afrikai totembábját vehettem alaposan szemügyre. Ezek a pasztelles színű felső vezetőpálcás marionettek tökéletesen visszaidézték a törzsi faragásokat, de a tervező saját kézjegye is tetten érhetővé vált a bábokon. Szép tisztelgés volt a kurátor részéről, hogy a figurák Jakovits József 1957-es, *Kopjafa az élőkért* című totemisztikus szobra mellett kaptak helyet. Jakovits József vezette ugyanis 1949 és 1955 között a Bábszínház festőműhelyét. Kiváló szobrász, festő és grafikus volt, az Európai Iskola nevű művészcsoporthoz tartozott.

Egy teremmel arrébb újabb trió fogadott. A Bolond, a Kislány és a Kocsmáros. Ők Illyés Gyula paraszt-farce-ának a szereplői voltak. Megal-

kotójuk, Schéner Mihály sokoldalú művész volt, festőként, grafikusként, keramikusként, szobrászként nagy ismertségre tett szert, de vibráló személyisége a színház és bábszínház irányába is orientálódott. A Magyar Képzőművészeti Főiskola festő szakán tanult, mesterei Rudnay Gyula és Elekfy Jenő voltak. Festői stílusát kezdetben az expresszív-szürrealista hatások jellemezték, ám egy 1965-ös tanulmányúton az őt ért erőteljes művészi élmények hatására visszafordult gyökereihez, s a magyar folklór irányába nyitott. „Párizsban kezdtem először a magyar népművészettel foglalkozni, midőn idegenben – ahová kényszerű okok miatt mentem – a gyermekkoromból feltörő paraszti emlékeim találkoztak a modern művészet iránti igényeimmel. Pásztorok, betyárok, szegénylegények, huszárok tűnnek fel munkáimban” – nyilatkozta egyszer. Így született meg a (mézeskalács)huszár motívuma, amely végigvonult művészetén, s mintegy emblémájává vált. Schéner Mihály alulról mozgatható bábokat tervezett a *Tűvé-tevők* című népi komédiához, melyek textil testen egy pálca futott keresztül, a ruhák bábtesten túllógó ujjába a színész dugta bele kézfejét. A karakteres fejek papírmáséból készültek.

Hadd szabadjon itt egy személyesebbnél is személyesebb betoldást tennem. 2018-ban Békéscsabán jártamkor eljutottam a Meseházba, amelyet Schéner Mihály élete fő művének tartott – s ha ő annak tekintette, akkor hinnünk kell neki –, ahol gyűjteményének egy jelentős része megtekinthető. A raktárban felfigyeltem néhány festetlen papírmásé fejre, amelyben felismerni véltem a *Tűvé-tevők* karaktereit. A Meseház vezetője nagyon örült a beazonosításnak, s ennek folyamányaként rövid előadást készítettem Schéner Mihály és a bábjáték kapcsolatáról, amelyet először a *Tradíció és innováció. 70 év báb* című konferencián, majd stílusosan Békéscsabán adtam elő. Sajnálatos módon a művészeti kapcsolódás nem volt annyira sikeres Schéner esetében, hisz a Galériában kiállított kép nem tükrözi annyira a folklór irányába tett elmozdulását. Egy korai absztrakt képe, az 1965-ös *Ákom-bákom* volt a bábok „beszélgetőtársa”.

Az utolsó két bábcsoport közeli rokonságot mutat egymással. A hívószó Ország Lili neve, aki érzékeny szürreális képeivel festette bele magát a művészet világába. Vízontagságos fiatalkorát követően elvégezte a Magyar Képzőművészeti Főiskolát, ahol Szőnyi István és Berény Róbert is tanára volt. A főiskola után az Állami Bábszínházba került, ahol díszletfestőként kezdett dolgozni. Itt ismerkedett meg az Európai Iskola művészeivel, Jakovits Józseffel, Korniss Dezsővel, Márkus Annával, valamint Bálint Endrével, akit később mesterének tekintett. A műhely egyszerre jelentett számára stabilitást, menedéket és szellemi inspirációt, hiszen itt olyan művészek között talált otthonra, akik vele együtt szembementek a korabeli szocialista realizmus elvárásaival. A munka

mellet sokat alkotott. Művei nehezen sorolhatók az ismert áramlatokba. Korszakait inkább témái és technikái határozták meg. Képein a félelem, a szorongás, az örökös idegenségérzet uralkodik. Részben kabbalista nagybátyja hatására erős érdeklődés ébredt benne az okkultizmus iránt, vonzódott a babonákhoz és a számmisztikához. Magát boszorkánynak tartotta, és valóban voltak különös megérzései.

A *befalazva* című előadás marionettbábja, amelyet egy Ország Lili-kép alapján tervezett Hoffer Károly, s magát Ország Lilit ábrázolja kislánként, kezében egy babával, hosszú zsinóron lógott alá a plafonról. Az előadás számos élettrajzi utalás és festmény adaptálásával Országjárásra invitál, a művész '50-es évekbeli külső és belső világába.

A következő s egyben utolsó bábcsoport az Ország Lili tervezte család – Apa, Anya és Lány – akik a *Tárgyak és emberek* című, hat rövid bábgroteszkből álló előadás harmadik darabjában jutottak főszerephez. A *Cseppek* a Bábszínház Kísérleti Stúdiójában kerülhetett színre.

A három bábfigura úgynevezett botos metamorfózis-báb. A történet azon pontján, amikor a csöpögő csap megtöltötte vízzel a szobát, hallá alakultak... „Kispolgárok a szereplői Gyárfás Endre bábkomédiájának, a *Cseppeknek*: jég hátán – vagy akár a víz fenekén is – megélő, alkalmazkodni, beletörődni nagyon is tudó, de igaz cselekedetre képtelen filiszterek.” Ruhájuk, mintha újságpapírból készült volna, rajta belső világuk jelenik meg. Tulajdonképpen rájuk van írva minden! A *Cseppek* családját a hatvanas évek magyar pop-artjának egyik fő műve, Altorjai Sándor nagyméretű, 3×3,5 méteres, vegyes technikával készült *Süllyedek felfelé* című festménye mellé rögzítették a falra. Az alkotás ismeretében nem kérdéses, miért.

Ennek a gondosan válogatott és beépített kiállításnak a termeit elhagyva, a széles lépcsőn lefelé fordulva újra megpillantottam az utolsó bábokat, Schultz urat és Schneider kisasszonyt. A bábok látványára ismét felmerül a kérdés: Kinek szól a bábkiállítás? Mert ahol ekkora értékek rejtőznek raktárak mélyén, s csak néha tudnak egy-egy rövid időre a fényre jutni, akkor nem volna-e itt az ideje egy többfunkciós bábmúzeum létrehozásának? Hisz azok a bábok, akik kiszolgálták már idejüket, s féltve őrzött gyűjtemények kincseivé váltak, megérdemelnék, hogy ne dobozok mélyén várjanak a „mindenkinek járó tizenöt perc hírnévre.” Remélem, ez a kiváló gondolat másokban is mihamarabb megérlelődik.

(A fotókat Éder Vera készítette. Köszönet a fényképekért a fotók tulajdonosának, a Budapest Bábszínháznak. Külön köszönet Ellinger Edina igazgatónőnek.)

1% METAFIZIKA

BÍRÓ SÁNDOR

AZ ERDÉLYI MAGYAR SAJTÓ HELYZETE SZÁZ ÉVVEL EZELEŐTT, TRIANON UTÁN

A cenzúra általában a magyar sajtó minden kritikai hangját elfojtotta. A katonai hatóságok gyakorlatában az előzetes ellenőrzés mindig a valóságos helyzet kifejezésének és a kritikai szellem megnyilvánulásának megakadályozására irányult.

Ami a cenzúrának nem tetszett, azt a beküldött kéziratból piros ceruzával áthúzta. Gyakran a cenzúrázás sem védte meg a lapot a további üldözésektől. Ez érthető volt, mert a gondolatok birodalmában a sokféle hasonlat és rejtett értelem formájával annál könnyebb volt bizonyos dolgokat kifejezni, minél műveletlenebb volt az ellenőrző cenzor. Ezért a cenzúrázott lappéldányok megjelenése után néha még dühösebb módon álltak bosszút az esetleges kritikai szellem megnyilvánulásáért. Ilyenkor a lapbetiltások egymást érték. Alig volt olyan esztendő, amelyikben valamelyik magyar lapot be nem tiltották volna. 1920. június 24-én a *Temesvári Naplót* a rendőrség betiltotta. Ugyanez év december 29-én az aradi *Rendkívüli Újság* jutott ilyen sorsra. December 29-én a *Nagyváradai Napló* megjelenését tiltották be, 1921. január 15-én a *Brassói Lapoktól* megvonták a postai szállítás jogát. 1921. március 5-én Metes kolozsvári román prefektus a város összes magyar lapjait betiltotta, mivel azok az indoklása szerint rosszakarátúan bírálták a román hatóságok rendelkezéseit. Tíz napig egyetlen magyar lap sem jelenhetett meg. 1922 februárjában a kolozsvári *Ellenzék* egy riportot közölt a klinikán uralkodó állapotokról. A cikkben satirikus hangon írták le a betegek sokféle kezelését és egyes jelenségeket anélkül, hogy az uralkodó román népet bármiben is sértették volna. A cikk megjelenése után másnap délelőtt háromszor hívták fel telefonon az *Ellenzék* szerkesztőségét és jóakarátúan közölték, hogy estére ne tartózkodjon senki a lap szerkesztőségének és kiadóhivatalának helyiségében, mert a hazafias román diákság tüntetésekre készül. A szerkesztőség azonnal felhívta a román rendőrség központját és karhatalmat kért. A rendőrpárancsnokság a karhatalmat azon indoklással tagadta meg, hogy bizonytalan hírek miatt nincs módjában rendőrcsoportot ok nélkül odarendelnie. Február 6-án a bemondott hírek megfelelően estefelé óriási tömeg támadta meg a lap szerkesztőségét és kiadóhivatalát, és azokat teljesen feldúlta. A székeket, az asztalokat összetörték, az ablaküvegeket beverték, az újságokat összetépték és a helyiségeket erősen összerombolták. Ez nem volt elég. 1922. március 1-én a postavezérigazgatóság minden indoklás nélkül megvonta az *Ellenzék*

postai szállítási jogát. 1924. január 22-én megtiltották a nagyváradi *Esti Lap* megjelenését. Nemsokára ugyanerre a sorsra jutott a Gyergyószentmiklóson megjelenő *Székely Szó* című hetilap is. 1925. január 12-én a belügyminiszter a nagyváradi *Friss Újság*ot három hónapra betiltotta. Ugyanez év április 7-én a szatmári *Katolikus Élet* című hetilap hasonló sorsra jutott. 1926-ban az aradi *Magyar Újság*ot és a marosvásárhelyi *Székely Napló* megjelenését szüntették meg. És mindezek a cenzúra idején történtek, amikor a lapokban megjelenő cikkek már előzetes sajtóellenőrzésen estek át. [...]

A cenzúra működése eleinte úgy történt, hogy a lap cikkének szövegéből kihúzták a kifogásolt részeket, s a mellette levő szavakat közölhették. Így a lapok üres részekkel, vagy pedig a kihúzott szavak helyén díszelgő szorzójelekkel jelentek meg. A *Bihari Újság* 1921. január 13-án az egyik cenzúrázott erdélyi lap 1920. december 25-én megjelent példányát, illetőleg az alábbi cenzúrázott cikket így jelentették meg: „Hogyan mozduljunk, amikor Erdélyben meg újra*** Hogyan mozduljunk***amikor ki vagyunk téve annak a rettenetes félreértésnek*** Ezt ma már nyíltan kimondhatjuk és egyúttal azt is, hogy nem lehet a társadalmi érintkezés terén kesztyűs kezet nyújtani annak, akit*** Jóllehet ma a szeretet ünnepe virradt reánk, mi még szeretet sem kérünk. Józanabbak vagyunk annál, mintsem, hogy ne tudnók:--- Méltányos feltételeket kérünk a hatalomtól és biztosítékot arra nézve, hogy a magyarság*** kezdhesse meg gazdasági- és kultúrmunkásságának újrafelvételét***”¹ [...]

Az aradi *Rendkívüli Újság* 1920-ban hetilap formájában indult meg. Minden cikkét előzetes cenzúra engedélyezte. Az előzetes cenzúra azonban itt sem védte meg a lapot és az egyik cenzúrázott cikke miatt betiltották. A közönség ragaszkodásának és szeretetének láttára a tulajdonos a betiltás feloldása után azt hetilappá akarta átszervezni. A román hatóságok tilalmukat azzal indokolták, hogy nincs papír. Ekkor a tulajdonos az indoklás cáfolatául előre megvásárolta a lap félévi működéséhez szükséges papírmennyiséget. Így október 1-én végre megjelenhetett átszervezett napilapjának első példánya. A korlátozott szabadság nem sokáig tartott. December 24-én este, mikor a karácsonyi szám már készen volt, román katonák és detektívek jelentek meg a szerkesztőségben. Határozatot mutattak fel, mely szerint a román katonai parancsnokság a lapot minden indoklás nélkül három hónapra betiltja. A prefektusnál a betiltás oka felől érdeklődő magyar küldöttség semmiféle magyarázatot, vagy indoklást nem kapott a katonai hatóság eljárásáról. Vizsgálatot indítottak, mely azzal kezdődött, hogy a lap főszerkesztőjét karácsony estéjén letartóztatták. Pár nap múlva ugyan elengedték, de sem a letartóztatás, sem a szabadon bocsátás okát nem közölték vele. [...] A lap barátai ekkor Groza Péter erdélyi miniszterhez fordultak, akinek jóakarata és demokratikus magatartása közismert volt. Groza levelet írt a prefektusnak, aki a levél hatása alatt 1921 októberében engedélyezte a lap megindítását. De most a

¹ Illusztráció a kisebbségek védelmében. In *Bihari Újság* (Nagyvárad). 1921. január 13.

rendőrparancsnok lépett közbe és 1922. január 3-án a lap megjelenését végleg betiltotta. Mikor Andor Endre újságíró érdeklődött a betiltás oka felől, Gritti Ovidius rendőrprefektus a következő kijelentést tette: „Betiltom és punktum. Ha én valamit teszek, azt nem kell megindokolni. És ha maga a miniszter százszor is megengedi, én százszor is betiltom.”²

(Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben*. A berni Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, 1989, 504–506.)

² Andor Endre: *Sajtónk küzdelmeihez*. In. *Magyar Kisebbség* 2 (1923) 131.

KÖRKÉP

NAGYMIHÁLY ZOLTÁN

PORTRÉ HELYETT TÜKÖR

Kemény fába vágta fejszéjét Kahler Frigyes, M. Kiss Sándor és Riba András László legújabb kötetük publikálásakor. Bár 1956 forradalomként való értékelésében – néhány marginális kivételt leszámítva – konszenzus alakult ki nem csak a történettudományban, de a közbeszédben is, a Kahler–M. Kiss szerzőpáros évtizedekkel ezelőtt feltett kérdése – *Kinek a forradalma?*¹ – mintha aktuálisabb lenne, mint valaha. A Nagy Imréről szóló, a tudományos diskurzus mellett² a napi publicisztikában is zajló, jellegéből fakadóan más természetű viták is éppen ehhez a kiindulóponthoz vezethetnek vissza az olvasót.³ A feladat nehézségét nemcsak az adja, hogy harminc évvel a rendszerváltás és a történettudományi paradigmaváltás kezdete után nem könnyű újat mondani a kivégzett miniszterelnökről. Sokkal inkább azért veszélyes a vállalkozás, mert egyszerre „sérti” azokat, akik – az újratemetés szimbolikáját ideidézve – a „hatodik koporsó” évtizedek óta elhallgatott halottait szeretnék középpontba állítani; de azokat is, akik Nagy Imrét a forradalom megkérdőjelezhetetlen vezéralakjának tekintik, aki halálával – pontosabban annak vállalásával – *esetleges* korábbi bűneit is megváltotta.

A *nemzet vagy a párt* forradalma dilemmáját jól világítja meg M. Kiss Sándor egy, a szerzők felé intézett interjúkérdésre adott válasza: „Nem akarok elvenni semmit Nagy Imrétől, de Tóth Ilona vér a véremből, Nagy Imre viszont nem. Ezt nem Nagy Imre ellen mondom, hanem Tóth Ilonáért. Nagy Imre politikus

¹ Ezen a címen megjelent kötetüket lásd: Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor: *Kinek a forradalma? Erőszak-szervezetek 1956-ban. A fordulat napja. Ismét sortűzek. A nagy per.* Püski–Kortárs, 1997, Budapest

² A Nagy Imre-kérdésről szóló tudományos igényű, az utóbbi évtizedekben közölt dolgozatokat és – a kötet által is hivatkozott – különböző alapállású munkákat lásd: Ripp Zoltán: *Belgrád és Moszkva között. A jugoszláv kapcsolat és a Nagy Imre-kérdés, 1956. november–1959. február.* Politikátörténeti Alapítvány, Politikátörténeti Füzetek 5., 1994, Budapest; Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz I–II. I. 1896–1953. II. 1953–1958.* 1956-os Intézet, 1996, Budapest; Görgőy Rita: Válaszúton. Nagy Imre 1953 és 1957 közötti szemléletváltozása. In: *Tanulmányok fél évezred magyar történelméből.* (Szerk. Fejérvy Gergely) PPKE BTK TTI – Pázmány Péter Történész Kör, 2003, Piliscsaba, 286–327.; Vida István: Bevezető tanulmány a *Snagovi jegyzetek*hez. In: Nagy Imre: *Snagovi jegyzetek. Gondolatok, emlékezések, 1956–1957.* Gondolat – Nagy Imre Alapítvány, 2006, Budapest, 7–48.; M. Kiss Sándor: A forradalom miniszterelnöke? Miniszterelnök a forradalom idején? In: Uő: *Közelítések. 1956 – Tanulmányok, esszék, előadások.* Kairosz, 2011, Budapest, 143–160.; Székér Nóra – Riba András László: *A Nagy Imre-kód. Nagy Imre újratemetésének politikai dimenziói.* Antológia, RETÖRKI Könyvek 5., Lakitelek, 2014.

³ A sajtópolémiaak azután vettek legújabbán lendületet, hogy Nagy Imre szobrát a Vértanúk teréről a Jászai Mari térre helyezték át. A Nagy Imre általános megítéléséről szóló viták lecsapódása jól látszik a szerzőkkel készített interjúból is: Élő Anita: „A per alatt tisztessége megkérdőjelezhetetlen volt”. Nagy Imre forradalmi szerepét viszont vitatják egy új kötet szerzői. *Válasz Online*, 2019. 10. 22.

volt, politikai térben mozgott és vesztett. Tóth Ilona pedig orvostanhallgatóként embereket mentett. Nagy Imre kivégzése politikai leszámolás volt, Tóth Ilona gyilkossá minősítése a forradalom megalázása, arculcsapása.”⁴ A problematikát természetesen a kötet – annak első, leghosszabb, a kötetével megegyező címet kapott, leginkább történeti része – is tárgyalja. M. Kiss Sándor nem véletlenül megy vissza időben a Rajk-perig, annak korabeli és későbbi megítéléséig. „A Rákosi Mátyás vezette magyar kommunista párt legjelentősebb tagjai – a korábbi »revizionistákat« is ideértve – készségesen asszisztáltak a Révai által baloldalinak minősített »szennykonkurencia« (Demény [Pál], Weisszhaus [Aladár], illetve a frakciók), majd a »fasiszta-burzsóá-titóista« elhajlók elleni harchoz. [A különböző nem-kommunista pártok vezetői elleni eljárások, vagy éppen az 1948 végéig talán a legbefolyásosabb ellenségnek tekintett Mindszenty bíboros elleni koncepciók perről természetesen e tekintetben fölösleges is szólnunk – N. Z.]. A magyar kommunista mozgalom történetében a »szakadást« tehát a Rajk-pert – s ilyen szempontból a Rajk-per csupán »előzmény« – követő perek jelentették. Ki-ki a maga történetét végiggondolva jutott el Vásárhelyi Miklós felismeréséhez, hogy rá is sor kerülhet – hacsak közben már le nem tartóztatták. Ehhez a »lázadáshoz« a magyar társadalomnak semmi köze nem volt, s ennek a társaságnak sem volt köze a magyar társadalomhoz.” [Kiemelés az eredetiben – N. Z.] [46.] Feltételezhetjük, hogy a „kinek mi a fontos” kérdés dinamikája a forradalom időszakában sem volt kevésbé éles. A szerzők megállapításait – és a többek között Vásárhelyi Miklóstól, a Nagy Imre-kormányok ’56-os sajtófőnökétől vett idézeteit⁵ – ezzel kapcsolatban e sorok írója egy másik egykori Nagy Imre-s kommunista újságíró, a korábbi *Szabad Népes*, majd a forradalom idején a Gimes Miklós-féle *Magyar Szabadságnál* dolgozó, a bukás után emigráló Kende Péter szociológus egy tanulmányának felidézésével kívánja megerősíteni. A forradalom ötödik évfordulóján, a müncheni *Új Látóhatárban* megjelent, interjú formájába öntött dolgozatában Kende azt írja: számára a „Forradalom” 1954 őszén, a *Szabad Nép* szerkesztőségében, annak lázadó taggyűlésén kezdődött. A szerző őszinte számvetésében megerősíti azt is: bár számított a forradalomra, de nem akarta, „szívem szerint egy újjászervezett kommunista párt demokratikus uralmát akartam”, sőt 1956 tavaszán – tartva az események egyfajta fordulatától – egy meg nem nevezett barátjának ezt mondta: „Ez így már sokáig nem tarthat. De az meglehet, hogy a kritikus pillanatban Te meg én Rákosi oldalán leszünk...”⁶ A forradalom, majd szabadságharc első pillanataiban – utólagos visszavetítése szerint legalábbis – ekkép-

⁴ Uo.

⁵ Vásárhelyi Miklós Kozák Gyulával folytatott beszélgetéseiben így idézte meg 1956-os hozzáállását: „Úgy gondoltam, hogy a reformkommunizmus lehetősége egyszer s mindenkorra elpárolgott, megszűnt. Mert az egyik lehetőség, amitől tartottam, hogy az oroszok végül is ezt nem fogják tűrni, visszajönnek, és akkor nyilvánvaló, hogy velünk számolnak le elsőként, és bennünket tesznek felelőssé a történetekért, nem önmagukat. A másik lehetőség pedig, hogy győz a forradalom, és akkor bennünket, mint önmagát felszámoló és lehetetlenné tevő irányzatot, egyszerűen félresöpörnek, nem számíthatunk.” (Kozák Gyula: *Kész a leltár – Vásárhelyi Miklós*. Balassi, 2017, Budapest, 111–112.)

⁶ Kende Péter [Vajda Pál]: *Tanúságtétel az októberi lázadókról*. In *Új Látóhatár*, 1961/5 (szeptember-október), [404–412] 404–406.

pen foglalt állást: „Amennyire együttéreztem, sőt együtt lélegeztem a békés tüntetéssel, annyira megzavart a fegyveres harc kitörése. A látottak alapján kész voltam ezért a felelősséget Gerőékre vagy a rendőrségre hárítani, de ez nem jelenti azt, hogy érzelmileg mindjárt a felkelés mellé állottam. [...] Nem tudtam, kinek az oldalán állok. Nagy Imre első nyilatkozatait és a kormány ki- szélesítését elégtelennek tartottam, csakúgy, mint a közvélemény. A fegyveres felkeléssel azonban továbbra sem rokonszenveztem, s az volt az érzésem, hogy a felkelők nagy része nem is tudja, miért harcol.”⁷

Azért idéztem ilyen hosszan a Párizsban élő – és a *Snagovi jegyzeteket* év- tizedekkel később szerkesztő – szociológustól, hogy lássuk: a forradalmi ese- mények megítélésében korántsem volt olyan egységesen támogató a Nagy Imrével valamilyen szinten szimpatizáló, ám „körré” vagy „csoporttá” nem szerveződő egyének halmaza, mint amennyire ezt utólag visszavetítve gondol- ni szeretnénk. A szerzők azonban nem csak erre hoznak meggyőző példákat. A *snagovi tükör* – amely nem csupán a 2006-ban kiadott *Snagovi jegyzetekre* adott reflexió – nemcsak a Nagy Imre köré csoportosulók és a miniszterelnök, de az utókor elé is *tükröt* tart. Hogyan gondolkodunk ma a kivégzett kormányfőről? Megmaradunk-e a közhelyeknél – „a párt helyett a nemzetet választotta” – és tiszteletünket minden körülmények között kiváltó végső bátorságánál, vagy elgondolásait is elemzés tárgyává tesszük? Merünk-e gondolkodni azon, hogy mennyiben más a „történeti” Nagy Imre, mint amilyen képet a ma élő nemze- dékek – akárcsak az újratemetés dinamikájának hatása alatt – róla formálnak? M. Kiss Sándor megfogalmazása szerint: „Kalandra hívjuk hát a már-már el- csüggedt olvasót, hogy világos legyen, miként is lehet egy korszakot sajátos szűrőn elemezni, s miért nem lehet egy ilyen életút tiszteletünk ellenére sem példaszzerű és követhető.” [158.]

Ez utóbbi kérdés kapcsán sok tekintetben „tabudöntögetőnek” is tűnhet a kötet – különösen annak első fejezete –, holott sok esetben csupán jól ismert vagy könnyen begyűjthető tényeket rögzít. A közhiedelemmel ellentétben⁸ Nagy Imre „csillaga” nem Sztálin halála után kezdett el újra emelkedni, hanem már 1952-ben: egyszerre lett miniszterelnök-helyettes és begyűjtési miniszter, amely – ahogy M. Kiss fogalmaz – jelzésértékű arra nézve, hogy „Nagy Imré-

⁷ Uo. 409–410.

⁸ E tények legalábbis árnyalják és a túlzott naivitások, ha nem a mítoszteremtés köreibe utalják pél- dául azokat a megközelítéseket, amelyeket Jeszenszky Géza történész hangoztatott egy, a témához kapcsolódó publicisztikájában: „Nagy valószínűleg azért úszta meg a pereket és maradt életben, mert *nem a pártban nyüzsgött*, agrárelméleti kérdésekkel foglalkozott. Mellékes, de pozitívumnak is tekint- hető, hogy a szovjet vezetésben a rettegett, de egy nyitottabb, racionálisabb politikát szorgalmazó Berija támogatta Nagyot. Moszkvából hazatérve írásai, megnyilvánulásai és betöltött funkciói alapján – úgy vélem – joggal feltételezhetjük, hogy Nagy Imre *azt hitte*, szülőhazájában most az orosz hibák- tól és bűnöktől mentesen valósítható meg a *szép társadalmi utópia*. Ő lett a földosztó miniszter. Hitt a szocializmusban, de vallotta, hogy ennek megteremtése hosszú átmenetet igényel. Ez elkerülhetetle- nül vezetett a konfliktushoz Rákossival és az akkori vezetéssel. Ekkor jól jöhetett a moszkvai kapcsolat, mert börtön helyett az egyetemi tanársághoz engedte, Sztálin halála után pedig a miniszterelnöki székre helyezte. Ha 1956 októbere előtt egyik szívinfarktus elvitte volna, Nagy Imre történelmünk- ben *akkor is pozitív megítélést kapna* az általa 1953 júniusában meghirdetett és végre is hajtott új szaka- szért.” [Kiemelések általam – N. Z.]

nek mint válságmenedzsernek [...] megvolt a saját súlya a szovjet politika szemében.” [30.] Hogy mindezt a „válságmenedzserséget” Nagy Imre is egyfajta folytonossággént látta, azt a Snagovban írt *Gondolatok, emlékezések* elején többször egyes szám harmadik személyben fogalmazva világossá teszi: „Amikor baj volt, mindig Nagy Imrét vették elő: 1945-ben a földreformot nekem kellett végrehajtani, 1947–48–49-ben a nagy parlamenti harcok idején, a reakciós pártokkal való küzdelem idején nekem kellett az országgyűlés elnökének lennem, 1951–52-ben, amikor a Gerő-féle hírhedt »felemelt« 5 éves terv alátámasztására az export céljaira termény kellett, a begyűjtés élére állni, 1952–53-ban, amikor a mezőgazdasági termelés katasztrofális helyzetbe került a kalandor gazdaságpolitika miatt [...], Nagy Imrének kellett ennek a feladatnak a megvalósítását kézbe venni, mint miniszterelnök-helyettesnek, 1953 júniusában, amikor a katasztrófa bekövetkezett, nekem kellett a kormány élére állni, és a kalandorpolitikát felszámolni. S most októberben, mikor az elkeseredett és kétségbeesésbe hajszolt néptömegek fegyvert ragadtak, ismét nekem kellett a megfutott Rákosi-klikk örökségét felszámolnom. S utána, mint minden alkalommal, most is a legvadabb és legalávalóbb politikai hajszát folytatták és folytatják ellenem.” [123.] Az újabb hosszú idézet oka leginkább az, hogy érzékeltessük: Nagy Imre számára a forradalom – ekkor még (?) – nem feltétlenül jelzett „új kezdetet”, inkább a „szokásos” politika folytatását. A „válság” eskalálódását valamilyen úton meg kell akadályozni – a lehetőség szerint természetesen „pártszerűen”. Hogy mennyire nem volt törés a forradalom előtti és alatti politikája célrendszerében, azt egy 1955. végi Nagy Imre-idézzel bizonyítják a szerzők. A *magyar közélet időszzerű erkölcsi-etikai kérdéseiről* című, asztalfióknak szánt dolgozatban a korábbi és későbbi miniszterelnök így fogalmaz: „Ma még úgy látszik, hogy az új szakasz politikájához való visszatérés, az ország gazdasági, politikai és kulturális életének a júniusi elvekre való alapozása áthidalhatná a mind jobban érlelődő válságot és megelőzhetné a katasztrófát. [...] Félő azonban, hogy ha ez nem következik be: bizalmukat veszítve a júniusi úttól és a kommunista párttól is elfordulnak a tömegek, és jóval messzebbre kell visszamenni, hogy *urai maradhassunk a helyzetnek.*” [72.] [Kiemelés tőlem – N. Z.] A „helyzet urának” maradni: ezt próbálta meg Nagy Imre és a köré csoportosuló hatalmi centrum 1956-ban is – először ’47-ig (a kommunista párt által irányított és dominált koalíció), majd ’45-ig (koalíció, a kommunista párt részvételével) hátráltak vissza.

Az elemzés egyik legérdekesebb részlete, amely arról szól: Nagy Imre mennyire *homo politicusként* viselkedett, mennyire átmenetinek gondolta a kommunista párt háttérbe szorulását. Ezt saját, önnön védőbeszédeként is felfogható jegyzeteiben így fogalmazza meg: „Mi világosan láttuk és látjuk, hogy a demokratikus kibontakozás, amelynek útjára elhatároztuk magunkat, *kompromisszum*, de olyan, amely feltétlenül helyes és szükséges volt a magyar események közepette ahhoz, hogy megmentsük a legtöbbet a népi demokratikus rendszerből, a szocialista vívmányokból, és biztosítsuk a szocialista építés feltételeit az országban, új utakon járva, új alapokra helyezve viszonyunkat a nemzetközi kapcsolatok terén, megőrizve a szoros baráti együttműködést a szocialista országokkal. Ennek a nagy célnak az érdekében mentünk kompromisszumra az

egypártrendszerből a szocialista és demokratikus pártok koalíciójára (1945-ös alapon), a Varsói Szerződés felmondás[ára] és az ország semlegességének kinyilvánítására. [Kiemelés az eredetiben – N. Z.]” [160–161.]

A szerzők jó érzékkel mutatnak rá azokra a pontokra is, amelyekben Nagy Imre nézetei – fogságban írt jegyzetei alapján legalábbis – tragikus módon egybeesnek a végül őt fizikailag megsemmisítő kádári hatalomával. A Rákosi-korszak tárgyalása meglehetősen sajátos képet mutat: többek között nacionalizmussal és sovinizmussal is megvádolta „a Rákosi-féle zsidókkiket”, amely pontosan ezt, saját zsidóságát kívánta feledtetni akár a „revizionizmus veszélyének” felidézésével (!) is. Rákosit hasonló vádakkal – a nemzeti kötődés túlzott kinyilvánításával – csak kevesen illették: legismertebbként a korábbi többszörös miniszter, a korai Kádár-korszak legfőbb kurzustörténésze, Molnár Erik, aki a '60-as évek elején elindult nemzetvitá(k)ban többek között „burzsoá nacionalizmussal” és „antimarxizmussal” vádolta a párt egykori nagyhatalmú, ekkorra már a Szovjetunióba száműzött vezetőjét.¹ A későbbi kádári történetírás egyik örökzöld, '56-tal kapcsolatos toposzáról – a sohasem létezett győri „ellenkormányról” – Nagy Imre így fogalmazott: „A győriek tárgyalásokat kezdtek egy dunántúli szerv létrehozására, amely meg is alakult és külön külön »kormányként« kezdett működni.” [188.] E sorok leírásának idején még életben és szabadlábban volt Szigethy Attila, akit Kádárék először megnyerni akartak, csak később döntöttek az elpusztítása mellett, és akivel Nagy Imre a forradalom napjaiban mintaszerű munkakapcsolatot alakított ki.² Az ekkortájt statáriális eljárás után kivégzett Dudás Józsefről lesújtó Nagy Imre véleménye – ahogy egybehangzó vélemények szerint az volt a forradalom napjaiban is –, és tulajdonképpen az „ellenforradalomról” szóló álláspontja sem igen különbözik a berendezkedő új hatalométól. A november 4-ei szovjet bevonulást azért kárhoztatja, mert azok „az ellenforradalmi, reakciós erők tevékenységének újabb táptalajt adtak. A reakció csökkent befolyását kiszélesítette, s a nemzeti jelszavakat felkarolva igyekezett felkarolva a harcot, annak irányítását a maga kezébe venni.” [194.] Kesernyésen úgy egyszerűsíthetnénk le a vélemények megítélését, hogy ezek szerint elsősorban „az ellenforradalmi erők” megjelenésének és térhódításának időpontjában volt különbség Kádár és Nagy Imre között. Előbbi számára Szovjetunióba való távozásának napja, utóbbi számára a november 4-ei bevonulás a határpont – de nem az elkeseredett szabadságharcát vívó felkelők és az eltiport nemzet, hanem a kommunista „forradalmárok” szemszögéből nézve. Ahogy M. Kiss Sándor joggal teszi fel a kérdést: „Kik voltak Nagy Imre szerint az ellenforradalmárok, akik ellen fel kellett venni a harcot? [...] 1956. november 4-e után, a »kádári kezdeti konszolidáció« időszakában is komolyan felmerült

¹ Molnár Erik: *Történelemszemléletünk nacionalista maradványairól*. In: Új Írás, 1962. november, 1236–1243.

² Kettejük forradalom alatti, nem egyszer összehangolt taktikájáról többek között Szigethy Attila két, emigrációba kényszerült közeli munkatársa, Zádor István és Szöllősy Árpád számolt be: Zádor István: *Szigethy Attila tragédiája*. In: *Irodalmi Újság*, 1958. 04. 01. 5.; Szöllősy Árpád: *A forradalom Győre*. In: *Új Látóhatár*, 1961/5 (szeptember-október), 413–436.

a koalíciós kormányzat kérdése. Kádár és Nagy Imre felfogása között radikális különbség nem volt. Mindketten erősen ellenőrzött áltöbbpártrendszerben gondolkodtak.” [202.]

Persze a kötet nemcsak Nagy Imre és politikai harcostársai felé tart *tükröt*. A kötet második, a Nagy Imre-per, majd annak felülvizsgálatát bemutató, jogtörténeti részének (*A Nagy Imre-per és a jogi környezet felül- és alulnézetből, avagy Veritas laborat nimis saepe, extinguitur nunquam*)³ egyik „törzsanyaga” a per hírhedtté vált bírójának, Vida Ferencnek az 1989-es interjúja.⁴ Vida hozzáállásában egy, a változások idején is dogmatikus kommunistát, a tényeket saját érdekei szerint rendező, az idősíkokat szándékosan keverő, a normális gondolkodást minden tekintetben mellőző ortodox bolsevikot ismerhetünk meg. Vida – aki Kahler Frigyes összegzése szerint számos esetben még az adott korszak törvényeit is megszegte: az esküdtek és a tanúk kiválasztásától kezdve a nem-létező tényállás alapján hozott ítéletig [291–305.] – véleménye szerint az első semmisségi törvény (1989. évi XXXVI. törvény) „a törvényhozói, igazgatási és bírói állami funkciók szétválasztásának, a jogállamiságnak klasszikus elvét dobja sutba.” (Kiemelés általam – N. Z.) [229.] Nem egyedi példája mindez annak, hogy egy kommunista a jogállam érvrendszerével próbálja magyarázni saját tevékenységét. Hogy Vida hozzáállása mennyire tipikus, ahhoz elegendő Biszku Béla KB- és PB-tag, belügyminiszter nyilvánosság előtti újbóli feltűnésére⁵ gondolnunk, aki a *hatalmi ágak szétválasztásának* érvényesülésével indokolta azt, hogy neki miért nem volt köze a megtorlások levezényléséhez.

Vida fő felháborodásának oka az volt, hogy „a politikai rehabilitáció megelőzte a jogi döntést”. Ez kétségtől igaz, ahogy az is, hogy mindez ugyanígy volt a per lefolyásakor. Kahler Frigyes hosszasán bizonyítja, hogy hogyan határozta meg a Magyar Szocialista Munkáspárt – egyeztetve a szovjet pártvezetéssel – a per irányát. [274–279.] „Ami a Nagy Imre-ügyben 1989-ben történt, akár tükörképe is lehet az 1958-as bírósági eljárásnak. Annak idején azt is csupán szükséges színjátéknak tekintették” – vonja le a következtetést Kahler Frigyes. [313.] Ismét a *tükrör* – ezúttal *tükörkép* formájában. Ahogy az 1989. júliusi, ügyészi beszéd néhány soráról⁶ óhatatlanul eszünkbe jut e karakter sokkal tragikusabb

³ A Livius ókori római történetirótól származó idézet magyarul: „Az igazság gyakran veszélyben van, de soha nem semmisíthető meg.”

⁴ Faragó Jenő: *Perbe fogott ítélet. Interjúk a Nagy Imre-per tanácsvezető bírójával*. (Kézirat). 1956-os Intézet, Oral History Archívum, 1989.

⁵ 2010-ben jelent meg Skrabski Fruzsina és Novák Tamás Biszku Bélával készült interjúján alapuló dokumentumfilmje (*Bűn és büntetlenség*), amely lavinát indított el a magyar közgondolkodásban. A film apropóján a Duna TV *Közbeszéd* című műsorában is nyilatkozott, a fent idézett gondolatmenet ebben a műsorban hangzott el. 2011 januárjában az ügyészség vádat emelt a volt kommunista politikus ellen „a nemzetiszocialista és kommunista rendszerek bűneinek nyilvános tagadása miatt”. 2012 szeptemberében az 1956. decemberi, Nyugati pályaudvarnál, majd Salgótarjánban levezényelt sortűz miatt vonták volna felelősségre. 2013 októberében „háborús bűntett” miatt emeltek vádat ellene. A per 2014 márciusában indult el, májusban öt és fél éves szabadságvesztésre ítélték, 2015 júniusában azonban másodfokon megsemmisítették az ítéletet. A megismételt elsőfokú eljárás két év, három hónap börtönbüntetésre ítélte, de 2016. március 31-én Biszku halálával az eljárás megszűnt.

⁶ „Szokatlan, rendhagyó ügyészi felszólalást fognak hallani. [...] A ma ügyésze a tények ismeretében őszinte vádbeszédet kell mondjon a korabeli vád bűneiért, és védőbeszédet Magyarország ártatlanul

ellentétpárja, Bacsó Péter *A tanújának súlyos büntetést kérő védőügyvédje*.⁷

A kötet harmadik fejezete (1989 – *Újraértékelés. A Nagy Imre-ügy a későpártállami politikai döntéshozatalban*) már a rendszerváltás időszakába kalauzol el minket, bemutatva a pártvezetés változó álláspontját a Nagy Imre-kérdésben. Közelebbről nézve: hogyan jutott el az MSZMP a „kegyeleti aktustól” a „jogi eljárás” át a teljes politikai rehabilitációig és őskeresésig. „A kormány úgy vélte, szabad utat kell biztosítani a jogi eljárásnak” – olvashatjuk Riba András értékelését [353.], mely kapcsán óhatatlanul azt érezzük, mintha egy időspirálba kerültünk volna. Harminc évvel korábban ugyanez a mondat – ellentétes előjellel és eredmény-nyel – az MSZMP PB 1957. december 21-ei határozatában így hangzott: „Szabad folyást kell engedni a törvényes eljárásnak.” [277.] Hogy az éppen átalakulását formáló állampártnak mennyire nehéz feladatnak tűnt a Kádár vagy Nagy Imre-dilemma feloldása, annak kapcsán Kulcsár Kálmán igazságügy-miniszter a *legitimitásról* mondott gondolatai a legtanulságosabbak: „Tulajdonképpen az ő [Nagy Imre – N. Z.] kormányából kivált államminiszter [Kádár János – N. Z.] volt az, aki tovább vitte a dolgokat, erre össze lehet hozni véleményem szerint azokat a jogi érveket, amelyekkel itt a Kádár-kormány legitimitása nem kérdőjelezhető meg olyan módon, hogy ez ne legyen megválaszolható.” [360.]

Talán a fent taglaltakból látszik, mennyire nehéz utat vágni még ma is, harminc évvel a politikai rendszerváltás és a történettudományi paradigmaváltás kezdetei után a Nagy Imre-kérdés dzsungelében. *A snagovi tükrök* nem rajzol portrét a kivégzett miniszterelnökről, nem életrajz, és nem is a *Snagovi jegyzetek* mondatról mondatra való elemzése. Nem vádbeszéd Nagy Imre ellen, de nem is védőbeszéd a halállal bátran szembenéző politikus mellett. A kötet inkább egy szembesítési kísérlet, ami nem is elsősorban a több mint fél évszázada kivégzett kormányfő és az ő évtizedek alatt kialakult legendája elé tart tükröt, hanem a dogmává merevedett kinyilatkoztatások és a valódi feltárást ellehetetlenítő beidegződöttségek elé.

(Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor – Riba András: *A snagovi tükrök. Ecsetvonások a politikus pályaképéhez*. Magyar Napló, 2020, Budapest)

perbe fogott és elítélt miniszterelnöke és sorstársai ügyében” – mondta Nyíri Sándor legfőbbügyész-helyettes a törvényességi óvás indoklásában. [318.]

⁷ Hogy a kép még groteszkebb legyen, csak röviden, említés szintjén jelezzük, a Legfelsőbb Bíróság előtt az ügy előadója az LB büntető elnökhelyettese, Czili Gyula volt. A korábban az MSZMP KB Adminisztratív Osztályán is dolgozó jogász 1956-ban az ELTE Tanulmányi Osztályának vezetőjeként és a Jogi Kar KISZ-titkáraként tevékenykedett. E funkciójában jelentette fel például röplapozásért és a forradalom emlékének őrzéséért Komáromi Kornéliát, akit a Legfelsőbb Bíróság 1959-ben hat év börtönbüntetésre ítélt. A hat évből több mint ötöt le is töltött. A fellejtő levélben a harminc évvel később Nagy Imre és társai rehabilitációját „vivő” bíró így fogalmazott: „[Komáromi Kornélia] ártatlan diákokat fertőz meg. Érdemes róla megemlíteni, hogy az ellenforradalom alatt is női tüntetéseket szervezett, fegyver szétosztással, meg eldugással foglalkozott. Ilyen tanuló nem érdemli meg, hogy egyetemista legyen. Erre a jövőt nem építhetjük. Követeljük az egyetemről való eltávolítását és a dolog kivizsgálását. Gondoljunk arra: »Egy cseppnyi méreg is megfertőz egy pohár bort«.” [Kiemelés általam – N. Z.]. Idézi: Kenedi János: „Hálózati munkára nem alkalmas”. Komáromi Kornélia, történelmi látószögekből. In *Élet és Irodalom*, 2011. 05. 27.

BERETZKY ÁGNES

„A SZÖG MIATT A PATKÓ ELVESZETT”

Jeszenszky Géza könyve az elveszett presztízsről

Az *Elveszett presztíz*s az egyedüli könyv, melyből három kiadást is őrzök könyvespolcomon: az 1986-os kis kék kötetet, egyetemi éveim fontos emlékét, mely bevezetett az angol–magyar kapcsolatok szövevényes világába, és az 1994-es dedikált példányt, mint doktori disszertációm fontos forrását. Legújabban pedig a rég várt angol nyelvű kiadás is csatlakozott hozzájuk, mely nemcsak tizennégy oldalas impozáns bibliográfiájával, hanem kiegyensúlyozott elemzései miatt is a történészek és a téma iránt érdeklődők alapvető kézikönyve lesz.

A siker nem kis részben a remek címnek is köszönhető: a magyar történelem 1848–1990 közötti időszaka ténylegesen értelmezhető a kedvező (1902–1904, 1956 vagy 1989–90) és kedvezőtlen brit megítélés változásaiaként. A két ország kapcsolatának mélypontjai pedig nyilvánvalóan az első és második világháború évei és azokat lezáró békeszerződések. Az 1919–20-as, brit közreműködéssel létrejött békemű ránk nézve tragikus következményekkel járt, amit érdemes lett volna a melléknévi igenév hátravetésével hangsúlyozni: *Lost Prestige* helyett *Prestige Lost*, mint a *Paradise Lost*, azaz *Elveszett paradicsom*. Fontos megemlíteni azt is, hogy Trianonnal Magyarország nemcsak területének és lakosságának többségét veszítette el, hanem rangját is az európai nagyhatalmak között, ezért angliai megítélése akkortól már nem lehetett duális jellegű: kritika és a dicséret mellett alapvetően az érdektelenség évei következtek.

A könyv elemzésének központjában a fél évszázados angliai presztíz elvesztése áll, ami néhány év leforgása alatt, az alkotmányválság idején következett be (1904–1906). A szerző önálló fejezetet szentel ennek a két esztendőnek, abszolút jogosan, külön kitérve a magyar jogászok és politikusok külsőségekkel való megszállott foglalatosságára a valódi problémák, azaz például a választójogi- vagy földreform helyett. A címekről, kötőjelekről, zászlókról, kitüntetésekről, egyenruhákról, és legfőképpen, a nagyjából hetvenszavas vezényleti nyelvről, azaz az alkotmányosságról szóló vita az első világháborúig ténylegesen uralta a magyar politikai életet. A negyedik és az ötödik fejezet az olvasó eszébe juttatja az ismert rigmust: „A szög miatt a patkó elveszett, a patkó miatt a ló elveszett, a ló miatt a lovas elveszett, a lovas miatt a csata elveszett, a csata miatt az ország elveszett: máskor verd be jól a patkószéget!”. Akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy a magyarok patkószege, melyen az ország integritása múltott, az alkotmányválság, pontosabban egy hetven szóról folytatott végeláthatatlan vita volt?

A történészek általában egyetértenek abban, hogy Trianon döntő oka az antant háborús stratégiájában, és magában az elvesztett háborúban rejlik. Az alkotmányválság jelentőségét azonban két okból sem szabad lebecsülni. Hadászati szempontból már csak azért sem, mert az osztrák–magyar közös hadsereg re-

formja egy évtizedet késett az alkotmányosság kérdésének folyamatos napirenden tartása, azaz a magyar parlament fanatizmusa miatt. A kettős monarchia így nemcsak riválisaival szemben maradt alul katonailag, hanem a világháború éveiben a német hadvezetéstől is teljesen függő helyzetbe került. A második ok diplomáciai-politikai, melyet *Az elveszett presztízs* részletesen elemez: az alkotmányválság kezdetben a magyar politikusok, majd az egész nemzet tekintélyét is aláásta, s elhintette az ellenszenv magját Angliában, sőt általában Nyugat-Európában. Vajon mennyire lehetett tartós és általános e negatív megítélés? A probléma mélységének érzékeltetésére álljanak itt Seton-Watson egykori tanítványának, majd kritikusának, az ugyancsak kiváló történész Carlile Aylmer Macartney-nak a szavai, egy 1934-ben, tehát Trianon után tizennégy évvel írott leveléből: „Kezdetől fogva az volt a baj, hogy bárki, aki itt akár a legcsekélyebb mértékben is, de hírnevet szerzett magyar vonatkozású ügyekben, egységes ellenszenvvel viseltetett az ország iránt. Bár néhány országgyűlési képviselő és egyéb politikus alkalmanként felszólalt a magyarság érdekében, az azonnali reakció eddig mindig az volt, hogy ezek a politikusok tudatlanok, csak az egyik oldal álláspontját szajkózzák, szemben a valós tényekkel, melyek az alábbi szaktekintélyek műveiben találhatók (mind ellenséges Magyarországgal szemben).”⁸

Az elveszett presztízs találó képével: „Minden kút megmérgeztetett.”⁹

Hatalmas levéltári forrásanyag alapján a szerző annak bizonyítására vállalkozik, hogy a Magyarországgal, sőt általában a magyarsággal szemben táplált angliai gyűlölet elsősorban nem a szakértők, tehát főként Robert William Seton-Watson vagy Henry Wickham Steed veleszületett magyarfóbiájának vagy bármilyen összeesküvésnek a következménye. Az ellenszenv elsődleges oka, véli a szerző, sokkal inkább a koalíciós politikusok, sőt, néhány kivétellel az egész háború előtti magyar politikai elit és sajtó önvizsgálatra való képtelensége, ami a külföldi bírálatra való józan reakciót is lehetetlenné tette. Ők leveleik, cikkeik tömegében a magyarok két korábbi nagy barátját „fizetett ügynök”-nek, „kullancs”-nak, „élősködő”-nek titulálták, vagy éppen „tájékozatlan”-nak tüntették fel. Ez nyilvánvalóan nem volt igaz. Seton-Watson és Steed kiválóan ismerték Magyarországot, tájait, népeit, történelmét és törvényeit, sőt értettek és olvastak is magyarul. Sértetéseik helyett magyar bírálóik érinthették volna például a természetes asszimiláció, azaz a magyarosodás elutasítását, melynek, éppúgy, mint Seton-Watson és Steed legtöbb egyoldalú megnyilatkozásának, vagy ferdítésének hátterében is egészen más ok húzódott: önazonosságuk liberális, nacionalista és elsősorban Steed esetében, imperialista rétegei gyakran kerültek egymással ellentmondásba. *Az elveszett presztízs* nem tér ki erre, de a két brit Közép-Európa-szakértő hagyatéka azt sugallja, hogy életük végéig nem tudatosították, hogy miképpen hatottak egymásra a tudományos-publiscisztikai pályájuk és tetteik mögötti ösztönző erők: az igazságosság elvont eszméjében való hit, a brit nagyhatalmi érdekek képviselte, valamint személyes érzelmeik és kapcsolataik.

⁸ C. A. Macartney levele Balogh Józsefnek. 1934, november 13. OSZK K Fond 1/2067

⁹ Géza Jeszenszky: *Lost Prestige*. Helena History Press, 2020, 380.

A mindig kritikus Macartney azonban hiányosságaik ellenére sem írhatott mást 1937-ben: „A magyar szerzőknek Seton-Watson professzor szitokszó. [...] Azonban nem találok olyan, másik oldaltól származó munkát, melyet szembe lehetne állítani [Seton-Watson *Faji Problémák Magyarországon* (1908) című művével]. A problémákat, amelyekkel foglalkozik, ellenfelei vagy figyelmen kívül hagyják vagy letagadják, ahelyett, hogy megmagyaráznák őket. A józan magyar álláspont valamelyik nyugat-európai nyelven való kifejtése még mindig várat magára. Mindaddig azonban Seton-Watson professzor művei, mint a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos tények és magyar államférfiak [...] megnyilatkozásainak gyűjteménye felülmúlhatatlanok maradnak.”¹

Ránk, magyarokra nézve sajnos itt még nincs vége. Nemcsak a Magyarországról szóló egyes Seton-Watson-könyvek tekinthetők tényanyagukban felülmúlhatatlannak, hanem a fáradhatatlan oxfordi professzorhoz kötődik a Románia történelméről írott, a mai napig legrészletesebb elemzés is.

Ha élne, Macartney bizonyára örömmel olvasná Jeszenszky Géza *Elveszett presztízsét* mint a magyar álláspont józan kifejtését, melyben nyoma sincs az önsajnálatsnak vagy bármilyen félrevezető illúziónak. A szerző eközben nem hallgatja el a fájdalmas tényt, hogy az 1920 után az utódállamokba került magyarok szinte mindenhol rosszabb körülmények közé kerültek, mint a nem-magyar kisebbségek annak előtte. Sőt, mivel száz évvel Trianon után sem szűnt meg a határon túli magyarok jogfosztása, a diktátum még most is fáj. A józanság és a tudományosság szabályainak betartása viszont így is kötelező. A könyv erre példa, határainkon innen és túl.

(Géza Jeszenszky: *Lost Prestige*, Helena History Press, 2020)

LUDMANN MIHÁLY

LECHNER JENŐ ÉS FÜREDI RICHÁRD KÖZÖS MUNKÁI

Egy művész pályája szerencsésnek mondható, ha maradandó alkotásokat hagy hátra. A köztéri szobrászat és az építészet olyan támogatást igényel, amelyet nem minden kor tud nyújtani. Ferenczy István tragikus kiábrándultsága és elvonulása is annak köszönhető, hogy bár oly sok munkát ígértek neki, ámde ezt nem tudták számára biztosítani. Kismarty-Lechner Jenő viszont szerencsés időszakban, 1878-ban született, mert ez a kor a kibontakozó és sikeres magyar művészet ideje volt, amelynek a Nagy Háború vetett véget. Számos köztéri szobor született ekkor, és az építészek számára úgy tűnt, hogy a megrendelői igények felülmúlják a teljesítőképességüket. Városaink, így a főváros arculatá-

¹ C. A. Macartney: *Hungary and Her Successors*, Oxford University Press, 1937, 24.

ra a mai napig ez az a korszak, amely meghatározó vonásokat rajzolt fel. Elég csak a budai várbeli építkezésekre gondolni, de a színházak, múzeumok és pályaudvarok jelentős része is ekkor épült. A háború után jelentősebb építészeti feladatok csak a húszas évek végén adódtak, ezt példázzák Lechner Jenő műegyetemi építész alkotásai is.

Az építészeti alkotás a kezdetektől szervezte és irányította a társzművészeteket, és ez a kapcsolat a funkionalista építészet megjelenéséig szoros maradt. Az épületek esetében a szobrászat és festészet alárendelődött az építészeti struktúrának. Ez a viszony azonban a köztéri emlékműszobrászatban megfordult, mert ott az építész által tervezett posztamens kisebb hangsúlyt kapott, mint a rajta álló szobor. Kismarty-Lechner Jenő is tervezett talapzatokat, azonban abban a szerencsés helyzetben volt, hogy társa Füredi Richárd szobrászművész volt, és együtt jelentős szereppel bíró emlékműveket terveztek. Azonban, bár a szobrokat az időtlenségnek szánják, néha a szándékot átírja a történelem. Ezt láthatjuk Lechner és Füredi több közös alkotása esetében is. Ilyen művük volt a budapesti Szabadság téri Ereklés Országzászló, amelyet 1928. augusztus 20-án avattak fel. A posztamens építészeti terveit Lechner Jenő, míg a szobrászi díszítést Füredi Richárd készítette. Az emlékmű avatásakor, délben negyed óráig megszólalt az ország összes templomának harangja. A beszédet Urmánczy Nándor, az Országzászló Mozgalom elindítója tartotta. Az emlékművet aztán 1945-ben lebontották, a helyén épült fel az 1945. május elsején felavatott szovjet hősi emlékmű.

Hasonló sorsra jutott a budapesti Vértanúk terén felállított Nemzeti Vértanúk emlékműve. A megbízás és a tervezés 1929-ben elkezdődött. Az építészeti része már 1930-ban felépült, míg a szobrok csak három év múlva készültek el. A művet 1934. március 18-án leplezték le. A monumentális talapzat tetejét kőszarkofág zárja le. A posztamens Parlament felé néző rövidebb oldalán a Magyarországot megszemélyesítő méltóságteljes Hungária alakja állt, fején a magyar Szent Koronával. A másfélszeres életnagyságú szobor talapzatán olvasható szöveg – „A nemzet vértanúinak 1918–1919” – az emlékmű születésének indokát fogalmazta meg. A másik végén egy sárkánnyal küzdő mezeten férfi alakja látható. Itt is helyet kapott egy rövid felirat. „A Fehér Ház² kezdeményezésére kegyelettel emelte a magyar nemzet”. Oldalán 497 név volt olvasható, azoknak a nevei, „akik 1918-19-ben a bolsevizmus áldozatai lettek”, ahogyan egy korabeli újság beszámolójában olvasható. A Nemzeti Vértanúk emlékműve 1945 szeptemberében áldozatul esett az úgynevezett spontán szobordöntögetéseknek. A földre zuhanó szobrok feje letört, a darabokat később elszállították. Az emlékművet 2019-ben állították újra.

A síremlékek szerencsésebb alkotások, itt kevesebb művet pusztítottak el. Jókai Mórnak a Kerepesi úti temetőben felállított síremléke szintén Lechner és Füredi közös alkotása. A nagy író 1904. május 9-én temették el. Síremlékére

² A Fehérház Bajtársi Egyesület (elnöke Friedrich István), mely 1919-ben a Peidl-kormány eltávolításában jelentékeny szerepet játszott.

gyűjtést indítottak, azonban az csak 1928-ban készült el. Egyedi alkotás, mert a kör formában elhelyezett nyolc pillért felül gerendák kötik össze. Így építészeti alkotás, amely azonban nem építmény, hiszen felfelé nyitott: egyszerre nagyon ősi, mert a megalitikus építészet cromlecheit idézi, és ugyanakkor Lechner Jenő felvidéki pártázatos reneszánsz stílusát is megjeleníti a pillérek közé elhelyezett stilizált, plasztikus, fát és virágot is idéző díszével. A Jókai-síremlék harmonikus alkotás, ahol az építészeti formák dominálnak és a szobrászi hozzájárulás díszítő szerepet kap.

A felvidéki reneszánsz felidézése Lechner Jenő építészeti elgondolása volt. Rá is hatással volt nagybátyjának, Lechner Ödönnek a művészi programja, amelyben a nagy építész megfogalmazta a nemzeti stílus megteremtésének az igényét. Tudjuk, hogy Lechner ebben nem volt egyedül, de amit ő létrehozott a magyar építészetben, az valóban egyedi és összetéveszthetetlen volt. A nemzeti stílus a reformkortól foglalkoztatta a művészeket és ennek egyik lehetséges variációja volt Kismarty-Lechner elképzelése, ebben a szellemben tervezte meg a Sárospatakon felépített és 1912-ben átadott Tanítóképző Intézet épületét. (Az értelmezések sokféleségét bővítette a Kós Károly, aki a magyar népi építészet archaikus megoldásaira támaszkodott és így tervezte meg a zebegényi Havas Boldogasszony-templomot és Wekerle-telep egyik, azóta róla elnevezett kapuépítményét.)

Lechner Jenő monumentális térbeli alkotásokat is tervezett. Az 1912-ben megépült sárospataki műve után azonban sok idő telt el a következő jelentős építészeti művének megvalósulásáig. Az építész egyik feladata, az emlékművek építészeti keretének megalkotása, a szobrászathoz áll közel, még akkor is, ha építészeti elemeket, formákat alkalmaz. Az épületek tervezésénél az építészek teret határolnak le, amely Hegel szerint „a művészet által szépséggé alakított körülfogás.”

A főváros gyarapodó népessége miatt új templomokra is szükség volt. A Tisztviselőtelep új templomára már 1900-ban elkezdődött a gyűjtés. 1913-ban pályázatot írtak ki, s tárgyát Ferenc József-émléktemplomnak nevezték el, az uralkodó akkoriban betöltött nyolcvanadik születésnapjára utalva, aki maga is támogatta az új templom építését. A pályázatbíráló bizottság 1914. január 26-án ült össze először, és 38 pályatervet tanulmányozott át. Az első díjat Lechner Ödönnek ítélték oda. „Ez a mű szép, legszebb az összes pályatervek között, de nem Lechner Ödön műve. Ez a mű nem az ő megcsodált, körülrajongott lelkének inspirációja [...] ez a mű egy szép bizánci és francia román műemlékek részleteiből kompilált mesteri tömegcsoportozat.”³

A háború miatt a templom nem épült meg, 1914-ben Lechner Ödön meghalt. A következő zártkörű tervpályázatot csak 1927-ben írták ki, tíz építész kérvé fel a részvételre. A kiírás feltételében fontos változás volt, hogy az épület olyan stílusban épüljön meg, amely József nádor korát idézi. Tehát az előző stílári elvárását megváltoztatva, amely a romanika világát helyezte előtérbe, most a magyar klasszicista stílust tartotta követendőnek. Nem véletlenül választották ennek a korszaknak az építészetét előképnek, mert a reformkor a magyar

³ *Építő Ipar–Építő Művészet*, 1914. 8. szám

*A budapesti Magyarok Nagyasszonya templom Lechner Jenő és Füredi Richárd közös alkotása
(Fotó: Ludmann Mihály)*

nemzeti megújulás és újjászületés időszaka volt, és ekkor bontakozott ki az európai szinten alkotó magyar építőművészet.

„Lechner Jenő megmutatta művével, hogy otthonos a »Palatinus«-stílusban, de azt is, hogy ebben is erős egyéniséggel sok újat alakított. Lechner tervében a »Palatinus«-korszak szinte ösztönös átérzéssel jut érvényre, egyéni átgondolással”⁴ – méltatta Rerrich Béla a győztes tervet. Rerrich kiváló építész volt, ő tervezte a szegedi Dóm teret. A pályázaton részt vett Árkay Aladár, aki már az első pályázaton is szerepelt, az ő terve az esztergomi bazilikát idézte. Árkay terve alapján kezdték el 1931-ben a Városmajori plébániatemplomot építeni.

A Ferenc József-émléktemplom alapkölététele már 1924. november végén megtörtént, azonban az első kapavágást 1929. június 23-án ejtették, az akkori X. kerületi Rezső téren. A felszentelésére 1931 októberében került sor. „A jövő vasárnap délelőtt szenteli fel ünnepélyes keretek között Serédi Jusztinián”⁵ – írta a *Nemzeti Újság*, s a templom névadójához, a Magyarok Nagyasszonya ünnepéhez igazodva szentelték fel. (Ezt az ünnepet Vaszary Kolos esztergomi érsek kérésére 1896-ban, a millennium évében XIII. Leó pápa engedélyezte, amelyet ekkor már október 8-án ünnepeltek.)

⁴ *Magyar Építőművészet*, 1927. 10–12. szám

⁵ *Nemzeti Újság*, 1931. 09. 27.

Kívülről határozott mértani formák utalnak a tiszta és áttekinthető építészeti ideál követésére. A hatoszlopos portikusz antik és reneszánsz előképekre utal, szerencsés azonban a timpanon elhagyása, mert így a kupola az előbbre nyúló előcsarnok ellenére is jól érvényesül. Erős hangsúlyozása az emberi alkotásnak, ahogyan a horizontalitásból felnő a templom tömege, melyet finoman old a négy sarokban elhelyezett, levágott sarkú négy kis torony. A centrális tér felett oszlopos tamburon félgömb kupola, mint az éggömb szimbóluma zárja le a földi világból kinövő épületet. A formák változatossága és ötletessége, amely a belső tér burkolatát széppé alakítja.

A belső térben is az áttekinthetőség uralkodik. A kereszt száraiban megismétlődnek a külső oszlopok nemes és egyszerű formái, amelyek fölött helyezkednek el a karzatok. Felső boltozásuk a római bazilikák félköríves szerkezetét követi, és a díszítésükben is ezt a kort idézik. Az erkélyek korlátainak díszítő motívumaiban a bejárati ajtók fém díszei köszönnek vissza, amelyek ősi, honfoglalás kori díszítmények stilizált formái. Ezzel Lechner Jenő a nagybátyja művészete előtt is kifejezte tiszteletét. A központi tér fölött magasodó, jól megvilágított kupola uralja a belső teret, azonban ez a magasság nem egyezik meg a külső kupolamagassággal, annál alacsonyabb, és így a világítónyílások a kupoladobon levő ablakok. A templom belső díszítése visszafogott. A szószéket és a négy evangélistát ábrázoló domborműveket, valamint a Szent József- és a Jézus Szíve kápolnában levő szobrokat Füredi Richárd készítette. A templomnévadó Magyarok Nagyszonyát ábrázoló szobor Jankovics Ferenc klasszikus szépségű alkotása.

A templom mellett áll Pest egyik legrégebbi kőből faragott feszülete, amely temetői kereszt lehetett, 1796-os dátummal feliratozva. A templom külső falán látható a Golgota térről száműzött, lebontott stáció 1. és 14. domborműve. Ezeket beillesztették az új stációdomborművek sorozatába. A töredékesen megmaradt 8. stáció, amely a Keresztvitel ábrázolása, az 1956-os forradalom és szabadságharc megtorlása áldozatainak emlékére felavatott emléktábla képes része, s amelyet 2008-ban avattak fel. A Golgota téren állt egykor Grantner Jenő 1941-ben felállított Kálvária-szoborcsoportja, amely a háborúban megsérült. Ennek pótlására az új művet szintén Grantnertől rendelték meg, és ezt 1971-ben a templom szentélye mögött állították fel. Így gazdagodott a templomon kívüli tér is olyan alkotásokkal, amelyek az építészet és a szobrászat harmonikus kapcsolatát jeleníti meg.

BORCSA JÁNOS

ESSZÉMAGASLATOKON

Bizonyára szónoki a kérdés, hogy van-e jelentősége Páskándi Géza esetében – aki mindhárom műnemben jelentőset alkotott –, hogy miért fordult előszeretettel és szenvedéllyel a negyedik műnemhez már pályája felfelé ívelő, korai szakaszában, az 1960-as évek második felében? Ráadásul kitartott az esszé mellett

élete végéig. Kezdetben romániai magyar irodalmi lapokban és folyóiratokban (*Utunk, Korunk, A Hét, Igaz Szó*) közölte irodalmi-esztétikai kérdéseket felvető, személyes hangvételű írásait, később, 1974 februárjától, az anyaországba való áttelepedését követően pedig főleg a *Kortársban*. Helyet adott a Páskándi-esszéknek több irodalmi-kulturális, sőt társadalomtudományi fórum is (*Forrás, Tiszatáj, Napjaink, Alföld, Irodalmi Szemle, Élet és Irodalom*, illetve *Valóság*), kötetben viszont többnyire halálát követően (1995) váltak részben hozzáférhetővé ezek a művei, legutóbb 2019-ben.¹

Minthogy Páskándi Géza második írói indulásától (1965) prózában, drámában és versben egyként az úttörést vállalta, fontos lehetett számára az esszé, mindekelőtt ha az általa adott meghatározásból indulunk ki, miszerint az esszé „az önmagával elégedetlen művészet és tudomány”, illetve az esszé „a fölvállalt szubjektivitás, amely az objektívre világít.” (10.)

Úgy vélem, a fölvállalt szubjektivitás mint a szerző döntése és gesztusa az adott személyiség képletében, összetevőiben, illetve természetében, „működésében” keresendő legfőképpen, de a születő írói gondolatok eredetisége, a szerző filozofikus ambíciói szintén markáns jegyei a Páskándi-esszéknek. Ezekből egy szuverén egyéniségre következtethetünk. Így az író által elindított bármely kérdésfelvetés, illetve saját nézeteinek előadása különös figyelmet érdemel az egyéni és eredeti megközelítés és kifejtés, az egész részletekbe menő, laza és sok irányba „elkalandozó” tárgyalásmód miatt. Az ironikus és játékos magatartás távlatot és távolságtartást nyújt számára is, ezáltal pedig könnyebben talál olyan „fix pontokat”, amelyeken úgymond megvetheti a lábát, hogy – az ókori bölcs szavaira hivatkozva – kifordíthassa sarkaiból a világot. Páskándi ezzel bizonyára azt éri el, azt mutatja meg, ami egy szokásos és szokványos vagy éppen akadémikus megközelítés útján nem nyilvánulhat meg. Mondhatni, ily módon világít az objektívre, illetve ezáltal sikerül többletet hozzátennie mind a tudományos, mind a művészi megismeréshez annak, aki egyikkel is, másikkal is elégedetlen. Példaként az egyéni nyelvfilozófiai jellegű nézeteit előadó esszéjét, az *Ethosz és „szóművek”*-et, valamint az esztétikai szempontokat előtérbe helyező *A nyelvek háza és a házak nyelve* címűt említeném. Mindkettő az 1990-es évek elején hangzott el előadásként, és helyet kapott az új kötetben.

Páskándi nem egy esetben ki is mondta, hogy az ő nézőpontja vagy szemzőge a szépíróé vagy egyszerűen az íróé.² Egy alkalommal mintegy mentségként jegyezte meg, hogy „az esszé és az írói tanulmány kicsit mindig is a tudományok »felségvizeinek« megsértését jelentette.” (80.)

Azt gondolom, az esszéíró Páskándi biztos avagy fix pontjai nem rajta, illetve világunkon kívüliek, ezek gondolatvilágának meghatározó sarokkövei, és pedig: a kisebbségi helyzettudat és érzület, továbbá a nemzeti szempont, valamint a szabadság- és demokráciaigény. Már az 1980-as évek elején leszögezte,

¹ A ritka kivételek közül való *A szabadság színéváltozásai* című kötet (Budapest, Magvető Kiadó) 1984-ből, négy terjedelmes esszét foglalva magában.

² V. ö. *A szabadság színéváltozásai*, 36., 80.

hogy „a demokrácia próbaköve: a kisebbséghez való viszony” (101.), illetve azt, hogy a többségnek kell szavatolnia a kisebbség védelmét, minthogy a különféle kisebbségek hozzák a „pezsdületet”, amely „megakadályozza, hogy a többség saját súlyának tehetetlenségébe hulljék.” (101–102.) Nagy hangsúlyt kap ugyanakkor az egyén és ezzel összefüggésben a szabadság gondolata, sőt összekapcsolva tárgyalja azt a többség–kisebbség és a demokrácia kérdéseivel, rámutatva, hogy az egyén úgy viselkedik, mint a kisebbség, azaz sérülékenyebb, érzékenyebb, de a demokráciának védeni kell az egyén(isége)t. (102–103.)

Az esszéíró látószöve nagyon is átfogó, fokozottan személyes, és a szerző erős egyénisége határozza meg. Az is hangsúlyozandó Páskándi esetében, hogy nemcsak nézi, de valóban látja is a világot, illetve, hogy ami látóterébe kerül, az életünknek, tárgyi és gondolati világunknak, illetve a megismerésnek egy igen széles területét teszi ki. Ezúttal egyetlen példaként *A tudat „lakáskérdései”* című, az 1980-as évek elején született terjedelmes esszéjére utalnék, amely népesedési-demográfiai kérdések felvetése és tárgyalása során az irodalom- és kultúrtörténet, az esztétika, a lélektan, az antropológia területeit is becserkészte, de végső soron a 20. századi magyarság egzisztenciális kérdéseire reflektált. A befejezésbe foglalt felhívást tulajdonképpen a nemzetföltés „diktálhatta” Páskándinak: „Ígérjünk hát lányainknak, fiainknak jó távlatú történelmet és társadalmat. Élhető, emberszabású erkölcsi megítélést kínáljunk. Fogamzásgátló, óvszeres szellemiség helyett a termékenység szellemét ígérjük. De vált-suk is be népünk, nemzetünk javára. Mert nem beváltani történelmi ígéreteinket, azt jelentené, hogy biztatjuk ugyan az embert szaporodásra, de valójában csak kísérletezünk. Márpedig »kísérleti ember« nem lehet a születőkből. Ehhez nincs jogunk.” (176.)

Ami Páskándi látóterébe kerül – mondhatnánk Adyt idézően – az általa van, mert ő látta meg...

Az elsők közt „látta meg” Páskándi azt az általa Nostalgia földjének nevezett „határtalan országot”, amely főleg 1945, valamint 1956 óta Nyugaton élő magyar írók műveiben öltött testet. Az új kötetben szerepel az esszé, mely 1975-ben, vagyis alig egy évvel a Romániából való távozása után készült, és a *Kortárs* 1977. júliusi számában jelent meg, olyan kultúrpolitikai viszonyok között, amikor a határon túl keletkezett magyar irodalmaknak erről az övezetéről a kádári Magyarországon csak valahol a tiltás és tűrés határán lehetett nyilvános beszédet folytatni, s az első számottevő irodalomtörténeti összefoglaló munka is mintegy tíz évvel később jelenhetett meg.³

A hazájától távol élő író számára Nostalgia földje lehet a múlt, de a jövő is, ami elérhetetlen. „A nostalgia a jelen idejűségébe ékelt múlt vagy jövő idő vágyképe.” (68.) A haza pedig a honvágygal együtt élő emberben – amely ugyancsak „kínzó lelki sóvárgás”, azaz nostalgia –, jelenvalóvá az elveszítettben (a múltban) vagy az elérhetetlenben (a jövőben) képződik meg. Amihez viszont kötődik, az nem más, mint az anyanyelv s a nyelvi kultúra. Hazáját honvágyból szövi.

³ Lásd Béládi Miklós–Pomogáts Béla–Rónay László: *A nyugati magyar irodalom 1945 után*. Budapest, Gondolat, 1986

Páskándi eme széttekintésében arra mutat rá, hogy miként válik élővé Nostalgia földjének költőiben az irodalmi hagyomány, mindenekelőtt a magyar. Széleskörű vizsgálódásaiban, valamint nyelvi és stilisztikai mikroelemzéseiben azokat a líra- és irodalomtörténeti mozzanatokot és motívumokat emeli ki, amelyek révén a művek által egymáshoz kapcsolódik a múlt és a jelen, térben pedig az elveszített haza s a távolban megtalált otthon, illetve írói műhely. Fontosnak tartja azt is hangsúlyozni, hogy azokban a távolban megtalált – megte-remtett – írói műhelyekben, amelyek ugyan térben s az idegen nyelvi-kultu-rális környezet révén a Nyugaton magyarul alkotók számára kéznnyújtásnyira voltak/vannak a legújabb lírai kísérletektől, ezek csak impulzust adók lehet-tek/lehetnek, de valójában a modern képversek például egészen a középkori kódexmásolók művészetéig vezethetők vissza. „Mintha az ősi képirás iránti nosztalgia is itt bujkálna bennük.” (84.)

Mint más esetekben, nem egy alkalommal, Páskándi kis magyar líratörténetet, illetve líratípusok és motívumok fejlődésrajzát vázolja fel, s így rámutat, hogy még a kísérleti modernség sem jelenthet hagyománytalanságot, annak is megvannak a hagyományon belül a maga „kapcsolópontjai”, a motívumok esetében pedig Kassák nikkel szamovára Aranynál ama nehéz kő, Adynál a fel-feldobott kő lehet, de Papp Tibornál is „működik”, amit az esszéíró egy általa választott idézettel példáz: „a szódásüveg földet ér, elrobog veled”. Összegzésként pedig kijelenti: „a modern líra bizonyos problémái a modern ismeretelmélet és a modern fizi-ka problémái is.” (93.) Az anyanyelv vonatkozásában pedig megjegyzi: [az anya-nyelv] „részként is képviselheti az egészet: a tereket, időket és eseményeket.” (78.)

Ismételjük, Páskándi Géza értelmezéseiben állandóan rajta tartja tekintetét az irodalom- és szellemtörténeti folyamatokon, tendenciákon, nemkülönben a motívumvándorláson. (Egyik, könyvnyi terjedelmű esszéje *A vándor-líra* címet viseli, 1971–73-ban készült, illetve jelent meg erdélyi irodalmi lapokban és fo-lyóiratokban, de külön kötetben megjelentetni nagyon fontos lenne...) Ezt ak-kor is követi, ha egyetlen költői életművet választ megfigyelése tárgyául, mint a Dsida Jenőét (*Költői nyelvünk egyéni változatai és a táj*), de akkor is, ha kortársai, jelesen a felvidéki Dobos László, a délvidéki Gion Nándor és az erdélyi Szilágyi István regényvilágát elemzi. Az ő munkásságukat például a „nagy fellendülés” időszakának (az 1960-as és az 1970-es évek eleje), a határon túli irodalmak meg-újulásának folyamatában tárgyalja, világirodalmi kitekintéssel, illetve klasszi-kus prózairodalmunkba ágyazottan. S teszi ezt az esszéíró eleganciájával, akár egyetlen mondatban érzékeltetve a három, általa kiemelt regény (*Egy szál ing-ben*, *Virágos Katona*, *Kő hull apadó kútba*) helyét és „személyiségjegyeit”: „Bródy és Móricz Zsigmond óta a fojtó drámaiság, Kosztolányi és Németh László óta a pontos lélekrajz finom árnyaltsága emelte magasba a modern magyar epikát. Ez a három regény a legjobb hagyományok méltó folytatása.” (117.)

Hasonlóan tömör és pontos a Déry Tibornak szentelt esszé egy passzusa vagy a pozsonyi kortársáról, Tózsér Árpádról készített portré rövid részlete. „Ebben a lírában minden fogalmiság úgy nyeri el metaforisztikumát, hogy közben nem adja föl teljesen fogalmiságát. [...] A vers pontosan félúton áll meg: fogalom és metafora között, egyszerre vonzza a fogalom és a metafora is. Olykor kissé oscil-

lál [...]. Ez az ide-oda rezgés adja tüneményességét, elevenségét, feszültségét is” (50.) – jellemzi Tózsér költészetét. Déry írásművészetét pedig ilyenképpen mutatja be: „Déry azok közé a szerencsés nagyságok közé tartozik, akik egyszerre bizonyítják mondandójuk igazát és kifejezésük ragyogását. Stílusában a tündöklés, szeszély, ezüsthomály, sejtelem Krúdy és Tamási tejttestvérévé teszi. Arány, precizitás, adagoló művészet, tehát gazdaságosság Kosztolányi édes öccsévé.” (45.)

Ha pedig „csak” barátot, általa nagyra becsült s idejekorán elveszített írástudót idéz meg Páskándi, mint amilyen Földes László kolozsvári irodalomkritikus, szerkesztő és esztéta volt, felejtethetetlen sirató-emlékező esszé születik tollán (*Földes László füve*). A fiatalabb barát Földes körében és társaságában úgymond szellemi ösztöndíjasnak érezte magát, s hatását abban látta 1978-ban, hogy az ő nyomában s nyomától is virágzik egy esszéiskola Kolozsvárt. Aztán közös volt bennük, hogy a természetet leginkább a versekben óhajtották – írja az emlékező én –, mert „egyébként kávézók, kiskorcsmák tája volt a te hegyed, erdőd, síkságod, völgyeid. Mint nekem.” (217.) Akár összegzésnek is tekinthetjük azt a mondatot, amelyben Földes emberi nagyságára mutat rá a szerző: „Te úgy tudtál tisztán és józanul magyar lenni és megmaradni, hogy közben nem bántottál, nem gyűlöltél senkit, akinek szelleme, jóhiszeje közel jött hozzád, hozzánk.” (216.)

Páskándi a pályatársai regényvilágát elemző esszéjében mintegy végkövetkeztetésként mondotta, hogy „akit megdelejez a nagy vállalkozás szépsége, s aki megleli a nagy vállalkozásokhoz vezető utat: úgy hisszük, boldog ember.” (126.) Ő maga – bár több különálló műve is határkőnek számít a magyar irodalomban – bizonyára az egész életműve révén érte el, hogy megdelejezzon a nagy vállalkozás szépségével...

(Páskándi Géza: *Az intellektus méltósága*. (Válogatta Páskándiné Sebők Anna. Szerkesztette és az utószót írta Jánosi Zoltán.) Budapest, Magyar Napló-Írott Szó Alapítvány, 2019)

TEMESVÁRI ISTVÁN PÉTER

CSONTVÁRY ÍRÁSAI MÉGIS ÉRTELMEZHETŐEK

„[...] a titkot [...] a nyilvánosságra nem hoztam
[...] a nyilvánosság úgyszemint segített volna rajtam.”
CSONTVÁRY-KOSZTKA TIVADAR

Írásai az örültség jelei?

Csontváry írásai nem arattak sikert. Vélemények neves elemzőitől: röpiratai „elhatalmasodó pszichózis” jelei (Pertorini Rezső, pszichiáter); „zavarodott, felbomlást mutató írások” (Németh Lajos, műtörténész); zavaros írásai „lelki betegek mondatfűzéseihez hasonlatosak” (Lehel Ferenc, író); írásai bizarrak, „az élet helyét torz mániák foglalják el” (Pilinszky János); két röpirata szemé-

lyiségzavarának típusos példája, ismérve (Németh Attila, pszichiáter); kéz-irathalmaza „egyetlen, vég nélküli rögeszmés monológ” (Mezei Ottó, műtörténész).¹ Egybehangzóan súlyos megállapítása ez hat olyan jeles szerzőnek, akiknek mindegyike máskülönben nagyra értékeli a festőt.

A fenti sommás véleményeken túl írásai összefoglaló értékeléséről nincs adat az irodalomban. A következőkben erre teszünk kísérletet.

Elemzésünk anyaga

Arra törekedtünk, hogy összes közlését elemezzük, szóbeli megnyilvánulásait és autográf firkáit is, vagyis több száz rendezetlen, tenyérnyi jegyzetlapjait. Ezen ránézésre szemétnak tűnő papírlapoknak egy-egy kupacát találták meg műterme padlóján, halála után. Az egyik papírhalomból Romváry példamutató alázattal, precizitással készített oldalanként betűhű és ezért forrásértékű, tudományosan feldolgozható átiratot.²

A másik iratcsomó is kéziratos lapokból állt. Ezeket Mezei sajnálatos módon önkényesen fejezetekbe rendezte, a fejezeteket maga adta címekkel látta el. Az összefüggéstelen töredékekből folyamatos szöveget szerkesztett, de ebben saját toldásait, változtatásait sehol nem jelölte. Mezei szerint is műve ezért „nem tudományos értékű forrás.”³ Ennek ellenére felhasználható információkat tartalmaz.

Csontvárynak lehettek tervei kéziratos vázlataival, fogalmazványaival. Azokat őrizte, válogatta, kiegészítette, szerkesztette, még öcenzúrát is végzett. Ekképpen véglegesítette néhány, még életében, nyomtatásban is megjelent írásművét és levelét. Több írása gépiratként maradt hátra, ezek születéséről nincs adatunk.⁴ Írásainak három kötete 389 oldalt tesz ki.

Közlései a hitelesség és így forrásértékük alapján hierarchikus rendbe sorolhatók:

A. Elsőrendűek az általa írt, szerkesztett, ellenőrzött és életében a nyilvánosság elé tárt írásai

A1: *Kis Önéletrajz*; A2: levelek K. Lippich-nek; A3: levél a kultuszminiszternek; A4: *Energia és Művészet*, röpirat; A5: *Lángész*, röpirat.

B. Értékesek a tőle származó, de általa nem ellenőrzött, halála után kinyomtatott közlések:

B1: kéziratai egy részének Romváry általi kibetűzése; B2: Békessy-interjú⁵; B3: Kaczér – interjú⁶,

¹ Az idézetek forrásai: Pertorini R.: *Csontváry patográfiája*. Akadémiai Kiadó, 1966, Budapest, 99.; Németh L.: *Csontváry Kosztka Tivadar*. Corvina, 1970, Budapest, 198., Lehel F.: *Csontváry*. Szellemkép Könyvek 2. Budapest, (Miltényi T. ed.), 1998, 52.; Gerlóczy G.–Németh L.: *Csontváry-émlékkönyv*. Corvina, 1976, Budapest, 32.; Németh A.: *A festészet Don Quijotéja*. *Csontváry szkizotíp személyisége*. In: Németh A.: *Művészet és pszichopatológia*. Medicina, 2015, Budapest, 52.; Mezei O.: *Csontváry-dokumentumok I*. Új Művészet Kiadó, 1995, Budapest, 8.

² Romváry F.: *Csontváry dokumentumok II*. Új Művészet Kiadó, 1995, Budapest

³ Mezei 1995, 24.

⁴ Lásd C1–C7. V. ö. Gerlóczy–Németh 1976

⁵ Békessy 1998

⁶ Lásd in Lehel 1998

- C. Némi óvatossággal kezelendők a neki tulajdonítható gépírásos szövegek, mert ezekben idegen kéz beavatkozása nem zárható ki.
 C1: másik kéziratkötegének átdolgozása Mezei által; C2: *Nagy Önéletrajz*; C3: *A tekintély*; C4: *A Pozitívum*; C5: *Ki festhet csataképet?*; C6: *Levél a Fővárosnak*; C7: *Hadiárva-kiállításterve*.
- D. Szóbeli közléseit kortársai idézik, de azok gyakran anekdoták, pletykák, ezért kritikusan értékelendők.⁷

Elemzésünk szemlélete

Arra törekedtünk, hogy írásait ne olyan szemmel olvassuk, mint egy könnyű olvasmányt és ne is úgy, mint egy tudományos tanulmányt vagy didaktikus művet. Inkább tanulmányozzuk úgy, mint egy lírával átszőtt gondolati költeményt, költői prózát. A bonyolult és sejtelmes megfogalmazások, asszociációk, rímek, metaforák, jelképes és rejtjelezett gondolatok sűrűjéből kell kihámozni a tulajdonképpeni mondanivalót. Ennek érdekében félre kell tenni egyes homályos részeket, továbbá az írások sallangjait. Hasznos az írások többször és szimultán módon is olvasgatni, a rejtvényfejtők türelmével, hogy az utalásokat, célzásokat, összefüggéseket felismerjük. A magyarokat a cenzúra elleni küzdelem megtanította, hogy a sorok között (is) kell olvasni, sőt ott lehet elrejtve a lényeg. Módszerünk hasonlítható a tartalomelemzéshez, amidőn egy szövegben olyan közlésre következtetünk, amelyet szerzőjük nyíltan nem mond ki.⁸

Szelektálnunk kell tehát Csontváry megnyilvánulásai között. Szóbeli közlései és firkái sokszor kósza ötletek, amelyek jó esetben költői fantáziáját dicsérik, de néha valóban bizarrak. Félrevezető, ha a firkák furcsaságait általánosítjuk, mert kiérlelt írásai, levelei racionális és gyakorlatias gondolatokat tartalmaznak. Az írások sallangjai sem öncélúak. Pontos cél érdekében a jóindulat megnyerését célozzák és ezért szerzőjük előnyös vonásait domborítják ki: mondatai színességét, költői megfogalmazásokat, szerzőjük széleskörű érdeklődését, sokirányú műveltségét, eredeti és emelkedett gondolkodásmódját, nemes tetteit közügyekben.

Támponatok a módszeres kutatáshoz

Fontosabb írásait tájékozódó előtanulmányként tekintettük át. Felismerhető az a törekvése, hogy íásaiba beépítse fő gondolatait, szemléletét. Az feltűnő, hogy mindig cél vezérelte, íásaival el akart érni valamit. Az 1. melléklet foglalja össze íásaiból előzetesen kinyerhető fő üzeneteit. Kilenc írás közül hatban szól az Égi Hatalomról, ötben pedig festményeiről, azok kiállításáról.

Közléseinek nem erénye a világosság, a közérthetőség. Írásunk mottója is figyelmeztet: Ő sajátos módon nem csupán közöl írásművével, de egyidejűleg *mondanivalókat visszatart és elleplez*, elrejtí valódi szándékát. Erre példa a *Kis*

⁷ Lehel 1998; Herman L.: *A művészasztal*. Képzőművészeti Alap, 1958, Budapest

⁸ Antal L.: *A tartalomelemzés alapjai*. Magvető, 1976, Budapest, 15.

Önéletrajz.⁹ Ebben összefoglalja festő-tevékenységét, idéz egy elismerő párizsi véleményt, mely szerint műve minden létező festményt túlszárnyal. Ezért köszönetet mond a Teremtőnek. A halála után előkerült *Nagy Önéletrajz* árulja csak el, hogy ez a szokványosnak látszó hálaadás ezen írásának és írásai többségének vezérlő, de életében mindvégig elrejtett üzenete.¹⁰

A megfejtés kulcsát keresnünk kell, de ezt néha kezünkbe adja. Első röpirata az *Energia és művészet*.¹¹ Az írás címét és egyúttal tartalmát akkor érthetjük meg, ha elolvassuk a *Lángész* című későbbi röpiratát is!¹² Ebből – de csupán mellékesen – kitűnik, hogy az „energia és művészet” szavak szokatlan párosítása egy szorosan összetartozó fogalom, s jelentése nem más, mint Istennek Csontváry által alkotott költői definíciója. A röpirat egésze így – burkoltan – Isten nagyságát dicséri.

Az írás dátuma is rávilágíthat a közlés céljára. K. Lippich tanácsoshoz [Korongi Lippich Elek], a honi művészeti pártolás elindítójához három levelet írt (lásd A2). A három, 1909 végén írt levél egymást háromhetente követte. A festő válasza sem várt, igaz, nem is kapott. A három levélben nem kevesebb, mint 28 igen heterogén témát pendít meg, de lehetséges, hogy közülük 27 téma csak körítés. Az első levél a jóindulat megnyerésére szolgál. Benne személyes meghallgatást kér és célzatosan hirdeti alapelvét: Ő nem ad el képet külföldön. A második levélben óvatosan pénzt kér, segítséget, „hogy össze ne roskadjak túlságos vállalkozásom közepén”, „el ne késsem [...] mulasszam [...] a perceket”. „Túlságos vállalkozása” és a „ne késsem” feloldása minden bizonnyal a következő: Párizs után egyéni kiállítást tervezett Berlinben, majd Bécsben és Budapesten.

A harmadik levélben bújik ki a szög a zsákból. Támogatást kér, de csupán célozgatva arra, hogy festményeit Berlinben állítaná ki. Elhallgatja, hogy ekkor már készen állt kiállítása német nyelvű katalógusa. Szinte bizonyos, hogy képei is ekkor már Berlinben voltak: „nem hiszek annak, hogy ott [értsd: Berlinben] a pincében lerakatban pihenjenek”. A három levél együtt egy csavarosan felépített, szándékosan homályosított hivatalos kérvénynek felel meg. Próbál megmenteni egy számára fontos, alaposan kitervelt, a megvalósulás küszöbéig vitt, de elakadt és végveszélybe került kiállítást.

A kiállítás végül nem valósult meg, a festő szavaival „a vállalkozó hűtlensége”¹³, valójában talán inkább pénzhiány miatt. A költségeket fedezhette volna, ha festményt ad el. Ezt ki is mondja e levélben: „Csak az a veszedelem fenyeget, hogy Berlinben el is kell adni valamit, sőt féltő, hogy az egész ciklust megveszik”. Más festőt ez boldoggá tenné, Csontváry azonban nem ad el képet, miként ezt már a fenti első levélében leszögezte. Levél-együttesének furfangja, burkolt kérése nem hatotta meg az illetéket, a segítség elmaradt. A három levelet szakértők közölték, elemezték, de a fenti „megfejtést” nem említik.¹⁴

⁹ Gerlóczy–Németh 1976, 50.

¹⁰ Gerlóczy–Németh 1976, 74.

¹¹ Gerlóczy–Németh, 1976, 62.

¹² Gerlóczy–Németh 1976, 72.

¹³ Gerlóczy–Németh 1976, 104.

¹⁴ Pertorini, 1966, 88–92; Németh 1970, 195–196.

Kutatásunk négy gyakorlati lépésből áll:

1. A Romváry- féle átiratból kigyűjtjük az ismétlődő témákat (2. melléklet).
2. A leggyakoribb témaköröket kikeressük főbb írásaiból (3. melléklet).
3. Összevetjük az előbbi két lépés, az azt összefoglaló 2. és 3. melléklet adatait.
4. Az adatok megerősítésében felhasználunk háttér-információkat (interjúk, Mezei-kötet, szemtanúk adatai)

Eredményeink

Első lépésként a Romváry-kötet 195 oldalán 79 témát tudtunk összegyűjteni, kézi értékeléssel. A rokon témaköröket összevontuk, a csak egyszer említett témákat nem vettük be. Elemzésre így 42 fogalom maradt. Ezeket sorrendbe állítottuk, említésük gyakorisága alapján (2. melléklet.) Közülük kilencet legalább húsz helyen említi, ezek lehetnek számára a legfontosabbak.

Második lépésként ezt a kilenc fogalmat visszakerestük az A3- tól C7-ig jelölt és 61 oldalt kitevő írásaiban, ez a 3. melléklet. Feltételezzük, hogy a téma fontosságát jelzi mind az előfordulás, az említések gyakorisága, mind az, hogy az egyes témákat összesen hány – közlésre szánt – írásába vette bele, vagyis azokat a gondolatait a nyilvánosság előtt is vállalta. Igaz, a maga rejtőzködő módján.

A 2. és 3. melléklet egybevetéséből az derül ki, hogy leggyakoribb témái fellelhetők a közlésre szánt írásaiban, s ez a tény összefüggésüket, kölcsönös fontosságukat húzza alá. A kétféle megközelítés egy irányba mutat, lényegében átfedi egymást és együttesen kirajzolja a festő alábbi fő gondolatait.

Csontváry mondanivalója

Szellemisége középpontjában az Égi Hatalom áll. Két fő életcélja közül az első festményeinek megalkotása, ezt 1909-ig eléri. Második célja azok bemutatása a közönségnek. Közvetett célja: festészetével igazolni Isten nagyságát és segíteni a magyar nemzet felemelkedését.

Éppen saját kutatásunk utal arra, hogy berlini kiállításának meghiúsulása több volt, mint egyszeri kudarc, az stratégiájának csődjé lehetett. Addig mindent meg tudott valósítani saját erejéből, köztük az emberfeletti teljesítményként értékelhető párizsi kiállítását. 1910 után ez már nem sikerül neki. Nem adja fel törekvését, hogy állandó kiállítást, saját múzeumot hozzon létre. Ezért ismételtén a képviselőházhoz, a fővároshoz fordul. Talán összes írása arra szolgál, hogy elérje élete második fő célját, művei bemutatását, ezúttal állami segítséggel.

Az *Égi Hatalomról* közelebbit alig árul el, de szinte egyetlen írása sincs, amelyben burkoltan ne szerepelne a természetfeletti erővel való kapcsolata. Írásaiban az Égi Hatalmat 420-szor, ezen belül az Égi Jóslatot 91-szer említi. Ugyanakkor többször leszögezi: „ma még nem aktuális leleplezni az Istent”, vagyis felfedni az Éggel kapcsolatos titkát.¹⁵ A *Nagy Önéletrajz*ban végül ismer-

¹⁵ Gerlóczy–Németh 1976, 71–72.; Kaczér 1998, 169.

teti az „Égi Jóslatot”.¹⁶ Ez az írása azonban kéziratban maradt, fő titkát egész életében megőrizte.

Festményeivel, azok kiállításával firkaiban 63-szor, írásaiban kilencszer foglalkozik. (2. melléklet) 6 írásának ez a kizárólagos vagy fő témája (A2, A3, B2, C5, C6, C7). Méltatlankodó hangja jelzi, hogy mennyire fontos ez számára: „Történelmi jelentőségű [...] kolosszális vásznai felhengerelve [...] műteremben vannak elhelyezve, holott rendeltetésük az, hogy kiállíttassanak a nagyközönség elébe”.¹⁷ Másutt azt írja: „A teljesítmény ládáiban hever már nyolcadik éve a közönség elől elvonatik”.¹⁸ Ezért fordul Budapest vezetéséhez is: „[...] Azt akarom, még életemben, hogy ez a munka a magyar közéletbe beillesztessék, állandó buzdító és serkentő példaként kiállíttassék.”¹⁹

Nagyzolás téveszmékkel többször megvádolták Csontváryt. Vázlataiban saját tevékenységét huszonhét-szer minősíti „legnagyobbként”, írásaiban csak hét-szer, közülük is négyszer úgy, hogy „párizsi sikerére” hivatkozik. Tehát gyakrabban festményeit és nem önmagát magasztalja fel, s nem saját ítéleteként, hanem kívülállók véleményét idézve. Számára önnön nagysága annak része, hogy Ő az Égi Hatalom kiválasztottja. Kortársa írja: „Ő csak egyet várt, azt, hogy elismerjem Raffaelt felülmúló nagyságát. Ezt követelte Ő a világtól, mert isteni küldetését csak akkor töltötte be, ha ezt elismerik”²⁰. Csontváry többször leírja: számára nincs értékesebb (földi) elismerés, mint amilyen a Teremtővel való kapcsolat. A hozzá hasonló „talentumok Isten szolgái, ezeket nem szükséges akadémiái diplomákkal kitüntetésekkel támogatni. ezeket támogatja az Isteni kegyelem s ennél többet sem fejedelmi sem anyagi kitüntetéssel elérni nem lehet”.²¹

Festészetéről részletesen vall interjújában.²² A cédrusok festői motívumok és saját festői pályáját is szimbolizálják: lassan fejlődnek nagygyá, későn hoznak termést. A modern ember elfordult istenétől, hagyományaitól, ez okozza bajait. Attila, a hunok–magyarok őse, az Ő szellemi ikertestvére. Mindketten az Égtől kapták megbízásukat, Attila éppen Baalbekben, „őseink” Nap-kultuszának templománál, ahol Csontváry fő művét megalkotta. Festészetével Csontváry hazája szellemi nagyságát, a selyemhernyó-tenyésztés ötletével nemzete gazdasági felemelkedését kívánta szolgálni. A háború történéseit kezdetben lelkes hazafiként, később józan állampolgárként követi.

Bevezetésünkben hat nagy tekintélyű szerzőt idéztünk, akik leírják a festő írásainak elmezavarra utaló jeleit, ám nem említik a tény: a prejudikált írásokkal azonos időszakából Ő kifogástalan írásokat is hátrahagyott. Sajátos, de érthető

¹⁶ Gerlóczy–Németh 1976, 81.

¹⁷ Gerlóczy–Németh 1976, 100.

¹⁸ Mezei 1995, 170.

¹⁹ Lásd C6, Gerlóczy–Németh 1976, 111.

²⁰ Lázár 1942, 162.

²¹ Mezei 1995, 148.

²² Lásd Lehel 1998,

volt beszéde és konvencionális is lehetett viselkedése, mindezt éppen utolsó interjúja igazolja meggyőzően.

A hat szerző véleményével szemben elemzésünk azt bizonyítja, hogy Csontváry írásainak java igenis értelmezhető. Nincs olyan hiteles, véglegesített írásműve, amelyben ne lelhetnénk fel valami ésszerű és célirányos mondanivalót, sőt ezek egy következetes gondolati rendszert alkotnak. Ha írásaiban valami nem világos, az önmagában, bizonyítási eljárás nélkül nem minősíthető elmebajnak. Vagyis ha bármelyik közlésében gyanítható is kóros tartalom, illendő azt elemezni és pontosan definiálni, a pszichiátriai diagnosztika terminológiájával, módszerével, ismérveivel.

Kérdés azonban, hogy saját megfigyelési kísérletünk elfogadható-e? Valóban azok-e Csontváry fő mondanivalói, amelyeket mi annak vélünk, amidőn például 61 oldalnyi írásainak üzeneteit 19 sorba sűrítjük, miként azt az 1. melléklet tanúsítja? Mert természetesen jelen írásunkon kívül más megközelítések, alternatív interpretációk is lehetségesek, említhetjük az elektronikus szövegkiadás elemzési lehetőségét.²³

Saját következtetéseink alátámasztására azonban idézhetjük a festő önvalloását. A halála előtt pár héttel adott interjúban életének fontos kérdéseiről vall, s ezek szinte pontról-pontra megegyeznek az 1., a 2. és 3. mellékletünkben feltárt üzenetekkel.²⁴ Rendezetten, világosan beszél az Égi Jóslatról, festményeiről és azok kiállításáról, a modern kor zsákutcájáról, Baalbekről, a cédrusokról, a zseniről, saját nagyságáról, a magyar művészet és a nemzet felemeléséről. Az interjú egésze összhangban áll következtetéseinkkel és alátámasztani látszik elemzésünk érvényességét.

Összes írását részletesen itt nem elemezhetjük. Arra törekedtünk, hogy megsejtsük gondolatainak lényegét, de mindeközben ne akadjunk fel néhány igencsak furcsa mozzanaton. Meglepő kijelentése például, hogy „művészi” bal szemével a Napba tud tekinteni, pedig másvalaki ilyenkor megvakulna.²⁵ Ha ez a szeme veleszületett módon asztigmias, nem szabályos görbületű, akkor az erős napfény – például napfogyatkozáskor – nem az éleslátás helyére jut, ezért nem következik be a szabályos szem esetén várható látáskárosodás. Ez az állítása tehát orvosilag magyarázható.²⁶ De mit kezdjünk többek között azzal a megállapításával, hogy a Nap nem lehet meleget sugárzó tűzgolyó, mert akkor hogyan lehetséges az, hogy bár a magas hegycsúcsok a Naphoz közelebb vannak, mégis hidegebbek?²⁷ Bár ilyesfajta „bölcsekedései” firkáiban fellelhetők, véglegesített írásaiban azonban nem fordulnak elő.

Kiemelendő egyik zavarba ejtő, többször idézett írása, egy a külügyminiszternek címzett levél.²⁸ Ebben kifejti, hogy vele „misztikus eset történt”, s közölik a

²³ Maróthy Sz.: *Elektronikus szövegkiadások a könyvtárban*. In *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 64. évf. (2017) 6. szám, 307.

²⁴ Kaczér 1998, 167.

²⁵ Kaczér 1998, 170.

²⁶ Agarwal L. P.–Malik S.R.K.: *Solar retinitis*. In *British Journal of Ophthalmology*. 1959 Jun. 43. (6): 366–370.

²⁷ Mezei 1995, 81.

²⁸ Lehel 1998, 154.; Bernáth A.: *Írások a művészetéről*. Dante, 1947, Budapest, 84.

királlyal, továbbá a német császárral, hogy „az égi hatalommal, az élő Istennel a közvetlen kapcsolat meg van találva”. Végre elárulja tehát rejtett titkát, Égi kapcsolatát? Ez perdöntő volna, de arról nincs dokumentum, hogy a levelet 1918-ban a festő valóban el is küldte volna a külügyminiszternek, vagy az csak egy levélvázlat, piszkozat, el nem küldött levél. Ha nem küldte el, akkor az a 320 oldalas kivevő firkáinak egyike. Nem más, mint ötlet-sziporka, morfondírozás, amelyből nem lett a külvilágnak szóló üzenet. Ha azonban elküldte, akkor az immár láttele gondolkodásáról s mint ilyen, kórlélektani elemzés és véleményezés tárgya is lehet. Érdekes, hogy ebbe a levélbe avagy levélfogalmazványba nem vette bele azt a gondolatsort, amit ide kapcsolható „apokrif” kézírásaiban megfogalmazott. Ezekben úgy vélekedik, hogy a Teremtő segítségével festészete Párizsban a világot túlszárnyalta. A világháború sorsa szerinte ezzel a szellemi győzelemmel eldőlt, mert rombolás és emberáldozat nélkül kapitulációra készíti az ellenséges hatalmakat, a mi javunkra dönti el a békekötést.²⁹

Dermesztő okfejtés ez. Képeivel Párizsban elismerő kritikát érdemelt ki, ez igaz lehet. No, de csupán emiatt egy évtizeddel később térdre hullana a tengernyi ellenség? Szerencsére másutt bővebben és nem az előbbi bizarr módon kifejti: „[...]az ellenfelet csak Isten segítségével nem legyőzni, hanem meggyőznünk kell. Be kell igazolnunk, hogy jobbak vagyunk [...]”. „A béke isteni segéllyel jött létre a szellemi téren...”.³⁰ Festészetét tehát eszköznek tekinti egy szellemi küzdelemben. Így már jobban hangzik, de ekképpen is fura ez az eszmefuttatás, melyet a letisztázott levélből – ha az létezett – kihagyta. Jelentheti ez azt, hogy e téren is működik hatékony önkontrollja és sántító érvelését megtartja magának? A biztos választ nem tudhatjuk.

Többen vetik azt szemére, hogy írásai kórosan ködösek, érthetetlenek. Pertorini szerint „kifelé, a világ felé Csontváry szkizotímiásan viselkedik, titkai vannak, amit tesz, az csak látszat más cél érdekében.”³¹ Szerinte tehát a titkolózás kóros jelenség. Azonban Csontváry feje felett már kezdő festő korában ott lebegett az „örült és bolond” jelző, később „a bolond piktor” megbélyegzés.³² Az elmekórházba „helyszűke miatt be nem csukhatnak” – írja le jogos iróniával.³³ Világosan ki is mondja: „A jövődölést titokban tartottam, soha senkivel nem közöltem, mert ilyen tervvel a bolondok házába kerültem volna”.³⁴ Íme egy érdekes pszichiáteri paradoxon: egy „örült” képes számolni egy reális kockázattal, de a kiváló, tapasztalt pszichiáter nem? Csontváry joggal gyaníthatta, hogy ha felfedi meggyőződését, abból baja származhat. Önmaga védelmében ezért jobb, ha nem mond el mindent. Talán éppen ezért idézett írásai jellemzője a tudatos, meggondolt, talán költőinek is nevezhető homály, a Ferencz Győzőtől kölcsönzött leleményt használva a „rejtőzködő feltárulkozás – feltárulkozó rejtőzködés”.

²⁹ Mezei 1995, 155., 157.

³⁰ Gerlóczy–Németh 1976, 110., 109.

³¹ Pertorini 1966, 160.

³² Mezei 1995, 70; W. Barna E.: *A sorssal nem lehet tréfolni. Csontváry Kosztká Tivadar személyiségéről írásai és kézírása alapján.* CEREG – Grafológiai Akadémia, 2018, 84.

³³ Romváry 1998, 125.

³⁴ Mezei 1995, 61.

Dokumentumok, adatok híján feltételezést is meg kellett fogalmaznunk. Elemzési kísérletünk azt kétségtelenül igazolja, hogy lehetséges Csontváry közléseinek felszíne mögé nézni, szándékoltan homályos üzeneteit felismerni és mondanivalóját megsejteni. Ezáltal valamelyest jobban megközelíthetjük ezt a rejtélyes nagy alkotónkat. Ami ezek alapján összefoglalható: Csontváry közlései célra irányulnak. Értelmezhetőek, de nem egyszerű olvasással, hanem rejtvényfejtő, feltáró boncolgatással; életének meghatározója az Égi Hatalom, saját fő célja festményeinek megalkotása és kiállítása; műveivel a Teremtő nagyságát kívánja bizonyítani és nemzete felemelkedését szolgálni; valószínűleg önvédelemből, tudatosan alakította ki írásai java részének sajátos homályos stílusát.

Mellékletek

1. melléklet: Előtanulmány: Kibogozható-e üzenet Csontváry írásaiból?

Levél a művelődésügyi miniszternek, A3: felhívja a figyelmet „páratlan” festményeire; támogatást kér az ügyben, amellyel a képviselőházhoz is fordult, „két kulturpalota” építését javasolva, „Budapesten és a Tátrában”. Feltehetően saját műveinek bemutatására: e két helyen tartotta nagy képeit.

Energia és művészet, A4: a modern ember szembefordult a Mindenhatóval, ősi hagyományaival, ez katasztrófa. Istennek vannak kiválasztottjai, köztük Ő maga, monumentális festményeivel.

A Lángész, A5: a zseni általa leírt 193 ismervében nem nehéz felismerni az Ő alakját. Fő üzenete lehet mégis: „sorsunkat [...] láthatatlan kéz irányítja”. A zseni Isten kiválasztottja, de titokban kell tartania a Teremtővel való kapcsolatát.

Nagy Önéletrajz, C2: Ebben ír először „misztikus” élményéről, az Égi jóslatról: Őt az Ég a legnagyobb festővé emeli.

A tekintély, C3: Isten segítségével Csontváry kiemelkedőt alkotott. Sajnos, a közönség nem láthatja műveit, azok ládákban pihennek.

A Pozitívum, C4: az Ég segítségével Ő „a világot túlszárnyaló” alkotást hozott létre.

Ki festhet csataképet? C5: csak Isten kiválasztottja – miként Ő – festhet nagyszabású csataképet. Ehhez megfelelő nagyságú és minőségű műtermet, továbbá ellátást kell biztosítani számára.

Levélvázlat (avagy levél?) a Fővárosi Tanácsnak, C6: kapcsolatban áll Istennel, ez sorsdöntő az ország és az egész emberiség számára. Önálló kiállítási helyiségre van szüksége.

Hadiárvák javára tervezett kiállítás vázlata, C7: megfogalmazza, milyen épület és milyen feltételek megléte szükségesek önálló kiállítása, képei múzeumának megvalósítására.

2. melléklet: Mi foglalkoztatta Csontváryt? Témái a Romváry-dokumentumok alapján

Gyakoribb említések:

Isten és vele rokon értelmű megfogalmazás, utalás, célzás: 420x (ebből Égi Jóslat: 91x)

Képei kiállítása, múzeuma: 63x

Attila neve: 59x (ebből Attila, hunok, ősmagyarok, Baalbek összefüggése: 37x)

Napút- festészet: 42x

Háborús események, veszteségek: 31x (külön a békekötés: 14x)

Cédrusok: 30x (ebből cédrus-mag 3, cédrusfa 3, lassú növekedés, késői termés: 24)

Modern kor kritikája: 29x (ebből modern kultúra: 17x; modern élet: 12x)

Önnön nagysága: 27x (személye 13x, festészete 14x a legnagyobb, ebből a párizsi siker: 11x)

Zseni-kérdés: 25x

Magyar nemzet felemelése: 20x

További említések:

Zsidók (ókori) történetének hibái: 18x; Biblia (Új Testamentum) tévedései: 16x; Selyemhernyó-tenyésztés: 16x; Rómaiak erkölcstelensége: 11x; Egy-szerű, természetes élet dicsérete: 9x; Utánzás, utánzók elítélése (a művészetben, de általánosságban is): 7x; A Nap dicsérete: 6x; Földrengés: 6x (Baalbek-ben: 3x ; Kecskeméten : 3x); Szellemisség fontosabb, mint az anyagi világ: 5x ; Titkos társulatok kártevői: 5x; Bushmanok rajzkészsége: 4x; Idegenforgalom és az Ő alkotásai: 4x; Egészséges táplálkozás: 4x; Munka visz előre: 3x; Király – koronázás megfestése: 3x; Irányító minisztérium kell: 3x; 100 műterem kell festőknek: 3x; Egészségi állapota: 3x; Családi élet: 3x; Rokonszenves beduinok: 3x; A fejlődés hazugság: 3x; Nyelvpergés jelentősége: 3x; Kultúrpalota kell: 2x; Űstökös: 2x; Internacionálé kritikája: 2x; Lessing kritikája: „a nagy festő Krisztust festi”: 2x; Szegedi árvíz: 2x; Európai vízesések: 1x; Krisztus „egy legenda alak”: 1x; Hajótörés: 1x

Nincs említés: új vallást létesítene.

3. melléklet: Fő témái és előfordulásuk Csontváry 10 közlésében

FŐ TÉMÁI	A1	A4	A5	B2	C2	C3	C4	C5	C6	C7	ÖSSZESEN
Égi Hatalom	igen, nem	igen, nem	igen, nem	igen, nem	IGEN	igen, nem	igen, nem	igen, nem	igen, nem	igen, nem	10
Kiállítása, múzeuma	igen	igen	nem	igen	igen	igen	igen	igen	igen	igen	9
Attila, ősmagyarok, Baalbek	nem	igen	igen	nem	igen	igen	igen	nem	igen	nem	6
Napút festészet	nem	igen	nem	igen	igen	igen	igen	igen	nem	nem	6
Cédrusok	nem	igen	igen	nem	igen	igen	igen	nem	igen	nem	6
Modern ember tagadja Istenét	nem	igen	igen	nem	igen	igen	igen	nem	nem	nem	5
Legnagyobb festő, festmény	igen	igen	nem	nem	igen	igen	igen	nem	igen	igen	7
Lángész	nem	nem	igen	nem	nem	nem	igen	nem	nem	nem	2
Magyarság felemelése	nem	igen	igen	igen	igen	igen	igen	nem	igen	nem	7

Megjegyzés: a téma előfordul (igen), illetve nem fordul elő (nem)

C2-ben az Égi Hatalmat felfedi (igen), az összes többi írásában (A1-C7) csupán célozgat rá (igen, nem) (Lásd még a szövegben)

TÓTH KÁLMÁN

LÉLEKSZAKADTAK

Bartusz-Dobosi László könyvéről

Bartusz-Dobosi László ebben a könyvében a pszichológiai/pszichiátriai zavarok és kórképek irodalmi ábrázolhatóságának problémáját veszi vizsgálat alá. Gyakorló íróként elsősorban az író szemszögéből közelít, és leginkább az érdeklő, hogy a témához kapcsolódó egyes irodalmi szövegek ábrázolásmódja mennyiben tekinthető hitelesnek. Mindezt irodalompszichológiai és poétikai szempontok figyelembevételével, de nem szaktudományos egzaktságra törekedve dolgozza fel. Könyve felfogható egyfajta személyes olvasónaplóként, vállaltan szubjektív szempontokat is érvényesítő esszékötet formájában. Célja az elmebetegség valóságos problémáira rámutató hiteles irodalmi szövegek feltérképezése.

A bevezető részben művészi tehetség és pszichés problémák régóta ismert összefüggéséből kiindulva a szerző kijelöli vizsgálódásának kereteit és reflektál azok korlátaira is, tudósok és művészek írásaiból válogatott idézetekkel illusztrálva gondolatmenetét. Az irodalom ezek alapján olyan médiumként is funkcionálhat, mely alkalmas lehet olyan pszichés tartalmak közvetítésére, amelyek egyébként nem lennének megérthetők: „E megtapasztalt és formába öntött lelkiállapotok mondatokká teremtese pedig gyakran kulcsot adhat a kezünkbe olyan lelki tartományok megértéséhez, amelyeket ez idáig még nem volt képes feltérképezni az emberi elme.” (9.) Vizsgálata tárgyának különlegességét is abban látja, hogy azok alkalmasak lehetnek közelebb vinni a lelki folyamatok és a pszichés zavarok megértéséhez. Ennek feltétele viszont az egyértelműen bizonyított hitelesség.

A bevezetés a könyv némiképpen talányosnak tekinthető címére is reflektál, megmagyarázva annak jelentését; Edmund Wilson amerikai író tanulmányából kiindulva az átlagostól eltérő művészemberekre vonatkoztatja azt: „Ezekre az emberekre mondanánk, hogy lélekszakadtak, ami annyit tesz, hogy lerázva a test materiális kötöttségeit, a lelkük bátrabban szabadul el, szakad ki a szokvány posványából a képzelet, a fantázia extrém világába. Olyan területeket jár be, amelyekre az átlagember csak álmában »merészkedik«.” (10.) A *téboly* szó etimológiája is közelebb vihet a vizsgált terület megértéséhez. „A kifejezés a *tévelyeg* és a *bolyong* szavak összeolvadásából nyelvújítás kori szóelvonással alakul ki.” (10–11.) A jelentésváltozás során a szubjektum destabilizálódásával járó váratlan belső átalakulás kifejezőjévé válik, kapcsolatba hozható a *bohóc* szóval is.

Bartusz-Dobosi felhívja a figyelmet az elmebetegségekkel kapcsolatos, leginkább félelemből fakadó általánosító előítéletek veszélyeire is: „Sokan azt hiszik, hogy az elmebetegség legfőbb jellemzői az őrjöngés és a logikátlan cselekvés. Mindkettő téves elképzelés.” (12.) Nagyon sokféle pszichés zavar

létezik, ezek felsorolásától a szerző eltekint, az ezek iránt érdeklődő olvasónak a pszichiátriai szakirodalom tanulmányozását javasolva. Saját vizsgálata tárgyaként ennél jóval szűkebb területet jelöl ki: „Mindössze azt próbáljuk bemutatni, hogy esetleges irodalmi érintettségük esetén a hitelesség szempontjából melyik leírt elmeállapot milyen mértékig tűnik autentikusnak, s ezek melyik műben vagy éppen szerző lelkében vannak jelen. Ezeknek az észrevételeknek a figyelembevételével igyekszünk csoportosítani az általunk vizsgált szerzőket és alkotásaikat, hogy így próbáljuk kiszűrni azokat a hiteles műveket, amelyeknek nem a szenzációhajhászás, vagy éppen hátborzongatás a célja, mint az egyszerű ponyvaregényeknek, hanem az elmebetegség valóságos problémáira való rámutatás.” (13.)

Mindennek eszközeként a logikai következtetés szolgál, a vizsgálat nem törekszik új tudományos felfedezésekre sem a pszichiátria, sem az irodalomtörténet területén. A szerző hangsúlyozza továbbá, hogy „a vizsgált alkotók esetében szintiszta, jól elkülöníthető betegséget többnyire nem lehet kimutatni, a képlet ennél sokkal bonyolultabb, összetettebb. Pusztán arra próbálunk vállalkozni, hogy az írásaikból kiolvasható vegyes diagnózisokból a legdominánsabbakat kiemelve a lehető legpontosabb képet fessük meg róluk, vagy az általuk teremtett főhősökről.” (14.)

Szintén lényeges megállapításnak tekinthető, hogy Bartusz-Dobosi a modern pszichológia belátásaival egybehangzóan tagadja, hogy éles határ lenne vonható a normális és a patológikus között, hanem csak sok fokozatú átmenet. A testi, lelki, és a társadalmi egészség WHO általi meghatározásaiból kiindulva vizsgált témájában három csoportot különböztet meg, melyeken a könyv felosztása is alapul. Az első csoportot a *Normálisan a „nem normálisról”* című fejezetben azok az orvosi értelemben normálisnak tekinthető szerzők alkotják, akik a tébolyról írtak. A hiteles ábrázolás lehetőségét ennél a csoportnál erősen kétségesnek tartja. A második csoportot „papíron is igazolt” elmebetegek írásai alkotják, ezek hitelessége megkérdőjelezhetetlen, bár értelmezhetőségük problémásnak tekinthető. A harmadik csoportot pedig a Baudelaire nyomán „mesterséges mennyországoknak” nevezett stimuláló szerekkel normál állapotban hozzáférhetetlen tapasztalatokra törekvő szerzők alkotják. Bartusz-Dobosi szerint a művészet, így az irodalom is gyógyító erővel bír, és ezzel magyarázza – kissé talányos módon – a vizsgálat során bejárt út helyes voltát. (18.)

Az első részben tárgyalt alkotók és művek esetében a hitelesség kritériumaként nem a tudományosság, hanem „a ráérzés, a belehelyezkedés képessége” (19.) válik kiemelt jelentőségűvé. A tárgyalt művek sokféle különböző esetet dolgoznak fel, igen változatos poétikai eljárások mentén. Szó esik a fejezetben a teljesség igénye nélkül Karinthy Frigyesről Kosztolányin át Füst Milánig és Márai Sándorig a modern magyar irodalom klasszikusainak vonatkozó írásairól; a világirodalom nagyjai közül Eugene O’Neill, William Faulkner, John Steinbeck és François Mauriac, valamint Thomas Mann, Vladimir Nabokov, Stefan Zweig és Günther Grass is előkerül egy-egy műve kapcsán. A magas irodalom klasszikusainak tekinthető szerzők mellett a kortárs Balogh Robert, valamint populá-

risabb regisztert képviselő Daniel Keyes, Ken Kesey, Bret Easton Ellis, Joseph Heller és Robert Bloch művei is fontos szerepet kapnak a vizsgálódás során. A szerző azokat a próbálkozásokat tekinti hitelesnek, amikor az írók valamilyen társadalmi vagy magánéleti katasztrófa „hatására előtörő lelki-szellemi kizökkenés történetét” (79.) dolgozzák fel, akár kiszínezve is; de leginkább a lelki betegségek mélylélektani okait megvilágítani kívánó műveket tartja igazán érdekesnek és hitelesnek.

A második fejezet azon írók alkotásaival és személyiségjegyeivel foglalkozik, akik maguk is érintettek valamilyen pszichés zavarban. Itt főként a pszichózis valamely fajtájában szenvedő alkotók írásai képezik a szerző kutatásának forrását és célját. Az élményeiket megörökítő betegek mellett, bár kevésbé egyértelmű módon, az őket kezelő orvosok beszámolóí is lehetnek hiteles források. Az orvos-írók közül Csáth Géza (aki fontos szerephez jut a későbbi fejezetekben is), Hollós István, Benedek István és Sárosi István neve kerül említésre, de inkább csak utalásszerűen, hiszen a fejezet központi témáját a pszichiátriai betegségekben érintett szerzők és alkotásaik vizsgálata képezi.

A fejezet felosztása az elmezavarok tudományos rendszerezésén alapul. A belső eredetű elmebántalmak közé sorolható skizofrénia példaként József Attila, Ady Endre, valamint Gogol és Dosztojevszkij művei kerülnek tárgyalásra. A besorolás nehézségeit jól mutatja, hogy József Attila betegsége a tudomány jelen állása szerint borderline személyiségzavar volt, tehát határeset a tudathasadás és a normalitás között, valamint Ady se tekinthető pszichiátriai értelemben elmebetegnek, bár műveiben valóban megjelennek bizonyos lelki sajátosságokra utaló kórjelek. Dosztojevszkij esetében pedig a szerző megállapítja, hogy szinte valamennyi tárgyalt betegségcsoportba besorolható lehetne, és a vizsgálat során pont az ő személyiségábrázolásai bizonyulnak a legmélyebbeknek és leghitelesebbeknek.

A mániás depresszió példái William Styron, Tennessee Williams és Virginia Woolf, Emily Dickinson, Ernest Hemingway, Francis Scott Fitzgerald, valamint Szergej Jeszenyin. Az oligofrénia betegségcsoportjára, azaz az értelmi fogyatékoság különböző fajtáira csak irodalmi alkotások szereplői hozhatók fel példaként, hiszen itt maguk az érintettek nem rendelkeznek a saját állapotukkal kapcsolatos reflexió és a művészi ábrázolás képességével. A pszichopátia példái között viszont olyan tragikus sorsú jelentős művészeket mutat be mint Karinthy Gábor, Nikolaus Lenau, Friedrich Hölderlin, Heinrich von Kleist és Hervay Gizella.

A külső eredetű elmebántalmakat – melyek kiváltó okai között a központi idegrendszer károsító betegségek mellett fontos szerepet játszik a harmadik részben külön tárgyalt szerhasználat is – a szerző Csáth Géza, a filozófiai munkássága mellett költészettel is foglalkozó Friedrich Nietzsche, és az angol író Charles Lamb példáján keresztül mutatja be. A túlnyomóan lelki behatásokra kialakuló betegségek közül a paranoia tüneteit Rousseau *Vallomásaiban*, a neurózisokét Sylvia Plath, Antonin Artaud, Franz Kafka, Guy de Maupassant, valamint ritka kora-újkori példaként Tasso és Jonathan Swift életében és műveiben éri tetten. Szintén ebbe a betegségcsoportba sorolja Juhász Gyulát és Rejtő Jenőt is.

Bartusz-Dobosi szerint a legtöbb kérdés az utolsó részben tárgyalt, stimuláló szerekekhez nyúló alkotók és műveik kapcsán vetődik fel. Esetükben „a tudatos döntéssel alkalmazott szerektől való függővé válás alakítja ki az esetleges betegségeket.” (139.) A szerző példaértékű józansággal közelíti meg ezt a veszélyes területet. Hangsúlyozza a szerhasználó személyiségének sebezhetőségét, aki, ha ezen nem képes változtatni, egyre újabb szenvedélybetegségek rabságába kerül, és igen gyakran az öngyilkosság marad számára az egyetlen kiút. Kronológiai sorrendben Thomas De Quincey-től az angol romantikusok jelentős részén át a német romantika sokoldalúan tehetséges alkotójáig, E. T. A. Hoffmannig, a fejezet címe által is felidézett Baudelaire-ig, Gustav Meyrinkig és Jack Londonig számos ismert művész neve kerül elő a vizsgálódás során. Ki-fejezetten érdekes, amit a szerző Edgar Allan Poe-ról mond, akinek elmebetegség-ábrázolásait nem tartja hitelesnek, pedig alkoholizmusa és ópiumfüggősége révén pont a függőségek és ezekhez kapcsolódó hallucinációk leírásában alkothatott volna a könyvben elvégzett vizsgálódás szempontjából valóban értékelhetőt. (150.) A fejezetben Csáth Géza mellett unokatestvére, Kosztolányi Dezső is szerephez jut, saját szerhasználatáról tanúskodó költeménye, a *Mérgek litániája* kapcsán, melyet a szerző teljes terjedelmében idéz. (151–152.) A 20. századból számos példa kerül felsorolásra, mely egyértelművé teszi a szerhasználó alkotókat szinte mindig elérő tragikus végzetet. Georg Trakl, Dylan Thomas, Hajnóczy Péter és a perzsa író Szadek Hedájat élete egyaránt idő előtt ér véget, ahogy az alkoholfüggőséget „szinte orvosi precizitással, de szépirodalmi szinten” bemutatni képes Cholnoky Lászlóé is. Pozitív példaként Bartusz-Dobosi a populáris regiszterbe sorolható amerikai horror-író Stephen King nevét hozza fel, akinek külső segítséggel sikerült megszabadulnia korábbi függőségétől, de az ő esete inkább a szabályt erősítő kivétel.

A kötetet záró összegzés Michel Foucault nyomán a „bolondság” történeti koronként különböző megítéléséből kiindulva ezen rejtélyes világ művészi eszközökkel való megközelíthetőségének problémáira reflektál. A szerző a Kosztolányi kijelentésében tetten érhető igazsághoz csatlakozva, mely szerint a művészek esetében életrajz helyett inkább a lélekrajzot kellene tanítani, záró gondolatként a művészi ábrázolásnak a tudomány módszerei által elérhetetlen horizontok hozzáférhetővé tételében látja az írók feladatát, és a hitelesség ismervét is.

Bartusz-Dobosi könyve a szaktudomány eredményeinek figyelembevételével igényes, de közérthető módon az irodalmár szemével közelíti meg vizsgálatának tárgyát, mely tudatosan vagy tudattalanul talán mindannyiunkat foglalkoztat valamilyen szinten. Gondolatébresztő, valódi intellektuális élmény, hitelességét a szerző egyéni megközelítésmódja és széleskörű olvasottsága is egyértelműen alátámasztja.

(Bartusz-Dobosi László: *Lélekszakadtak. Téboly az irodalomban*. Kronosz Kiadó, 2020, Pécs)

SZERZŐINK

BERETZKY ÁGNES (1974, Szombathely) történész, az ELTE angol-történelem-skandinavisztika szakán végzett, majd 2003-ban szerzett PhD fokozatot. A Károli Gáspár Református Egyetem Anglisztika Intézetében, és a University of New Hampshire magyarországi szemesztérében oktat angolszász és magyar történelmet, valamint alkalmazott esztétorténetet. Fő kutatási területe a magyar–brit kapcsolatok 20. századi történelme.

BORCSA JÁNOS (1953, Kézdivásárhely) irodalomkritikus, az irodalomtudományok doktora (BBTE, Kolozsvár, 2000), tagja a Romániai Írók Szövetségének (1990), a Magyar Írószövetségnek (1996), az Erdélyi Magyar Írók Ligájának (2002).

BÓDY PÁL (1934, Keszthely), történész, Ph.D. University of Notre Dame, USA. Egyetemi tanulmányait az USA-ban és Németországban végezte. Kutatásai és megjelent tanulmányai a magyar reformkor esztétorténetével, Eötvös József életművével, a '48-as forradalom és kiegyezés közötti korszak politikai eszméivel, a dualista korszak felsőoktatása és tudománypolitika történetével foglalkoznak.

BREUER KLÁRA 1991 óta magyar diplomata. Jelenleg a Nemzeti Közszozlálat Egyetem nemzetközi Igazgatójaként dolgozik. Pályafutása során volt Mádl Ferenc diplomáciai tanácsadója, Martonyi János kabinetfőnöke és 2014–19 között Lisszabonban szolgált magyar nagykövetként. Tanulmányait a KLTE Bölcsészettudományi Karán angol és történelem szakon folytatta, valamint

elvégezte a MÚOSZ Bálint György Újságíró Iskoláját is. Jelenleg, munkája mellett a KGRE Történettudományi Doktori Iskolájának hallgatója, kutatási területe az 1950-es évekbeli kitelepítések helye a magyar társadalom erősza-
kos szerkezetátalakításában.

CASSEN, PIERRE újságíró, nyomdász, baloldali aktivista, a *Riposte laïque* webhely vezetője.

CsÓTI GyÖRGY (1940, Budapest) a Budapesti Műszaki Egyetemen szerzett diplomát, szakmérnök. 1990 és 1998 között a Parlament Külügyi Bizottságának alelnöke. 1999–2003-ban magyar nagykövet Zágrábban. Jelenleg külpolitikai szakértő, többek közt az Echo TV munkatársa.

GRÓH GÁSPÁR (1953, Budapest) irodalomtörténész, kritikus. A Köztársasági Elnöki Hivatal volt igazgatója, a *Magyar Szemle* főszerkesztője.

LUDMANN MIHÁLY (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

MISKOLCZY AMBRUS (1947, Marosvásárhely) történész, a történettudomány doktora, az ELTE BTK Román Filológiai Tanszéke tanszékvezető egyetemi tanára, az MTA tagja. A bukaresti Nicolae Jorga Történettudományi Intézet külső tagja, az USA-ban működő Society for

Romanian Studies tagja és a *New International Journal of Romanian Studies* szerkesztőségi tagja.

NAGYMIHÁLY ZOLTÁN (1988, Budapest) 2012-ben szerzett diplomát a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történelem szakán, ahol elsősorban a 20. századi magyar történelem és az emigráció kérdéseit kutatta. 2014 októberétől a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet munkatársa.

RÁDI SÁNDOR ZSOLT (1968, Budapest) bábtörténet-kutató, a Magyar Bábjátékos Egyesület szakmai referense, a bábAdvent főszerzője. Kutatási területe a szakrális bábjáték.

RENAUD, JEAN (1957, Beauport, Kanada) a kanadai konzervatív katolikus folyóirat, az *Égards* főszerkesztője.

S. KIRÁLY BÉLA (1957, Sóvárad) író, politológus., a *Magyar Szemle* szerkesztője. A Magyar Politikatudományi Társaság tagja.

SZALÓ PÉTER, a Belügyminisztérium főtanácsadója, közgazdász egyetemi doktor.

TAXNER-TÓTH ERNŐ (1935, Budapest) irodalomtörténész, egyetemi tanár. a debreceni egyetem professzor emeritusa, Széchényi-díjas irodalomtörténész. Foglalkozott modern amerikai és jelen-

kori magyar irodalommal. Fő érdeklődési területe a 18-19. századi magyar és angol (regény) irodalom.

TEMESVÁRI ISTVÁN PÉTER reumatológus, ideggyógyász. 40 éven át az ORFI (Országos Reumatológiai és Fizioterápiás Intézet) orvosa. Jelenleg az ORFI önkéntes munkatársa és a budapesti angyalföldi Rendelőintézet reumatológus szakorvosa.

TÓTH KÁLMÁN (1979, Budapest) irodalomtörténész, az NKE Eötvös József Kutatóközpont Politika- és Államelméleti Kutatóintézetének tudományos segédmunkatársa. Kutatási területei a 18–19. századi magyar irodalomtörténet és politikai gondolkodástörténet.

WÁGNER TAMÁS ZOLTÁN (1990) a Kisebbségi Jogvédő Intézet jogásza, az Intézet folyóiratának (*Kisebbségvédelem*) egyik szerkesztője, valamint a *Külügyi Műhely* című folyóirat alapító tagja, egyik szerkesztője. 2014-ben végzett a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karán jogász szakon, ezt követően 2017-ben ugyanott angol nyelven uniós szakjogi képeztést is szerzett. 2015 óta a PPKE Jog- és Államtudományi Doktori Iskolájának doktorandusza, kutatási területe: uniós versenyjog (állami támogatások, multinacionális vállalatok adóelkerülési gyakorlatai, valamint a tagállami progresszív adójogszabályok vizsgálata).

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477, 472-0318

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Alapító főszerkesztő:
Kodolányi Gyula (1990–2017)

Főszerkesztő:
GRÓH GÁSPÁR

NYOMDA:
SÉD KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az
ország bármely postáján, a hírlapot
kézbesítőknél, www.posta.hu
webshop-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
emailen a hirlapelofizetes@posta.hu
címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest
címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a
Magyar Posta Zrt.-nél: [www.posta.hu/](http://www.posta.hu/storefront/)
storefront/, 1900 Budapest,

06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 4980 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapestén és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrassy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapestén és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNK BEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni,
és igyekszünk azokat megőrizni.

Ha nem sikerülne,
szíves elnézésüket kérjük.
A szerk.